CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MoDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इ. नं. १६१५३
मूल्य - ४२।-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MoDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अद्वैतचिन्ताकौस्तुभे

प्रथमपरिच्छेदः ।

ॐ परमात्मने नमः ।

ॐ ब्रह्माहं यत्प्रसादेन मयि विश्वं प्रकल्पितम् ॥
श्रीमत्स्वयम्प्रकाशाख्यं प्रणौमि जगताङ्गुरुम् ॥ १ ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

यः (?) परमात्मा जगत् सृष्ट्वा प्रविवेश पुनः स्वयम् ।
तङ्कृष्णं प्रत्यगात्मानं वन्दे गोपीमनोहरम् ॥१॥
यस्य प्रसादादहमद्वयात्मा विश्वं समस्तं मयि कल्पितञ्च ।
तं सर्वलोकैकगुरुं सदा श्रीस्वयम्प्रकाशगुरुमानतोऽस्मि ॥२॥
गुरूणाञ्चरणाम्भोजं प्रणिपत्य निरन्तरम् ।
तत्कृपालेशतोऽद्वैतचिन्ताकौस्तुभमारभे ॥३॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नसमाप्तिकामनया गुरुप्रसादलभ्यतत्त्वानुसन्धानलक्षणं मङ्गलमाचरन्नर्थात्प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयादि सूचयन्

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

1

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्यादिश्रुत्या गुरुभक्तेस्तत्त्वानुसन्धानं प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वावगमात् स्वगुरुं नमस्करोति ब्रह्मेति ॥

यस्य गुरोः प्रसादेन ब्रह्माहं तङ्गुरुं प्रणौमीति सम्बन्धः। अत्र ब्रह्मशब्देन मायाविनिर्मुक्तमखण्डचैतन्यमभिधीयते। अहंशब्देन स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरविनिर्मुक्तं प्रत्यक्चैतन्यं लक्षणया प्रतिपाद्यते। ब्रह्माहंशब्दयोस्सामानाधिकरण्यात् ब्रह्मात्माभेदस्तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यार्थप्रकरणप्रतिपाद्यो विषयस्सूचितः। तज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिद्वारानन्दावाप्तिः प्रयोजनं। तत्कामोऽधिकारी। प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धश्चेति। ब्रह्माहमिति तत्त्वानुसन्धानमेव मङ्गलं। तथाच स्मृतिः।

"स्मृतेः सकलकल्याणभाजनं यस्य जायते।
पुरुषन्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥१॥
सर्वदा सर्वकार्य्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम्।
येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनो हरिः ॥२॥
अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसन्ततिम्।
स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥३॥
हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः।
अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥४॥
सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम्।
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥५॥
अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्वपातकैः।
पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्यादि। ननु ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणमनुपपन्नं प्रमाणप्रयोजनयोरभावात्। तथाहि न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं मङ्गलाचरणकर्त्तव्यताया अतीन्द्रियत्वात्। किञ्च नास्तिकादिग्रन्थस्य मङ्गलाचरणाभावेऽपि समाप्तिदर्शनात् कृतेऽपि मङ्गले क्वचिद्ग्रन्थस्य समाप्त्यदर्शनात् तस्मादन्वयव्यतिरेकव्यभिचारान्मङ्गलस्य प्रत्यक्षेण निर्विघ्नसमाप्तिकारणत्वमवगन्तुमशक्यम्। नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात् न च शिष्टाचारात्तदनुमानमिति वाच्यम् तस्यानिर्वचनान्नाप्यागमः प्रत्यक्षस्य तस्याभावात्। अनुमानासम्भवोक्त्यानुमेयागमस्याप्यसम्भवात् नाप्यर्थापत्तिः अन्यथोपपत्तेर्दर्शितत्वात्। तस्मान्मङ्गलाचरणे न प्रमाणमस्ति नापि प्रयोजनं पश्यामः ग्रन्थसमाप्तेस्तेन विनापि सम्भवेन तत्प्रयोजनत्वानुपपत्तेः। विघ्नध्वंसस्य तु स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थलेऽसम्भवेन तत्प्रयोजनत्वानुपपत्तेः। तस्मात्प्रयोजनप्रमाणयोरभावान्मङ्गलाचरणमनुपपन्नमिति॥

अत्रोच्यते ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणमवश्यं कर्त्तव्यम्। न च तत्र प्रमाणाभावः अनुमितश्रुतेरेव प्रमाणत्वात्। नचानुमानासम्भवः शिष्टाचारत्वेन तदनुमानात्। तथाहि मङ्गलं वेदबोधिताभीष्टोपायताकं अलौकिकाविगीतशिष्टाचारत्वात् दर्शादिवत्। मङ्गलत्वन्नाम विघ्नोत्सारणासाधारणकारणत्वं अतो नाश्रयासिद्धिः। अलौकिकत्वन्नाम अन्वयव्यतिरेकाप्रमायितत्वम्। अविगीतत्वन्नाम बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम्। शिष्टत्वन्नाम चीणदोषपुरुषत्वम् वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वं वा ततो न स्वरूपासिद्धिः(१) व्यभिचारो वा। एवञ्च निर्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्यनुमितया श्रुत्या मङ्गलस्या-

(१) ख has सिद्धः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भीष्टनिर्विघ्नसमाप्तिफलकत्वन्निश्चीयते। तस्मान्नास्तिकादीनां मङ्गलाचरणाभावे जन्मान्तरीयमङ्गलाद्ग्रन्थसमाप्तिरुपपद्यते। यत्र कृतेऽपि मङ्गले समाप्त्यभावस्तत्र विघ्नप्राचुर्य्यं बलवत्तरविघ्नो वा बोध्यः। तन्निवृत्तिस्तु मङ्गलप्राचुर्य्याद्वा बलवत्तरमङ्गलाचरणाद्वा भवत्यतो नान्वयव्यतिरेकव्यभिचारः। अथ वा मङ्गलाचरणस्य विघ्नध्वंस एव फलम्। न च स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य फलाभावेन तत्साधनताबोधकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् स्वतःसिद्धपापविरहवता पापभ्रान्त्या कृतस्य प्रायश्चित्तस्य पापनिवृत्तिलक्षणफलाभावेऽपि प्रायश्चित्तविधायकशास्त्रस्येवास्यापि प्रामाण्योपपत्तेः। नच फलव्यभिचारशङ्कया मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् संशयादपि प्रवृत्त्युपपत्तेः। एवमप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यादिनिवृत्तिः शिष्टाचारः प्रतिभा चेत्येवमादीनि बहूनि फलानि मङ्गलस्य सन्ति। "एवं मङ्गलाचरणेन विघ्ने निवृत्ते बुद्धिप्रतिभादिदृष्टकारणकलापाद्ग्रन्थस्य समाप्तिर्भवति तस्मात् प्रमाणप्रयोजनयोस्सम्भवात् ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणमवश्यं कर्त्तव्यमिति ॥

ननु ब्रह्मात्मनोरैक्यमनुपपन्नं विरुद्धधर्म्माक्रान्तत्वात्। तथाहि श्रुत्यादिभिर्जगत्कल्पनाधिष्ठानं सर्वज्ञं ब्रह्मावगम्यते जीवस्तद्विपरीतः कथं तयोरैक्यं स्यादित्याशङ्क्य जीवस्याहंपदवाच्यस्य वैपरीत्येऽप्यन्तःकरणोपलक्षितस्य मायोपलक्षितेन नाममात्रादृते भेदाभावात् तस्यापि जगत्कल्पनाधिष्ठानत्वसम्भवेन विरोधाभावादैक्यं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह मयीति। मय्यन्तःकरणोपलक्षिते तत्साक्षिणि विश्वङ्गिरिनद्यादिभेदभिन्नं ब्रह्माण्डान्तमध्यस्तम्। अध्यासन्निरूपयिष्यति तथाच श्रुतिः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देहो नाहं श्रोत्रवागादिकानि
नाहं बुद्धिर्नाहमध्यासमूलम्।
नाहं सत्यानन्दरूपश्चिदात्मा
मायासाक्षी कृष्ण एवाहमस्मि ॥ २ ॥

"मय्येव सकलं जातं मयि सर्व्वं प्रतिष्ठितम्।
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥

इत्यन्तःकरणोपलक्षिते प्रतीचि सर्वकल्पनां दर्शयति। एतेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमपि सूचितं। तत्रानुमानमपि व्यावहारिकः प्रपञ्चो मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् इत्यादिमिथ्यात्वसाधकं द्रष्टव्यम् ॥ शुक्तिरूप्यमग्रे निरूपयिष्यते ततश्च ब्रह्मात्मैक्यमुपपन्नमितिभावः ॥ १ ॥

अहंशब्दार्थविवेकपूर्वकं पूर्वमनुसन्धितं ब्रह्मात्मतत्त्वम् इष्टदेवतावाचकशब्देन निर्दिश्य पुनस्तदनुसन्दधाति ॥

देह इति। स्वप्ने स्थूलदेहप्रतीतेरभावादहं स्थूलदेहो न भवामीत्यर्थः। ननु स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्याद्यनुभवात्तदतिरिक्तस्यात्मनोऽननुभवात् स्वप्नेऽपि स्थूलोऽहमित्यनुभवस्य सार्वजनीनत्वात्। स्थूलदेह एव आत्मेति चेन्न। स्थूलशरीरस्योत्पत्तिविनाशत्वेनानात्मत्वम्। आत्मत्वे कृतहानिः(१) अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् स्थूलोऽहमित्याद्यनुभवस्य भ्रमत्वेन तस्यात्मत्वसाधकत्वाद्देहातिरिक्तस्यात्मनः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणयुक्तिविद्वदनुभवसिद्धत्वेन तस्यापलापायोगात् स्वप्ने स्थूलोऽहमित्यनुभवस्य जाग्रद्वासनाजन्यतयातद्विषयत्वात्। अन्यथा वाराणस्यां सुप्तः रामसेतौ रामनाथमनुभवन् प्रबुद्धस्तत्रैवावतिष्ठेत्। तस्मात् स्थू-

(१) शरीरस्य चात्मत्वे तस्य विनाशवत्तेन कृतानां श्रौतस्मार्त्तकर्म्मणां विनाशः स्यात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भीष्टनिर्विघ्नसमाप्तिफलकत्वनिश्चीयते। तस्मान्नास्तिकादीनां मङ्गलाचरणाभावे जन्मान्तरीयमङ्गलाद्ग्रन्थसमाप्तिरुपपद्यते। यत्र कृतेऽपि मङ्गले समाप्त्यभावस्तत्र विघ्नप्राचुर्य्यं बलवत्तरविघ्नो वा बोध्यः। तन्निवृत्तिस्तु मङ्गलप्राचुर्य्याद्वा बलवत्तरमङ्गलाचरणाद्वा भवत्यतो नान्वयव्यतिरेकव्यभिचारः। अथ वा मङ्गलाचरणस्य विघ्नध्वंस एव फलम्। न च स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य फलाभावेन तत्साधनताबोधकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् स्वतःसिद्धपापविरहवता पापभ्रान्त्या कृतस्य प्रायश्चित्तस्य पापनिवृत्तिलक्षणफलाभावेऽपि प्रायश्चित्तविधायकशास्त्रस्येवास्यापि प्रामाण्योपपत्तेः। नच फलव्यभिचारशङ्कया मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् संशयादपि प्रवृत्त्युपपत्तेः। एवमप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यादिनिवृत्तिः शिष्टाचारः प्रतिभा चेत्येवमादीनि बहूनि फलानि मङ्गलस्य सन्ति। "एवं मङ्गलाचरणेन विघ्ने निवृत्ते बुद्धिप्रतिभादिदृष्टकारणकलापाद्ग्रन्थस्य समाप्तिर्भवति तस्मात् प्रमाणप्रयोजनयोस्सम्भवात् ग्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणमवश्यं कर्त्तव्यमिति॥

ननु ब्रह्मात्मनोरैक्यमनुपपन्नं विरुद्धधर्म्माक्रान्तत्वात्। तथाहि श्रुत्यादिभिर्जगत्कल्पनाधिष्ठानं सर्वज्ञं ब्रह्मावगम्यते जीवस्तद्विपरीतः कथं तयोरैक्यं स्यादित्याशङ्क्य जीवस्याहंपदवाच्यस्य वैपरीत्येऽप्यन्तःकरणोपलक्षितस्य मायोपलक्षितेन नाममात्रादृते भेदाभावात् तस्यापि जगत्कल्पनाधिष्ठानत्वसम्भवेन विरोधाभावादैक्यं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह मयीति। मय्यन्तःकरणोपलक्षिते तत्साक्षिणि विश्वङ्गिरिनद्यादिभेदभिन्नं ब्रह्माण्डान्तमध्यस्तम्। अध्यासनिरूपयिष्यति तथाच श्रुतिः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देहो नाहं श्रोत्रवागादिकानि
नाहं बुद्धिर्नाहमध्यासमूलम्।
नाहं सत्यानन्दरूपश्चिदात्मा
मायासाक्षी कृष्ण एवाहमस्मि ॥ २ ॥

"मय्येव सकलं जातं मयि सर्व्वं प्रतिष्ठितम्।
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥

इत्यन्तःकरणोपलक्षिते प्रतीचि सर्वकल्पनां दर्शयति। एतेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमपि सूचितं। तत्रानुमानमपि व्यावहारिकः प्रपञ्चो मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् इत्यादिमिथ्यात्वसाधकं द्रष्टव्यम् ॥ शुक्तिरूप्यमग्रे निरूपयिष्यते ततश्च ब्रह्मात्मैक्यमुपपन्नमितिभावः ॥ १ ॥

अहंशब्दार्थविवेकपूर्वकं पूर्वमनुसन्धितं ब्रह्मात्मतत्त्वम् इष्टदेवतावाचकशब्देन निर्दिश्य पुनस्तदनुसन्दधाति ॥

देह इति। स्वप्ने स्थूलदेहप्रतीतेरभावादहं स्थूलदेहो न भवामीत्यर्थः। ननु स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्याद्यनुभवात्तदतिरिक्तस्यात्मनोऽननुभवात् स्वप्नेऽपि स्थूलोऽहमित्यनुभवस्य सार्वजनीनत्वात्। स्थूलदेह एव आत्मेति चेन्न। स्थूलशरीरस्योत्पत्तिविनाशत्वेनानात्मत्वम्। आत्मत्वे कृतहानिः(१) अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् स्थूलोऽहमित्याद्यनुभवस्य भ्रमत्वेन तस्यात्मत्वासाधकत्वाद्देहातिरिक्तस्यात्मनः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणयुक्तिविद्वदनुभवसिद्धत्वेन तस्यापलापायोगात् स्वप्ने स्थूलोऽहमित्यनुभवस्य जाग्रद्वासनाजन्यतयातद्विषयत्वात्। अन्यथा वाराणस्यां सुप्तः रामसेतौ रामनाथमनुभवन् प्रबुद्धस्तत्रैवावतिष्ठेत्। तस्मात् स्थू-

(१) शरीरस्य आत्मत्वे तस्य विनाशवत्तेन कृतानां श्रौतस्मार्त्तकर्म्मणां विनाशः स्यात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लशरीरस्य स्वप्नेऽभावादात्मनः स्वप्नेऽप्यहमित्यनुभवादहं स्थूलदेहो न भवामि॥ अस्तु तर्हीन्द्रियाण्यात्मा काणोऽहं मूकोऽहमित्यनुभवदर्शनात् प्राणसंवादादिभिरिन्द्रियाणां चेतनत्वावगमाच्चेति चेन्न। करणत्वेन वाक्यादिवदिन्द्रियाणामात्मत्वायोगात्। करणकर्त्तृत्वयोर्विरुद्धत्वात् वह्नेनामिन्द्रियाणामात्मत्वे विरुद्धाभिप्रायतया सद्यः शरीरपातप्रसङ्गात्। योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यात्मैक्यबाधप्रसङ्गाच्च। प्राणसंवादस्याभिमानिनीदेवताविषयत्वेनेन्द्रियाणामात्मत्वासाधकत्वाच्च। उत्पत्तिविनाशवत्त्वेन पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात्। काणोऽहमित्याद्यनुभवस्य भ्रमरूपत्वाच्च। श्रुत्यादिभिस्तदतिरिक्तात्मप्रतिपादनात् इन्द्रियाणि नात्मा॥ अस्तु तर्हि प्राण आत्मा क्षुत्पिपासावानहमित्यनुभवदर्शनात्। अन्योऽन्तरात्मा प्राणमय इति श्रुतेः जाग्रदाद्यवस्थास्वनुवर्त्तमानत्वाच्चेति चेन्न। तस्य वायुविकारत्वात् नात्मत्वमित्यभिप्रेत्याह श्रोत्रमिति। श्रोत्रमिति ज्ञानेन्द्रियाणामुपलक्षणम्। वागिति कर्म्मेन्द्रियाणामुपलक्षणम्। आदिशब्देन मुख्यप्राणो गृह्यते। तथाचाहं ज्ञानेन्द्रियकर्म्मेन्द्रियमुख्यप्राणो न भवामि तेषां स्वप्नसुषुप्त्योर्लयदर्शनात्। यद्यपि परदृष्ट्या प्राणोऽनुवर्त्तते स्वप्नादौ तथापि स्वदृष्ट्यानुपलम्भात् प्राणस्य लयाभिधानं द्रष्टव्यम्। "तानि यदा गृह्णाति अथ हैतत्पुरुषः स्वपितिनामा[१] तद्गृहीत एव प्राणो भवती"त्यादि श्रुतेः। अन्यथा पूर्वोक्तदोषानपायात्। एतेन क्षुत्पिपासावानहमिति प्राणस्यात्मत्वानुभवो भ्रमतया परास्तः। तस्मात्प्राणादीनामनात्मत्वमिति भावः॥ अस्तु तर्हि विज्ञानमात्मा कर्त्ता भोक्ताहमित्यनुभव-

(१) only ग has स्वपितिनाम।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दर्शनात् अन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमय इति श्रुतेरित्यत आह बुद्धिरिति । बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः इयमन्तःकरणस्याप्युपलक्षणं । तथाचाहमन्तःकरणं तद्वृत्तिश्चेत्युभयं न भवामि तस्य भौतिकत्वेन जडत्वात् सुषुप्तौ लयदर्शनाच्च । कर्त्ता भोक्ताहमित्यनुभवस्य भ्रमत्वेन तस्यात्मसाधकत्वायोगात् । श्रुतेस्तत्र तात्पर्य्याभावात् । "अन्योऽन्तरात्मानन्दमय" इत्यतिरिक्तात्मश्रुतेः । तथाचान्तःकरणं तद्वृत्तिश्च नात्मेतिभावः । एतेन मनोमयकोशस्याप्यात्मत्वं परास्तम् ॥ अस्तु तर्हि सर्वाध्याससमूलमानन्दमयशब्दवाच्यमज्ञानमात्माहमज्ञ इत्यनुभवादित्यत्राह अध्याससमूलमिति । अध्यासो विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानम् अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति यावत् । अयं विस्तरेणाग्रे निरूपयिष्यते । तस्याध्यासस्य मूलं कारणमज्ञानम् । तथाचाहमध्यासकारणमज्ञानञ्च भवामि तस्य ज्ञानविवर्त्यत्वाज्जडत्वात्समाधावप्रतीयमानत्वादज्ञोऽहमित्यनुभवस्य भ्रान्तित्वात् । "ब्रह्मपुच्छं[१] प्रतिष्ठे"त्यानन्दमयकोशाधिष्ठानस्य तत्साक्षिणोऽतिरिक्तस्य प्रतिपादनेन श्रुतेरानन्दमयस्यात्मत्वे तात्पर्य्यायोगाच्चाज्ञानमनात्मेति भावः ॥ कस्तर्ह्यात्मा यस्य ब्रह्मत्वमनुभवस्यहं ब्रह्मास्मीति तत्राह सत्येति । अज्ञानतत्कार्य्यसाक्षी आत्मा स एवाहमित्यनुभूयते । तस्यैव ब्रह्मत्वमनुभवाम्यहं ब्रह्मास्मीति । किं तद्ब्रह्मेत्यत आह कृष्ण इति । कृष्णः परं ब्रह्म

"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इति स्मरणात् कृष्ण एवाहमस्मीत्यभिप्रायः ॥

---

(१) तैत्तिरीयोपनिषद् ब्रह्मवल्ल्यां पञ्चमखण्डे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ मोक्षस्य वाक्यार्थज्ञानाधीनत्वात्तस्य च पदार्थज्ञानाधीनत्वात्तदर्थं तत्पदार्थन्निरूपयामः। तत्पदार्थस्य लक्षणं द्विविधं तटस्थलक्षणं स्वरूपलक्षणञ्चेति। सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं तटस्थलक्षणम्।

अयं भावः तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि स एष इह प्रविष्ट (१)आप्रणखाग्रेभ्य इत्यादि श्रुतयः अविक्रियो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव आत्मा अनाद्यनिर्वचनीयमायाशक्त्या आकाशादिस्थूलशरीरान्तं सृष्ट्वा तदनुप्रविश्य तत्साक्षी भूत्वाऽविवेकात्तदीयधर्मानात्मन्यारोप्याहं कर्त्ता भोक्तेति संसारमनुभवति। श्रुत्याचार्य्यप्रसादेन विवेकात्तं परित्यज्य स्वात्मसाक्षात्कारेण मायां विनाश्य परमानन्दस्वरूपमनुभवतीति वदन्तीति। ततो न कोऽपि विरोधः॥ एतच्चाग्रे स्फुटतरं व्युत्पादयिष्यते॥

साक्षात्कर्त्तव्यस्य ब्रह्मणः स्वरूपतटस्थलक्षणं दर्शयति सत्येत्यादिना। मायासाक्षित्वं तटस्थलक्षणम्। मायां साक्षादीक्षते भासयतीति मायासाक्षी। मायां व्युत्पादयिष्यति। अन्यत् स्वरूपलक्षणं कालत्रयाबाध्यः सत्य आनन्दः सुखं निरतिशयसुखस्वरूप इत्यर्थः चिदात्मा ज्ञानस्वरूपः। सत्यमिति मिथ्यावस्तुतादात्म्यं व्यावर्त्तयति। आनन्द इति दुःखतत्साधनतादात्म्यं व्यावर्त्तयति। चिदात्मेति जडतादात्म्यं व्यावर्त्तयति। तथाच सत्यज्ञानानन्दस्वरूपः सर्वसाक्षी परमात्माहमस्मि तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीति श्रुतेरिति भावः॥२॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा

---

(१) ग has आनखाग्रेभ्यः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सूचिता । तत्र विचारितं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमवगतिपर्यन्तं ब्रह्मात्मैक्यगोचरं फलीभूतं ज्ञानमिच्छाकर्म । तच्च पदार्थज्ञानाधीनम् अविदितपदार्थस्य पुरुषस्य वाक्यार्थज्ञानानुदयात् । तदपि पदार्थज्ञानं विचाराधीनमित्यर्थाद्विचारकर्त्तव्यता सूचिता(१) । स च विचारो द्विविधः प्रधानविचारस्तत्सहकारिविचारश्चेति । ज्ञानेनाप्तु(२)मिष्टात्मत्वाद्ब्रह्म प्रधानम् । तद्विचारः प्रधानविचारः । समन्वयादिविचारैर्विना ब्रह्मविचारासम्भवात्समन्वयविरोधसाधनफलविचारास्तत्सहकारिणः । समन्वयो नाम ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपादकत्वेन वेदान्तवाक्यानां समनुगतत्वं तात्पर्य्यमिति यावत् । तद्विचारः शारीरके प्रथमाध्याये कृतः । श्रुतिविरोधे स्मृत्यादीनां प्रत्यक्षादीनाञ्च आभासत्वादेदान्तसमन्वयस्य प्रमाणान्तरेण विरोधाभावोऽविरोधः सोऽपि द्वितीयाध्याये विचारितः । द्विविधमपि साधनं तृतीये विचारितं । द्विविधमपि फलं चतुर्थे विचारितं । साधनमध्ये वाक्यार्थविचारस्य ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वात् तत्सहकारित्वेन पदार्थविचारस्याप्यन्तरङ्गसाधनत्वात् पदार्थविचारं सप्रयोजनं प्रतिजानीते ॥

अथ साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं तत्पदार्थं निरूपयाम इति सम्बन्धः ॥

ननु काकदन्तपरीक्षावत्पदार्थनिरूपणस्य प्रयोजनशून्यत्वात्तन्निरूपणमसङ्गतमित्याशङ्क्याह तदर्थमिति । पदार्थज्ञानार्थं प्रथमं तत्पदार्थं निरूपयामः क्रमेण त्वंपदार्थमपीति भावः ॥

---

(१) ग has सूचिता ।

(२) ग has अत्यभीष्टतमत्वात् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु पदार्थज्ञानस्य सुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्योरन्यतरत्वाभावेन कथं पुरुषार्थत्वमित्याशङ्क्याह तस्येति । वाक्यार्थज्ञानं परामृश्यते । ततश्च वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञाना(१)धीनत्वादविदितपदार्थस्य वाक्यार्थज्ञानासम्भवात्तदर्थं पदार्थज्ञानं सम्पादनीयं हेतुः। पदार्थबोधो हि वाक्यार्थावगतेरिहेत्यादि(२)वचनादिति भावः। वाक्यार्थज्ञानस्य वा कथं प्रयोजनत्वं तस्मिन् सत्यपि संसारोपलम्भादित्यत आह मोक्षस्येति ।

ननु कोऽयं मोक्षः अज्ञाननिवृत्तिर्ब्रह्मभावो वा। नाद्यः अज्ञाननिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपापेक्षया भिन्नत्वे अद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः। न च श्रुतेर्भावाद्वैतपरत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् संकोचे मानाभावात्। किञ्च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कल्पितत्वनियमेनाविद्यानिवृत्तेरपि कल्पितत्वेन मिथ्यात्वापत्त्या मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गेनाविद्यायाः कल्पितत्वेन तत्प्रति योगिकनिवृत्तेस्तत्सत्ताधीनसत्ताकतया सत्यत्वायोगेन मोक्षस्यानित्यत्वं स्यात्। न च तदिष्टं सर्वैर्मोक्षवादिभिर्मोक्षस्य नित्यत्वाभ्युपगमादन्यथामुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गात्। न द्वितीयः मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वन्न स्यात्। तस्मान्मोक्षस्यानिरूपणाद्वाक्यार्थज्ञानस्य तत्साधनत्वेन प्रयोजनवत्त्वं दुर्निरूपमिति॥

अत्रोच्यते अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः। साचाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपैव। कल्पितप्रयोगिकाभावस्याधिष्ठानव्यतिरेकेण दुर्निरूपत्वात्। न च मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वं न स्यादिति वाच्यम्। न हि साध्यत्वं नाम मोक्षस्य जन्यत्वम् ब्रह्मभावस्यानादिसिद्धत्वेनोत्पत्तेरनिरूपणात्। किन्तर्हि अभिव्यक्तिमात्रम्। अभिव्यक्तिर्नाम ज्ञानेन भ्रमतिर-

(१) क and ग has जन्यत्वात्।
(२) क and ग has आचार्य्यवचनात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्कारः। अखण्डैकरसानन्दस्फुर्त्तिरिति यावत्। तस्माद्वाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमुपपन्नम् ॥

ननु तस्मिन् सत्यपि संसारोपलम्भात् कथन्मोक्षसाधनत्वम्। तस्माच्छास्त्रेण ब्रह्म निश्चित्य यावज्जीवं कर्म्मानुतिष्ठन् ब्रह्मध्यानाभ्यासं कुर्य्यात्। ततश्च ध्यानाभ्यासकर्म्मभ्यां मरणकाले शुद्धे मनस्यभ्यासपाटवेन चरमप्रत्ययः साक्षात्कार उदेति। ततो मोक्षो भवति। अथवा प्रसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्रसंख्यानं नाम शब्दयुक्तिप्रत्ययानामावृत्तिः। तेनासंसृष्टाद्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारो भवति। तदुक्तम्—

"शब्दयुक्तिप्रसंख्यानैरात्मना च मुमुक्षवः।
पश्यन्ति मुक्तमात्मानं प्रमाणेन चतुष्पदाः ॥

इति। तस्माद्वाक्यार्थज्ञानान्मोक्ष इति मनोरथमात्रम्। किन्तु यथोक्तप्रकारेणैव ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षः। तथाच

"विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते" ॥
"तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः"।

इत्येवमाद्याः श्रुतयोऽनुगृहीता भवन्ति ॥ तस्मान्मोक्षस्य वाक्यार्थज्ञानाधीनत्वमनुपपन्नमिति ॥

अत्रोच्यते चरमसाक्षात्कारात्कीदृशो मोक्षो भवतीति विवेक्तव्यम् अविद्यानिवृत्तिर्वा ब्रह्मभावो वा। नाद्यः चरमप्रत्ययादविद्यानिवृत्तिर्भवति प्रथमप्रत्ययान्नेत्यत्र को हेतुः। प्रत्ययत्वाविशेषात्। संसारोपलम्भ एव ज्ञापक इति चेन्न। तस्य साक्षात्कारोत्तरमपि प्रारब्धवशादप्युपपत्तेः। किञ्च "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति"।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"तरति शोकमात्मवि"दित्यादिश्रुतिषु ज्ञानमात्रस्य मोक्षहेतुत्वं श्रूयते। न तु ज्ञानोत्तरं किञ्चित्कर्त्तव्यमवगम्यते। ततश्चरमस्यैव मोक्षहेतुत्वं न प्रथमस्येति कल्पनायां मानाभावात्। ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ तत्कृतकर्त्तृत्वाद्यभिनिवेशस्यापि निवृत्तत्वात्तस्य विधिकिङ्करत्वायोगेन ध्यानकर्म्मप्रवृत्त्यसम्भवात्। ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपत्वेन नित्यापरोक्षतया प्रथमं परोक्षज्ञानं पश्चादपरोक्षज्ञानमिति कल्पनायां मानाभावाच्च। अत एव न द्वितीयोऽपि चरमज्ञानेनेव प्रथमज्ञानेनापि ब्रह्मभावाभिव्यक्तेस्सम्भवात् तस्मात्प्रथमो वा मध्यो[१] वा चरमो वाऽसन्दिग्धाविपर्य्यस्तो वाक्यजन्यप्रत्ययो मोक्षहेतुः॥ अत एव न प्रसंख्यानविधिरपि विद्यां चाविद्याञ्चेति वाक्यस्योपासकविषयत्वात्। तमेव धीरो विज्ञायेति वाक्यस्य साक्षात्कारोद्देशेन निदिध्यासनविधिपरत्वात्तस्मान्मोक्षस्य वाक्यार्थज्ञानाधीनत्वमुपपन्नमेवातो वाक्यार्थज्ञानं सम्पादनीयमिति भावः॥

लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति न्यायात्ताभ्यां तत्पदार्थं निरूपयितुं लक्षणं विभजते तत्पदार्थस्येति। द्वैविध्यमाह तटस्थेति। कादाचित्कत्वे सति व्यावर्त्तकत्वं तटस्थलक्षणम्। यथा पृथिवीलक्षणस्य गन्धवत्त्वस्य, तस्य पृथिव्यां महाप्रलये उत्पत्तिक्षणे चाभावात्। सकलकार्य्यविनाशस्यैव प्रलयत्वात्। न्यायमते उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणन्तिष्ठतीति प्रथमक्षणे तैर्द्रव्यस्य निर्गुणत्वस्वीकारात्। तस्मात्कादाचित्कत्वात् व्यावर्त्तकत्वाच्च पृथिव्या गन्धवत्त्वं तटस्थलक्षणमेवं ब्रह्मणोऽपीत्युदाहरति सृष्टीति। सृष्टिरुत्पत्तिः स्थितिः

(१) क, ग hsa मध्यमोवा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिपालनं लयो नाम। लयकारणत्वमित्युक्ते ब्रह्मण उपादानत्वमेव स्यात्। यत्कार्य्यं यत्र लीयते तत्कार्य्यमिति तस्योपादानत्वनियमान्निमित्तकारणमन्यदेव स्यात्। तथा चाद्वैतश्रुतिविरोधः स्यात्तदर्थमुक्तम् स्थितौति। स्थितिलयकारणत्वमित्युक्ते उत्पत्तिकारणं दण्डादिवन्निमित्तकारणमन्यदेव स्यात्तथा च पूर्वोक्तदोषस्तद्व्यावृत्त्यर्थमुक्तं सृष्टौति। सृष्टिस्थितिकारणमित्युक्ते कुलालादिवद्ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वमेव स्यादुपादानकारणमन्यदेव स्यात्तथा च सिद्धान्तविरोध अत उक्तं लय इति। सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं तटस्थलक्षणमित्युक्त्या ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं सिध्यति। एवं च प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सिद्धान्तो न विरुध्यते। तथा च लक्षणस्यायं निष्कर्षः जगत्कर्त्तृत्वे सति जगदुपादानत्वं तटस्थलक्षणम् ब्रह्मण इति। जगदुपादानत्वं तटस्थलक्षणमित्युक्ते मायायामतिव्याप्तिः। मायाविशिष्टस्य जगदुपादानतया विशेषणीभूतमायाया अप्युपादानत्वावश्यम्भावात्। कार्य्यान्वितस्यैव विशेषणत्वात्। "मायान्तु प्रकृतिं विद्यादि"त्यादिश्रुत्या मायायास्तदुपादानत्वावगमाच्च। तत्रातिव्याप्तिवारणाय जगत्कर्त्तृत्वे सतीत्युक्तं। लक्षणस्य त्रीणि दूषणानि भवन्त्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवाश्चेति। लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्त्तनमव्याप्तिः। अलक्ष्ये लक्षणस्य गमनमतिव्याप्तिः। लक्ष्ये क्वाप्यवर्त्तनमसम्भवः। ततश्चातिव्याप्तेरपि दूषणत्वाद्विशेषणमर्थवत्। कर्त्तृत्वं नाम उपादानगोचरापरोक्षज्ञानविकीर्षाकृतिमत्त्वम्। तच्च चेतनस्यैव सम्भवतीति न मायायामतिव्याप्तिः। तावत्युक्तनैयायिकाभिमततटस्थेश्वरेऽतिव्याप्तिस्तस्य वेदान्तासंमतत्वेनाऽलक्ष्यत्वात्त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति वदन्ति ॥ यतो वा इमानीत्यादिवाक्यं विषयो ब्रह्मणोलक्षणं समर्थयति न वेति संशयः। न समर्थयतीति पूर्वपक्षः। तथाहि जगतोऽनित्याशुचिदुःखजडपरिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणस्तद्विलक्षणत्वेन तत्कारणत्वायोगान्न तटस्थलक्षणं सम्भवतीति तथा ब्रह्मणस्स्वरूपलक्षणञ्च न सम्भवति नित्यशुद्धत्वादीनामप्रसिद्धत्वादिति वास्तवकारणत्वासम्भवेऽपि कल्पितसर्पादेः रज्वादेरिवाध्यस्तजगज्जन्मादिकारणत्वं मायिकं ब्रह्मणो न विरुध्यते इत्युत्तरं भवति। तस्माल्लक्षणं सम्भवतीतिसिद्धान्तः ॥ अस्याधिकरणस्य लक्षणविचारात्मकत्वेन पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्यत्प्रयोजनं तदेव द्रष्टव्यम्। तदुक्तम्—

आक्षेपे चापवादे च प्राप्त्यां लक्षणकर्मणि।
प्रयोजनेन वक्तव्यं यत्र कृत्वा प्रवर्त्तते ॥

इति। जन्मादिसूत्रस्यायमर्थः अस्य नामरूपाभ्यां व्याकृतस्याकाशादिप्रपञ्चस्य जन्मादिर्यतः तत्। तथा जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेत्यनुषङ्गेन योजनया सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमिति फलितोऽर्थः ॥

स्वरूपलक्षणापरिज्ञातेन तटस्थलक्षणमात्रेण ब्रह्म ज्ञातुमशक्यमिति स्वरूपलक्षणमाह सत्यमिति। स्वरूपं सद्भावर्त्तकं स्वरूपलक्षणं यथा पृथिव्याः पृथिवीत्वं जातिव्यक्त्योस्तादात्म्याभ्युपगमात् पृथिवीस्वरूपं सत् पृथिवीत्वं पृथिवीमितरेभ्यो व्यावर्त्तयत्यतः पृथिव्याः पृथिवीत्वं स्वरूपलक्षणमेवं सत्यज्ञानानन्दा[१]दयः ब्रह्मणः ॥

ननु लक्ष्यलक्षणभावस्य भेदगर्भत्वात् ब्रह्मणोऽखण्डैकरसत्वेन कथं

(१) क, ग has नन्दाः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सत्यादेर्लक्षणत्वमिति चेन्नैष दोषः । काल्पनिकभेदाभ्युपगमेन तदुपपत्तेः । तदुक्तम् । "आनन्दो विषयानुभावो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्माः ब्रह्मणोऽपृथक्केऽपि पृथगिवावभासन्ते" इति ॥

नचापृथक्के तेषां पृथक्त्वावभासः किं प्रयुक्त इति वाच्यम् । अन्तःकरणतद्धर्मोपाधिवशात् पृथक्त्वावभासोपपत्तेः । तथाहि, बाधाभावविशिष्टं सत्यं, वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं ज्ञानं, प्रीत्यादिवृत्त्यवच्छिन्न आनन्दः । यद्वा व्यञ्जकवृत्त्युपहितं चैतन्यं ज्ञानम्, अनुकूलवृत्त्युपहितमानन्द स्ततस्तेषां ब्रह्मणश्च वास्तवभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदसत्त्वाल्लक्ष्यलक्षणभाव उपपद्यते । एवं च सत्यं ब्रह्म इत्युक्ते नैयायिकाभिमतसत्तासामान्येऽतिव्याप्तिर्लक्ष्यस्य ब्रह्मणो जडत्वप्रसङ्गश्च । अत उक्तं ज्ञानमिति । तावत्युक्ते पराभिमतात्मसमवेतज्ञानेऽतिव्याप्तिर्लक्ष्यब्रह्मणोऽनित्यत्वापुरुषार्थत्वप्रसङ्गश्च तन्निरसनायोक्तमानन्द इति ।

नचैवमप्यपुरुषार्थत्वाभावे ब्रह्मणोऽनित्यत्वं दुष्परिहरमिति वाच्यम् । सत्यमिति विशेषणेन तत्परिहारसम्भवात् । "आनन्दो-ब्रह्म" इत्युक्ते विषयसुखेऽतिव्याप्तिर्लक्ष्यस्य जडत्वप्रसङ्गश्च तन्निवारणाय ज्ञानमित्युक्तम् । लक्षणस्यानित्यत्वपरिहाराय सत्यमित्युक्तम् ॥

ननु सत्यज्ञानानन्दादिशब्दानां भिन्नार्थत्वेनानन्दादिगुणकं ब्रह्मैव लक्षणवाक्येन प्रतिपाद्यते ततश्च कथमखण्डैकरसत्वं ब्रह्मण इति चेन्नैवं । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मानन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" "विज्ञानमानन्दो ब्रह्मे"त्येवमादिवाक्येषु सत्यज्ञानानन्दादिशब्दानां भिन्नार्थत्वेनानन्दादिशब्दानां सामानाधिकरण्येनाखण्डैकरसानन्दब्रह्मबोधकतया गुणगुणिभावकल्पनायां मानाभावात् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नच तेषामेकार्थप्रतिपादकत्वे पर्य्यायता स्यादिति वाच्यम् वाच्यभेदस्योक्तत्वात् ॥

नन्वेवमपि लोके वाक्यस्य संसर्गविशिष्टान्यतरप्रतिपादकत्व-दर्शनेन कथमखण्डव्यक्तिप्रतिपादकत्वमिति चेन्न। "घटः सन् द्रव्यं" "पृथिवीप्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र" इत्यादिवाक्यानां लक्षणया खण्डव्यक्ति-प्रतिपादकत्वदर्शनेन प्रकृतेऽपि तत्सम्भवात्' विशिष्टे शक्तानां सत्या-दिपदानां अखण्डचैतन्ये भागलक्षणया सत्यादिपदान्यखण्डैकरसा-नन्दव्यक्तिं बोधयन्ति ।

नचैकेन पदेन तद्बोधसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पदस्य स्मारकत्वेन वाक्यस्यैवानुभावकत्वात् प्रयोजनान्तरस्यापि प्रतिपादितत्वाच्च । अन्यथा ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं न सिद्ध्येत। इदमेव वाक्यस्याखण्डार्थत्वम् । तदुक्तम् ।

संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुताया गिरामियम् ।
उक्ता खण्डार्थता, यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थतेति ॥

प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमखण्डार्थत्वमिति चतुर्थपादार्थः। तस्मा-त्सत्यज्ञानानन्दाः स्वरूपलक्षणं ब्रह्मण इत्यनवद्यम् ॥

तत्र श्रुतिमुदाहरति सत्यमित्यादिना । अन्तः परिच्छेदो न विद्यते यस्य तदनन्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः । तथाचोक्तं,

न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः ।
न वस्तुतोऽपि सार्वात्म्यादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधेति ॥

आदिशब्देन विज्ञानमानन्दो ब्रह्मेत्यादीनां ग्रहणम् ॥४॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उक्तञ्च, आनन्दादयः प्रधानस्येति तत्पदार्थः ॥ ५ ॥

आनन्दादीनां ब्रह्मलक्षकत्वे व्याससूत्रं[१] संवादयति। उक्तञ्चेति। तृतीये गुणोपसंहारे स्थितं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति तैत्तिरीयके[२]। "तस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत" इति "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"ति[३] "स वा एष महानज आत्मा असङ्गोह्ययं पुरुष" इत्यादि बृहदारण्यके। "आस्ताविरं शुद्धमपापविद्धमि"ति[४] ईशावास्ये। एवं तत्र तत्र श्रूयते। तत्र संशयः यस्यां शाखायां ब्रह्मणो यावद्गुणजातं श्रुतं तावदेव ध्यातव्यम्। आहोस्वित् शाखान्तरस्थगुणोपसंहारेण समग्रं ब्रह्म ध्यातव्यमिति। तत्र यस्यां यावच्छ्रुतं तच्छाखिभिस्तावदेव ब्रह्म ध्यातव्यं न शाखान्तरीयगुणोपसंहारेण। तावता निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारसम्भवादितरोपसंहारे प्रयोजनाभावादिति प्राप्ते सिद्धान्तः। प्रधानस्य ब्रह्मणः आनन्दादयः सर्वे सर्वत्रोपसंहर्त्तव्याः लक्षकत्वेन। यद्यानन्दात्मादिभिर्ब्रह्म न लक्ष्येत तर्ह्यानात्मत्वानानन्दत्वादिव्यावृत्तिर्न सिद्ध्येत्। ततश्चानन्दात्मकब्रह्मसाक्षात्कारो न भवेत्। अतस्तदर्थमानन्दादीनां ब्रह्मलक्षणतया सर्वोपसंहारेण ब्रह्मानुसन्धेयम् ॥

ननु तर्हि सत्यकामत्वादीनामप्युपसंहारः स्यादिति चेन्न। तेषां कारणलक्षणत्वेन निर्गुणब्रह्मालक्षकत्वेनानुसन्धानानुपयोगात्। तस्मान्निर्गुणप्रकरणपठितानामानन्दादीनां ब्रह्मलक्षकत्वेनोपसंहारेण ब्रह्मानुसन्धेयमिति ॥

(१) Brahmasutra 3. 3. 11.
(२ तैत्तरीयके ब्रह्मवल्ल्यां द्वितीयानुवाके।
(३) बृहदारण्यके ३. ९. २४.
(४) ८ मन्त्रोक्तः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स च द्विविधः वाच्यार्थो लक्ष्यार्थश्चेति । मायोपहितं चैतन्यं तत्पदस्य वाच्यार्थः । मायाविनिर्मुक्तं चैतन्यं तत्पदस्य लक्ष्यार्थः ॥ ६ ॥

ननु सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मणः तटस्थलक्षणमित्युक्तं तदनुपपन्नमसम्भवात् । तथाहि न तावदुपादानकारणत्वं ब्रह्मणो विकल्पासहत्वात् । तथाहि किमारम्भकत्वेनोपादानत्वं विवक्षितम् । उत परिणामित्वेनाहोस्विद्विवर्त्ताधिष्ठानत्वेन । नाद्यः अद्वितीयत्वेन ब्रह्मणोऽनारम्भकत्वात् । न द्वितीयः "केवलो निर्गुणश्च, निष्कलं निष्क्रियं शान्तमविकार्योऽयमुच्यते" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिर्गुणक्रियाशून्यत्वनिरवयवत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मणः परिणामित्वायोगात् । न तृतीयः घटस्मन् पटस्मन्निति सत्यत्वेनानुभूयमानस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्त्ततया मिथ्यात्वकल्पनायां मानाभावात् । तस्माद् ब्रह्मण उपादानकारणत्वं दुर्निरूप्यम् ॥

नापि जगत्कर्तृत्वेन कारणत्वं ब्रह्मणः । कर्तृत्वं नामोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् । तच्च ब्रह्मणो न सम्भवति ज्ञानचिकीर्षाकृतीनां नित्यत्वे सर्वदा जगदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । ततश्च प्रलयप्रतिपादकशास्त्रविरोधः । (१)तेषामनित्यत्वे कार्य्यतया ब्रह्माश्रयत्वायोगात् ब्रह्मणोऽपरिणामित्वस्योक्तत्वादनादिभावस्यानित्यत्वायोगात् ॥ अतएव नोभयात्मकं कारणत्वं ब्रह्मणस्तस्मात् सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमित्यसङ्गतम् ॥५॥

कथं तर्हि जगदुत्पत्तिः, शृणु सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकात्प्रधा-

---

(१) चिकीर्षादीनाम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नान्महदादिक्रमेण जगदुत्पद्यते । तस्य परिणामित्वाज्जगज्जन्मादि-कारणत्वं सम्भवति पुरुषस्त्वसङ्गो निर्विकारी ॥

एवमाशङ्कमानः साङ्ख्यादीन्निराकर्त्तुं तत्पदार्थं विभजते स चेति । द्वैविध्यमाह वाच्यर्थ इति । शक्त्या गम्यमानो वाच्यार्थः । लक्षणया गम्यमानो लक्ष्यार्थः । कौ तौ वाच्यलक्ष्यावित्याशङ्कायामाह मायेत्यादि । एतदुक्तम्भवति यद्यपि शुद्धस्यापरिणामित्वेनोपादानत्वं तथापि मायोपहितस्य तत्त्वम्भवत्येव । तदपि विवर्त्ताधिष्ठानत्वेन । अतत्त्वतोऽन्यथाभावो विवर्त्तस्तदधिष्ठानत्वं मायोपहितस्य न विरुध्यते । न च घटः सन्निति सत्यत्वानुभवेन प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्त्ततया मिथ्यात्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अनुभवस्याधिष्ठानसत्यत्वविषयतया मिथ्यात्वे बाधकाभावात् । नहि प्रपञ्चस्य स्वतः सत्तासम्बन्धः सम्भवति "नेह नानास्ति किञ्चने" त्यादिशास्त्रेण तस्य प्रतिषेधात् । नापि मिथ्यात्वे प्रमाणाभावः वाचारम्भण श्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । मिथ्यात्वनिरुक्तिरग्रे वक्ष्यते ॥

किञ्च, जगदुपादानत्वं ब्रह्मणोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । "यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती"ति तस्मिँल्लयश्रवणात् । यस्य यत्र लयस्तत्तस्योपादानमिति व्याप्तेर्घटादेः कारणे मृदादौ दृष्टत्वात् । "बहुस्यां प्रजायेये"ति ब्रह्मणो बहुभवनश्रवणाच्च । नह्यनुपादानस्य बहुभवनं सम्भवति । अपि च प्रत्युत प्रधानस्यैव जगदुपादानत्वन्न भवति तस्याप्रमाणिकत्वात् । नहि क्वचिच्छ्रुतौ प्रधानस्य त्रिगुणात्मकस्योपादानत्वमवगम्यते । सर्वत्र श्रुतिषु "आत्मन आकाशः सम्भूत" इत्यादिषु चेतनस्य ब्रह्मण एवोपादानत्वावगमात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ केयं माया शृणु यथा शुक्त्यादौ रजतादि कल्पितम् तथा चेतनेऽचेतनं कल्पितम् ॥ ७ ॥

न चोदाहृतश्रुतिष्वात्मन एवोपादानत्वमवगम्यते न ब्रह्मण इति वाच्यम्। "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि"ति जीवभावेन ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्। ब्रह्मणएवात्मतयोपादानत्वोपपत्तेः ॥

किञ्च, "तदैक्षत सोऽकामयत बहुस्यां प्रजा येये"ति बहुभवनकर्त्तुः कारणस्य सर्वत्र कामयितृत्वेक्षितृत्वश्रवणात् ब्रह्मण एवोपादानत्वं न प्रधानस्येक्षितृत्वादेरसम्भवात्। तस्य चेतनधर्म्मत्वात् मुख्ये सम्भवति गौणस्यान्यायत्वात्। तस्माद्ब्रह्मणएवोपादानत्वं न प्रधानस्येति सिद्धम् ॥

एवं मायोपहितस्य जगत्कर्त्तृत्वमपि सम्भवति। तच्च पूर्व्वोक्तमेव ज्ञानेच्छाकृतयो मायोपहितस्येश्वरस्य जन्या अनित्याश्चापरिणामित्वेन शुद्धस्य तदाश्रयत्वाभावेऽपि मायोपहितस्य तदाश्रयत्वं सम्भवत्येव। तस्य सर्वविवर्त्ताधिष्ठानत्वान्नोक्तदोषः। तस्मादुभयात्मकं सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं तटस्थलक्षणं सम्भवतीति सिद्धम् ॥६॥

मायास्वरूपं पृच्छत्यथेति। किम् शब्दः प्रश्नार्थे। माया किदृशीत्यर्थः। आक्षेपार्थे वा किं शब्दः। माया न सम्भवतीति स्वरूपलक्षणप्रमाणानिरूपणात्। तथाहि किम्माया सत्या मिथ्या वा। आद्ये ब्रह्मभिन्ना तदभिन्ना वा। नाद्यः अपसिद्धान्तप्रसङ्गात्।

किञ्च ब्रह्मणोऽसङ्गत्वेन केनाप्यसम्बन्धात् मायोपहितत्वमनुपपन्नमेव। न तावद्ब्रह्मणो मायया संयोगः सम्भवति। संयोगस्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"इदं सर्वं यदयमात्मा" "आत्मैवेदं सर्वं" "ब्रह्मैवेदं सर्वं" "पुरुष एवेदं विश्वं" "सर्वं खल्विदं

व्याप्यवृत्तित्वेन सावयवधर्म्मतया निरवयवत्वेन ब्रह्मणो मायया संयोगायोगात्। नापि समवायस्सम्भवति अनङ्गीकारात्। नापि तयोस्तादात्म्यं भिन्नयोस्तादात्म्यायोगात्। नापि तयोर्भेदाभेदौ विरुद्धत्वात्। तस्माद्ब्रह्मणो मायोपहितत्वमनुपपन्नम्॥ न द्वितीयः जडाजडयोरभेदायोगात्। नाद्यद्वितीयः ईश्वरस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गात्। नच तदिष्टं मोक्षशास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गात्। नहि मिथ्यावस्तुज्ञानेन मोक्षः सम्भवति। एवं मायास्वरूपं दुर्निरूप्यम्। अत एव तल्लक्षणमपि दुर्निरूप्यम्। सति धर्म्मिणि धर्म्माश्चिन्त्यत इति न्यायात् धर्म्मिणो दुर्निरूपत्वे तद्धर्म्मलक्षणस्यापि सुतरां दुर्निरूपत्वात्। अत एव तत्र प्रमाणमपि दुर्निरूपं निर्विषयप्रमाणप्रवृत्तेरयोगात्॥

तस्मान्मायाया दुर्निरूपत्वात् उपहितस्य तत्पदवाच्यत्वमनुपपन्नमिति समाधत्ते शृण्विति। मायास्वरूपं निरूप्य तदुपहितचैतन्यमीश्वरः स एव तत्पदवाच्यार्थः। तस्य जन्मादिकारणत्वं तटस्थलक्षणमिति वक्तुं तदुपोद्घातत्वेन परमात्मनि मदृष्टान्तमध्यासमामान्यमाह यथेति। प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ सङ्गृह्य प्रागेव तदर्थमर्थान्तरवर्णनमुपोद्घातः। अचेतनमज्ञानं तत्कार्य्यं कल्पितमध्यस्तमित्यर्थः॥७॥

चेतने ब्रह्मण्यचेतनस्य कल्पितत्वे श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणमाह इदं सर्वमित्यादिना। इदं सर्वमित्यनेन प्रमाणोपस्थितं आकाशादिजडजातं प्रतिपाद्यते। आत्मशब्देनाद्वितीयः सर्वसाक्षी प्रत्यग्भूतः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्म" "वासुदेवः सर्वमिति" "नारायणः सर्वमिदं पुराण" इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतैः अचेतनस्य चेतनव्यतिरेकेणाभावप्रतिपादनात् चेतनाचेतनयोरभेदायोगाच्च ॥८॥

परमात्मा प्रतिपाद्यते । जडचेतनयोरैक्यायोगात् । आत्मसर्वशब्दयोस्सामानाधिकरण्यम्। बाधायां योऽयं चोरः स स्थाणुरिति वत् । तथाच यथा दृष्टान्तवाक्ये स्थाणुव्यतिरेकेण चोराभावः चोरस्थाणुशब्दयोरवगम्यते । तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि श्रुतिवाक्ये आत्मव्यतिरेकेण कृत्स्नजडाभावः आत्मसर्वशब्दयोः सामानाधिकरण्याद्वगम्यते । सचाभावः स्वप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वमन्तरेणानुपपन्नः सन् तस्य कल्पितत्वं कल्पयति। इयं श्रुतार्थापत्तिः। अनयाऽचेतनस्य चेतने कल्पितत्वमवगम्यत इति भावः। एवमयमर्थो वाक्यान्तरेष्वपि समानः पूर्णत्वात्पुरुषः परमात्मनैतेन ।

किञ्च नासंवृत्तमिति श्रुत्यन्तरात् सर्वेषु भूतेषु वसति सर्वभूतानि चास्मिन् वसन्तीति वासुदेवः सर्वान्तर्य्यामी परमात्मा । तथाचोक्तम्—

"सर्वत्रासौ समस्तञ्च वसत्यत्रेति वै यतः ।
ततश्च वासुदेवाख्यो विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥"

इति । नराज्जातं नारं तच्चायनं यस्य स नारायणः सर्वान्तर्य्यामीत्यर्थः । तदुक्तं महाभारते ।

"नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः ।
तानि तस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति। अस्यार्थः प्रत्यगभिन्नात्परमात्मनो नरादुत्पन्नानि तत्त्वानि चतुर्विंशतिः। तानि भगवता दर्शितानि।

"महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च।
इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः॥"

अथवा नारमुदकमयनमस्येति वा विग्रहः। तथाच मनुनोक्तम्।

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणस्स्मृतः॥ इति॥

ननु सर्वात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यान्नीलोत्पलादिवत्तादात्म्यमेवास्तु। नच नीलोत्पलयोर्गुणगुणिभावात्तादात्म्येऽपि प्रकृते तद्भावाज्जडाजडयोर्विरुद्धस्वभावत्वाद्भिन्नाभिन्नलक्षणं तादात्म्यं कथमिति वाच्यम्। तर्हि मृद्घटयोरिव कार्य्यकारणभावसम्भवेन तयोस्तत्सम्भवात्। अथवा शाखिशाखयोरिव जडाजडयोरभेदो वास्तु इत्याशङ्काहाचेतनेति।

अयम्भावः चेतनाचेतनयोर्विरुद्धस्वभावत्वान्न तादात्म्यम्। नच मृद्घटयोरिव कार्य्यकारणभावेन तत्सम्भवति अपरिणामित्वेन कार्य्यकारणभावस्य निरस्तत्वात्। विवर्त्तत्वेन तदुपगमेऽचेतनस्य कल्पितत्वमागतमेव। वृक्षशाखयोरवयवावयविभावसम्भवेन भेदाभेदे सत्यपि चेतनस्य ब्रह्मणो निरवयवत्वेन विभुत्वेन च चेतनाचेतनयोरवयवावयविभावायोगात्। अभेदो न भवति "एकमेवाद्वितीयमिति" श्रुत्या ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वावगमात्। अनयोः पारमार्थिकोऽभेदो न सम्भवति। तस्मा"दात्मैवेदं सर्वमिति" बाधायां सामा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्म" "वासुदेवः सर्वमिति" "नारायणः सर्वमिदं पुराण" इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतैः अचेतनस्य चेतनव्यतिरेकेणाभावप्रतिपादनात् चेतनाचेतनयोरभेदायोगाच्च ॥८॥

परमात्मा प्रतिपाद्यते । जडचेतनयोरैक्यायोगात् । आत्मसर्वशब्दयोस्सामानाधिकरण्यम् । बाधायां योऽयं चोरः स स्थाणुरिति वत् । तथाच यथा दृष्टान्तवाक्ये स्थाणुव्यतिरेकेण चोराभावः चोरस्थाणुशब्दयोरवगम्यते । तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि श्रुतिवाक्ये आत्मव्यतिरेकेण कृत्स्नजडाभावः आत्मसर्वशब्दयोः सामानाधिकरण्यादवगम्यते । स चाभावः स्वप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वमन्तरेणानुपपन्नः सन् तस्य कल्पितत्वं कल्पयति । इयं श्रुतार्थापत्तिः । अनयाऽचेतनस्य चेतने कल्पितत्वमवगम्यत इति भावः । एवमयमर्थो वाक्यान्तरेष्वपि समानः पूर्णत्वात्पुरुषः परमात्मनैतेन ।

किञ्च नासंवृत्तमिति श्रुत्यन्तरात् सर्वेषु भूतेषु वसति सर्वभूतानि चास्मिन् वसन्तीति वासुदेवः सर्वान्तर्यामी परमात्मा । तथाचोक्तम्—

"सर्वत्रासौ समस्तञ्च वसत्यत्रेति वै यतः ।
ततश्च वासुदेवाख्यो विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥"

इति । नराज्जातं नारं तच्चायनं यस्य स नारायणः सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । तदुक्तं महाभारते ।

"नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः ।
तानि तस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति। अस्यार्थः प्रत्यगभिन्नात्परमात्मनो नरादुत्पन्नानि तत्त्वानि चतुर्विंशतिः। तानि भगवता दर्शितानि।

"महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च।
इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः॥"

अथवा नारमुदकमयनमस्येति वा विग्रहः। तथाच मनुनोक्तम्।

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणस्स्मृतः॥ इति॥

ननु सर्वात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यान्नीलोत्पलादिवत्तादात्म्यमेवास्तु। नच नीलोत्पलयोर्गुणगुणिभावात्तादात्म्येऽपि प्रकृते तद्भावाज्जडाजडयोर्विरुद्धस्वभावत्वाद्भिन्नाभिन्नलक्षणं तादात्म्यं कथमिति वाच्यम्। तर्हि मृद्घटयोरिव कार्य्यकारणभावसम्भवेन तयोस्तत्सम्भवात्। अथवा शाखिशाखयोरिव जडाजडयोरभेदो वास्तु इत्याशङ्क्याहाचेतनेति।

अयम्भावः चेतनाचेतनयोर्विरुद्धस्वभावत्वान्न तादात्म्यम्। नच मृद्घटयोरिव कार्य्यकारणभावेन तत्सम्भवति अपरिणामित्वेन कार्य्यकारणभावस्य निरस्तत्वात्। विवर्त्तत्वेन तदुपगमेऽचेतनस्य कल्पितत्वमागतमेव। वृक्षशाखयोरवयवावयविभावसम्भवेन भेदाभेदे सत्यपि चेतनस्य ब्रह्मणो निरवयवत्वेन विभुत्वेन च चेतनाचेतनयोरवयवावयविभावायोगात्। अभेदो न भवति "एकमेवाद्वितीयमिति" श्रुत्या ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वावगमात्। अनयोः पारमार्थिकोऽभेदो न सम्भवति। तस्मा"दात्मैवेदं सर्वमिति" बाधायां सामा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चेतनं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दानन्ताद्वयं ब्रह्म ॥ ९ ॥

नाधिकरणेनात्मव्यतिरेकेण कृत्स्नजडप्रपञ्चाभावप्रतिपादनेनाचेतनं सर्वं चेतने कल्पितमिति ॥ ८॥

किन्नचेतनं किन्तदचेतनमित्याकाङ्क्षायां चेतनाचेतनस्वरूपमाह चेतनमिति। कार्य्यतादात्म्यं व्यावर्त्तयति नित्यमिति। "आकाश-वत्सर्वगतश्च नित्य" इत्यादि श्रुतेः। परस्य नित्यत्वं अचेतनधर्म्म-तादात्म्यं व्यावर्त्तयति(१) शुद्धमिति। "अस्नाविरं शुद्धमपापविद्ध"-मित्यादि श्रुतेः। परस्य शुद्धत्वं रागद्वेषादिराहित्यं कारणीभूता-ज्ञानतादात्म्यं वारयति बुद्धमिति। ज्ञानैकरसं। प्रज्ञानघनश्रुते-रित्यर्थः। अज्ञानकृतावरणादितादात्म्यं निरस्यति मुक्तमिति। बन्ध-रहितविमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रुतेरित्यर्थः। अनृतत्वं निराकरोति सत्यमिति। कालत्रयाबाध्यं सत्यम् "सत्यज्ञानमनन्तम्ब्रह्म सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः"। तस्य पुरुषार्थत्वमाह आनन्देति। "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" "विज्ञानमानन्दोब्रह्म इति श्रुतेः"। तस्य खण्डैकरसतामाह अद्वयमिति। न विद्यते द्वयं यस्य तदद्वयं पञ्चविधभेदशून्यमिति यावत्। ते च जीवानां परस्परभेदाः। जीवे-श्वरयोर्घटादीनाञ्च भेदः। ईश्वरस्य च जीवस्य च जडानाञ्च। एवं प्रतियोगिभेदेन भेदाः पञ्चविधाः। तच्छून्यं तेषां कल्पितत्वात्। अथवा त्रिविधभेदशून्यमद्वयम्। विजातीयभेदः सजातीयभेदः

---

(१) क, ख, निवर्त्तयति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अचेतनमज्ञानादि जडजातम्। अज्ञानं त्रिगुणात्मकं सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं भावरूपं ज्ञाननिवर्त्यम् ॥ १० ॥

स्वगतभेदश्चेति त्रिविधो भेदस्तद्रहितम्। "एकमेवाद्वितीयम्ब्रह्म इति श्रुतेः" ॥९॥

ननु किमिदमज्ञानं न तावज्ज्ञानाभावः प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानकालत्वायोगात्। अज्ञानस्य प्रतियोगिसमानकालत्वेन न जानामीत्यनुभूयमानत्वात्। अतः प्रागभावो नाज्ञानम्। अत एव न ध्वंसः नात्यन्ताभावोऽपि। प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् विशेषाभावस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वात्। अज्ञानन्तु ज्ञानसामान्यविरोधि। अत एव नान्योन्याभावोऽपि। तस्माज्ज्ञानसामान्यविरोधिभावरूपमज्ञानमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यम् ॥

ननु किं लक्षणमज्ञानम्। न तावज्ज्ञाननिवर्त्यत्वम्। तस्य घटादावतिव्याप्तेः। प्रतियोगिप्रत्यक्षस्य ध्वंसं प्रति कारणत्वात्। नापि निर्वचनीयत्वम्। तेनैव तस्य निवर्चनात्। तस्माल्लक्षणाभावाद्भावरूपाज्ञानमनुपपन्नम्। नापि तत्र प्रमाणं पश्यामः। न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणम्। तस्योभयवादिसम्मतप्रागभावविषयत्वात्। नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात् ॥

नच सर्गाद्यकालीनं कार्य्यं जडोपादानङ्कार्य्यत्वात् घटवदित्यनुमानं प्रमाणमिति वाच्यं। तस्यार्थान्तरत्वात्। न"चाज्ञानेनावृतं ज्ञान"मित्याद्यागम एव तत्र प्रमाणमिति वाच्यम्। आगमस्य भ्रान्तिज्ञानविषयत्वात्। नाप्यर्थापत्तिस्तत्र प्रमाणम्। दृश्यमानकार्य्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यान्यथोपपत्तेः । तस्माल्लक्षणप्रमाणयोरभावाच्चेतनेऽज्ञानादि कल्पित-मित्यनुपपन्नमित्यत आह अज्ञानमिति । त्रयो गुणा स्सत्त्वरजस्त-मांस्यात्मानो यस्य तत्तथा । एतेन मिथ्याज्ञानतत्संस्काररूपाविद्यैव जगद्धेतुरिति प्रत्युक्तम् । आगन्तुकत्वे तस्याः सोपादानत्वनियमेन ब्रह्मणोऽपरिणामित्वेन तत्त्वायोगात् । अनागन्तुकत्वेऽपसिद्धान्तप्र-सङ्गात् । तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् ॥

अज्ञानलक्षणमाह सदसद्भ्यामिति । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । सत्त्वे बाधो न स्यात् असत्त्वे प्रत्यक्षविषयत्वं न स्यात् प्रत्यक्षेण ब्रह्म न जानामीत्यनुभूयते । अतोऽसत्त्वेनानिर्वचनीयम् । ब्रह्मज्ञाने बाध्यमानत्वात्सत्त्वेनाप्यनिर्वचनीयम् ॥

एतदुक्तम्भवति सदसद्विलक्षणमज्ञानमिति । असद्विलक्षणमित्युक्ते सत्यतिव्याप्तिः स्यात् । अत उक्तं सद्विलक्षणमिति । तावत्युक्तेऽसत्य-तिव्याप्तिरत उक्तमसद्विलक्षणमिति । अभ्युपेत्येदमुक्तं असतो निस्स्व-रूपत्वेनातिव्याप्तिशङ्कानवकाशादसन्नाम किञ्चिदस्ति चेदसत्त्वव्या-घातः । नास्ति चेत् कुत्रातिव्याप्तिः ॥ कथन्तर्ह्याचार्योक्तिः सद्-सद्भ्यामनिर्वचनीयमिति । शिष्यबुद्धिव्युत्पादनमात्रे तात्पर्य्यादाचा-र्य्याणामहृदयवाचामहृदयमेवोत्तरमिति न्यायेन वादिनिराकरण-मात्रतात्पर्य्याद्वा असद्विलक्षणोक्तिः । कालत्रयाबाध्यत्वं सत्त्वं तद्भि-न्नत्वमनित्यत्वमिति फलितार्थः ॥

नन्विदं लक्षणं कार्य्ये प्रपञ्चेऽप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः । नैष दोषः अनादित्वे सतीति विशेषणात् । नन्वेवमपीश्वरादावतिव्याप्तिः तस्या-नादित्वेन कल्पितत्वेन चोक्तलक्षणसद्भावात् । तदुक्तं श्रुत्या जीवेशा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अहं ब्रह्म न जानामीत्यनुभवात् ।[1] (ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्) देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामित्यादि श्रुतेः" ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥

इति स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

वाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति । "जीव ईशो विशुद्धाचित्तस्याभेदस्तयोर्द्वयोः अविद्या तच्चि[2]तोर्योगः "षडस्माकमनादय" इति सांप्रदायिकवचनात् ।

"मायाभासे न जीवेशो करोतीति" श्रुतन्ततः ।
कल्पितावेव जीवेशौ ताभ्यां सर्वं प्रकल्पितमिति ॥

विद्यारण्योक्तेश्चातिव्याप्तिर्वज्रलेपायितेत्यत आह ज्ञाननिवर्त्यमिति । "यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति" पञ्चपादिकाचार्य्यैरुक्तत्वादज्ञानमेव ज्ञाननिवर्त्यम् । तथाचायमर्थः सम्पद्यते सद्विलक्षणमनादिज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमिति । अथवा अनाद्युपादानं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं प्रागभावेऽतिव्याप्तिपरिहारायोपादानमिति । घटादावतिव्याप्तिनिवारणायानादीति । ब्रह्मण्यतिव्याप्तिवारणाय ज्ञाननिवर्त्यमित्युक्तम्भवति । ज्ञानाभावोऽज्ञानमित्याशङ्कानिरासार्थमाह भावरूपमिति ॥ १० ॥

अज्ञानसद्भावे प्रत्यक्षादिप्रमाणान्युपन्यस्यति अहमित्यादिना ।

---

(१) क, ग, पुस्तके नास्ति ।
(२) क, तद्विदोर्योगः इति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवश्चासावात्मा च देवात्मा तस्य शक्तिम् । स्वगुणैः सत्त्वादिभिर्निगूढाम् । ब्रह्मध्यानपरायणाः ब्रह्मविदः अपश्यन्निति योजना । तेनावृतत्वेन मुह्यन्ति संसरन्ति । शास्त्राचार्य्यप्रसादजनितज्ञानेन येषामज्ञानं निवृत्तं तेषामहम् ब्रह्मास्मीति ज्ञानम्परम् ब्रह्म प्रकाशयतीत्युत्तरेणान्वयः । ज्ञानाभावस्य ब्रह्मस्वरूपावरकत्वायोगादनिच्छतापि तार्किकवल्लीवर्द्धनानया स्मृत्या भावरूपमज्ञानमेष्टव्यम् ॥

एतेन सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमचेतनं स्वतन्त्रव्यापारमार्थिकपरिणामि नित्यम् प्रधानमिति साङ्ख्यमतं प्रत्युक्तम् ।

"ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः" ।

इति भगवद्वचनविरोधात् ॥

नच बुद्धिधर्म्माज्ञानविषयतया भगवद्वचनमन्यथासिद्धमिति वाच्यम् । बुद्धिधर्म्माज्ञानस्य मिथ्याज्ञानरूपत्वेन चैतन्यावरकत्वायोगाद"ज्ञानेनावृतं ज्ञान"मित्यावरकत्वस्मरणात् । अचेतनस्य रथादेश्चेतनाधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तिदर्शनेन प्रधानस्य स्वातन्त्र्यायोगात् । परिणामिनः सावयवतया चीरादेरनित्यत्वदर्शनेन प्रधानस्य नित्यत्वकल्पनायां मानाभावादृष्टपूर्वकत्वाददृष्टकल्पनायाः ॥

एतेन मिथ्याज्ञानमेवाज्ञानमिति प्रत्युक्तम् । तस्मात्सर्वोपादानमनाद्यनिर्वचनीयं भावरूपमज्ञानमेष्टव्यम् ॥

एवञ्च सत्यद्वैतश्रुतिर्न विरुध्यते । साङ्ख्यादिस्मृतेरेव श्रुतिविरुद्धत्वेनाप्रमाणत्वात् । चकारोऽनुक्तानुमानप्रमाणसमुच्चयार्थः । तथाहि विवादगोचरापन्नं प्रमाणज्ञानस्वसमानविषयस्वसमानाधिकरणानादिविरोधिनिवर्त्तकं प्रमाणज्ञानत्वात् शुक्तिज्ञानवत् । नच प्राग-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावेनार्थान्तरत्वं प्रागभावस्याप्रमाणिकत्वात्। अस्तु वा प्रागभावस्तथापि तस्य समानाश्रयत्वेऽपि समानविषयत्वासम्भवेन तन्निवारणात्। ज्ञानस्यैव स्वविषयत्वात्। नचानुमित्यादेरज्ञाननिवर्त्तकत्वानङ्गीकारेणानुमानस्य तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्। असत्त्वापादकमौद्याज्ञाननिवृत्तेरेवानुमित्यादिनाभ्युपगमेन तदसम्भवात्। अथवा पक्षहेत्वोरपरोक्षत्वं विशेषणं देयम्। नचैवं दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं शुक्तिज्ञानेन तन्निवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात्॥

ननु शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाज्ञानं तदन्यद्वा। नाद्यः इदानीम्ब्रह्मसाक्षात्काराभावेन तन्निवृत्त्योक्तदोषः स्यादेव। न द्वितीयः अनन्ताज्ञानकल्पनायाङ्गौरवप्रसङ्ग इति चेन्नैष दोषः। शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानं मूलाज्ञानमेव। इदानीं ब्रह्मसाक्षात्काराभावेन तन्निवृत्त्यभावेऽप्यज्ञानं नष्टमित्यनुभवानुरोधेन शुक्तिज्ञानेन तत्तदावरणनिवृत्तेः सम्भवान्नोक्तदोषः। अथवाऽज्ञानं द्विविधं मूलाज्ञानं तूलाज्ञानञ्च। ब्रह्मावरकमज्ञानमाद्यम्। विषयचैतन्यावरकमज्ञानन्तूलाज्ञानम्। तच्च प्रतिविषयं नाना। शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं यावद्विषयभावि एकमेव। शुक्तिज्ञानेन तत्तदावरणमेव निवर्त्तते। नतु तदज्ञानं ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यावरणनिवृत्तिरेवानुभूयते इति केचित्॥

वस्तुतस्त्वेकैकस्मिन्विषयेऽनन्ताज्ञानानि मूलाज्ञानपरतन्त्राणि तिष्ठन्ति। एकैकज्ञानेनैकैकन्निवर्त्तते ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तमित्यनुभवस्य सर्वसंमतत्वेनावरणनिवृत्तिविषयतया सङ्कोचे मानाभावात्। नचाज्ञानानन्त्याभ्युपगमे कल्पनागौरवमिति वाच्यम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तच्चाज्ञानं द्विविधम् । मायाविद्याभेदात् । शुद्धसत्त्वप्रधानं सन्मायेत्युच्यते । मलिनसत्त्वप्रधानं सद्विद्येत्युच्यते । "जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतेः" ॥ १२ ॥

अथवाऽज्ञानस्य शक्तिर्द्विविधा, ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति । रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं ज्ञानशक्तिः ।

प्रमाणवतो गौरवस्यादोषत्वात् । तस्माद्दृष्टान्ते साध्यसम्भवात् अनवद्यम् ॥ ११ ॥

अज्ञानं विभजते तच्चेति । द्वैविध्यमाह मायेति । एकमेवाज्ञानं सत्त्वशुद्धविशुद्धिभ्यां मायाविद्या चेति द्विधा जातमित्याह शुद्धेति । रजस्तमोभ्यामतिरस्कृतं शुद्धम् । तद्विपरीतं मलिनम् । तत्र श्रुतिप्रमाणमाह माया चेति । स्वयमेव यथोक्तप्रकारेण मायाविद्या चेति द्विधा भवति । ताभ्यां मायाविद्याभ्यामेकमेव चैतन्यं जीवेश्वररूपेण द्विधा जातमित्याह जीवेशाविति । आभासेन प्रतिबिम्बरूपेणेत्यर्थः । अयमभावः मायाप्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरः अविद्याप्रतिबिम्बितञ्चैतन्यञ्जीव इति ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेण मायाविद्याभेदञ्च वक्तुमज्ञानस्य शक्तिं विभजते अथवेत्यादिना । कार्य्यानुकूलकारणनिष्ठसामर्थ्यं शक्तिः । ज्ञानशक्तिं व्युत्पादयति रज इति । अनभिभूतमतिरस्कृतम् । इदङ्कुतोऽवगम्यते इत्यत आह सत्त्वादिति । आवरणशक्तिमाह रज इति । तत्र भाष्यकारसंमतिमाह तदुक्तमिति । चमसवदविशेषादित्यत्र पूर्व-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति स्मृतेः"। सत्त्वेनानभिभूते रजस्तमसी क्रियाशक्तिः। क्रियाशक्तिर्द्विविधा आवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्चेति। रजस्सत्त्वाभ्यामनभिभूतं तम आवरणशक्तिः। तदुक्तम्, "कृष्णं तम आवरणात्मकत्वादिति"। सा च नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारहेतुः। तथाचोक्तम्, "न भाति नास्ति कूटस्थ" इत्यापादानमावृत्तिरिति। तमस्सत्त्वाभ्यामनभिभूतं रजो विक्षेपशक्तिः; "रजसोलोभ एव चे"ति स्मृतेः॥ १३॥

पक्षे"ऽजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा"मित्यस्याजामन्त्रस्य व्याख्यानावसरे कृष्णशब्देन तमोगुणः प्रतिपाद्यते। तमोगुणस्यावरणात्मकत्वादिति। तस्यावरकत्वं प्रतिपादितं भाष्यकारेणातो यथोक्तलक्षणावरणशक्तिरित्यर्थः। तस्य लक्षणमाह साचेति। पूर्वं स्वरूपं व्युत्पादितं इह[१] तु लक्षणं व्युत्पाद्यत इति विशेषः। अर्थान्नास्ति न प्रकाशत[२] इति व्यवहारकारणमज्ञानशक्तिरिति तल्लक्षणं ज्ञेयम्[३]। तत्र संमतिमाह तथा चोक्तमिति। कूटवन्निर्विकारेण तिष्ठतीति कूटस्थः परमात्मा स नास्ति न प्रकाशत इत्यापादानम्। आपादानकारणमावृत्तिरावरणशक्तिरित्यर्थः। विक्षेपशक्तिमाह[४] तम इति॥१३॥

---

(१) क, ग, इदानीं व्युत्पादयति पाठः।

(२) ग, अर्थादस्ति प्रकाशत इति व्यवहारकारणं ज्ञानशक्तिरिति पाठः।

(३) क, ग, वेदितव्यम् पाठः। (४) क, ग, व्युत्पादयति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लोभादीनां विक्षेपकत्वं प्रसिद्धमेव। सा चाकाशादिप्रपञ्चोत्पत्तिहेतुः। उक्तञ्च,—

"विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेदिति"।

तथाच, पूर्वोक्ताज्ञानं आवरणशक्तिप्रधानं सदविद्येत्युच्यते। ज्ञान[१]शक्तिप्रधानं सन्मायेत्युच्यते।

एतदभिप्राया स्मृतिरपि।

"तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते।
योगी माया ममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः"॥

इत्येवंरूपा द्रष्टव्या। एवं च मायोपहितं चैतन्यमीश्वरो जगत्कारणमन्तर्यामीत्युच्यते। स एव तत्पदवाच्यार्थः॥ १४॥

ननु रजसो लोभहेतुत्वमुदाहृतस्मृतावगम्यते नतु विक्षेपहेतुत्वमित्याशङ्क्याह लोभादीनामिति। आदिशब्देन मदमात्सर्यादयो ग्राह्याः। विक्षेपशक्तेः कृत्यमाह साचेति। सजातीयविजातीयव्यावर्त्तकत्वादिदमेवास्या लक्षणम्। तत्र सम्मतिमाह उक्तञ्चेति। समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीरं लिङ्गम्। आदिशब्देन पञ्चीकृतभूतानि गृह्यन्ते॥

ननु भवत्वेवं प्रकृते किमायातमित्यत आह तथाचेति। नच वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्। स्वाश्रयाव्यामोहकरी माया, स्वाश्रयमोहकरी अविद्येति मायाविद्यालक्षणप्रसिद्धेः आवरणशक्तेर्मोहकारित्वात् तत्प्रधानमज्ञानमविद्येत्युच्यते। विक्षेपादिशक्तेरन्यथा[२]त्वात्तत्प्रधानमज्ञानं मायेत्युच्यते। तथाच न वैपरीत्यमिति भावः॥

---

(१) ग. ज्ञानविक्षेपशक्तिप्रधानम् पाठः। (२) क, ग, रतथात्वात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु तरत्यविद्यामिति श्लोके घटकलसादिवन्मायाविद्याशब्दयोः पर्य्यायत्वमवगम्यते तत्कथं तयोर्भेदसिद्धिरित्यत आह एतदभिप्राया स्मृतिरपीति। अत्राप्यावरणशक्तिं निमित्तीकृत्याविद्याशब्दः प्रकृतिं व्युत्पादयति। विक्षेपादिशक्तिं निमित्तीकृत्य मायाशब्दोऽपीति। एषोऽभिप्रायो यस्याः सा एतदभिप्राया सा तथोक्ता। योगो ब्रह्मसाक्षात्कारोऽस्यास्तीति योगी ब्रह्मनिष्ठ इति यावत्। यस्मिन् सर्वान्तर्य्यामिणि सर्वाधिष्ठाने वासुदेवे। हृदि अन्तःकरणे। निवेशितेऽहम्ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृते सति। कार्य्याकारेणाविष्कृतामावरणशक्तिप्राधान्येनाविद्याशब्दवाच्यां, विक्षेपशक्तिप्राधान्येन मायापदवाच्यां, प्रकृतिं तरति नाशयति। तस्मै नमइति सम्बन्धः। कीदृशाय(१) नमः। विद्या चैतन्यमात्मा यस्य स तथोक्तस्तस्मै। पुनः कस्मै अमेयाय न मेयोऽमेयः अप्रमेयायेत्यर्थः॥

ननु पूर्वं साक्षात्कारविषयत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितमिदानीमप्रमेयत्वमुच्यते तथाच पूर्वोत्तरव्याघातः। उच्यते वृत्तिविषयत्वमुक्तं साक्षात्कृते सतीति। अप्रमेयायेति चैतन्याविषयत्वमुच्यते "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी"त्यादिश्रुतिभ्यः। अतो न व्याघात इत्यर्थः। मायाविद्याविभागनिरूपणफलमाह एवञ्चेति। "एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी एषो योनिः सर्वस्ये"त्यादिश्रुत्योच्यते इति शेषः॥

ततः किं तत्राह स एवेति। स ईश्वरः "तत्त्वमसि" वाक्ये तत्पदस्य वाच्यार्थः॥१४॥

---

(१) क, ग, कथम्भूताय पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अविद्योपहितं चैतन्यं जीवः प्राज्ञ इति चोच्यते ।

तदुक्तम्,—

"तमोरजस्सत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा ।
सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते" ॥
"मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः ।
अविद्यावशग स्त्वन्य स्तद्वैचित्र्यादनेकधे"ति ॥

अस्मान्मायी सृजते विश्वमेत
त्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ।
"मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्" ।

इत्येवमादयः श्रुतय उक्ताभिप्राया द्रष्टव्याः ॥ १५ ॥

नन्वविद्यायाः कुत्र तर्ह्युपयोग इत्याशङ्क्य सुषुप्तस्थाने एकीभूतः "प्रज्ञानघन (१)एषानन्दमयो ह्यानन्दभुगि"त्यादिश्रुत्या ऽऽविद्योपहितं चैतन्यं जीवः प्राज्ञ इति चोच्यते । स एव त्वं पदस्य वाच्यार्थ इत्यभिप्रेत्य प्रसङ्गाज्जीवस्वरूपं व्युत्पादयति अविद्योपहितमिति । उक्तश्रुत्येति शेषः । उक्तेऽर्थे वृद्धसंमतिमाह तदुक्तमिति । सच्चिदानन्दब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका प्रकृतिरेकैव ।

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा मजोऽन्यः ॥
न तं विदाथ य इमाः जजानान्यद् युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ती"— ॥

त्यादि श्रुतिभ्यः ॥

---

(१) ख, ग, एवानन्द पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्विन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादिश्रुतौ मायाभिरिति बहुवचनसामर्थ्याल्लिङ्गादज्ञानस्य नानात्वावगमात्कथमेकत्वमवधार्य्यते। नचाजामन्त्रेण तदवगम्यते इति वाच्यम्। श्रुत्यन्तरविरोधे तदवधारणायोगात्। नच परस्परविरोधादुभयोरप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम्। बहुवचनसामर्थ्यादज्ञाननानात्वे निश्चितेऽजामन्त्रस्याज्ञानसमष्टिपरत्वोपपत्तेः। तस्मात्प्रकृतिरेकैवेत्यवधारणमनुपपन्नमिति॥

मैवम्, श्रौतार्थस्य बलवत्त्वात्प्रकृतेरेकत्वावधारणोपपत्तेः। तथाहि, अजामन्त्रे एकामिति श्रुत्या एकवचनसामर्थ्येन च लिङ्गेन प्रकृतेरेकत्वं निश्चीयते। "इन्द्रो मायाभि"रित्यस्मिन्मन्त्रे बहुवचनसामर्थ्यादज्ञाननानात्वमवगम्यते। तत्र श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतेर्बलीयस्त्वाच्छ्रौतार्थप्रकृत्यैकत्वमभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा न्यायविरोधापत्तेः। किञ्च, "इन्द्रो मायाभि"रित्यत्र केवललिङ्गादज्ञाननानात्वमवगम्यते। अजामन्त्रे श्रुतिलिङ्गाभ्यामज्ञानैकत्वमिति तदेवावश्यमभ्युपगन्तव्यम्॥

तर्हीन्द्रो मायाभिरिति मन्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेन्न। अर्थान्तरत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः। तथाहि। "इन्द्रो मायाभि"रित्यत्र मायाशब्देन प्रज्ञाविशेषो(१) मिथ्याभिमानो वा विधीयते। ततश्चेन्द्रः परमात्मा तैरन्यतरै(२)र्वा हिरण्यगर्भादिभिर्नानारूपः सन् चेष्टते इत्यर्थान्तरत्वेन प्रामाण्यमुपपद्यते, नाज्ञाननानात्वप्रतिपादने तात्पर्य्यं मन्त्रस्य। अजामन्त्रस्य त्वज्ञानैकत्वप्रतिपादने तात्पर्य्यादर्थान्तरायोगाच्चाज्ञानमेकमेव। तस्मात्प्रकृतिरेकैवेत्यवधारणमुपपन्नम्॥

---

(१) ग, मिथ्याभिनिवेशो वा इति अधिकः पाठः।

(२) य, अन्यतमैरिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्वा, यथा एक एव देवदत्तः क्रियानिमित्तवशेन पाठकः पाचक इति व्यपदिश्यते। तथा एकमेवाज्ञानं विक्षेपावरणशक्तिनिमित्तभेदेन मायाऽविद्येति च व्यपदिश्यते। तथाच; अविद्याप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः; अविद्योपहितं चैतन्यमीश्वरः; आभास एव च॥ १६॥

सा सत्त्वशुद्धिविशुद्धिभ्यां मायाविद्याभेदेन द्विविधा। तद्वैचित्र्यान्मालिन्यवैचित्र्यादनेकधा अनेकप्रकारा। अविद्या इति शेषः। अयमभावः। शुद्धसत्त्वप्रधाना माया एकैव तदुपहित ईश्वरः। मलिनसत्त्वप्रधाना अविद्या मालिन्यवैचित्र्यादनेकधा तदुपहितो जीवोऽपि तथैव। अस्मिन् पक्षे नाना जीवः। उक्तार्थे श्रुत्यन्तरसम्मतिमाह अस्मादिति। अस्माद्वेदात्। मायी मायोपाधिकः परमात्मा। एतच्छ्रुत्यादिप्रमाणेनावगम्यमानम्। विश्वमाकाशादिब्रह्माण्डान्तम् जगत्। सृजते उत्पादयति। तस्मिन् सृष्टे ऽन्योऽविद्योपाधिकः मायया पूर्वोक्तया देहादिष्वहं ममेत्यभिमानेन सन्निरुद्धो बद्ध.। प्रकृतिञ्जगदुपादानकारणम्। मायिनं मायोपाधिकम्। विद्यादित्युभयत्र सम्बध्यते। अयमभावः। मायोपाधिकः परमात्मा सोपाधिकमायाप्राधान्येन जगदुपादानकारणं स्वप्राधान्येन निमित्तमिति। इममेवार्थमग्रे व्युत्पादयिष्यति॥१५॥

अज्ञानस्यैकत्वेऽपि मायाऽविद्याभेदं ततो जीवेश्वरभेदञ्चोक्त्वा इदानीमज्ञानमेकमेव, मायाऽविद्याभेदो नास्ति, बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोर्भेदः, जीवोऽप्येक एवेत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MiDF

यद्वेति। व्यपदिश्यते इति। तथाच, मायाविद्याशब्दौ पर्य्यायवन्तौ न मायाविद्ययोर्भेद इत्यर्थः। कथं तर्हि जीवेश्वरयोर्भेदस्तत्राह तथाचेति। अविद्यायां प्रतीयमानमविद्याप्रतिबिम्बितम्। परमात्मनो नीरूपत्वेन सूर्य्यादिवत्प्रतिबिम्बायोगात्। अविद्योपाधिकमविद्योपहितम्। नच तत्र प्रमाणाभाव इत्याह आभास एव चेत्यादिना द्वितीये स्थितमंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दासदाशकितवादित्वमधीयते।

एके, तत्र पूर्वाधिकरणे जीवेश्वरयोरुपकार्य्योपकारकभाव उक्तः, स किं स्वामिभृत्ययोरिव आहोस्विदग्निविस्फुलिङ्गयोरिवेति संशयः तत्रानियम इत्येकः पूर्वपक्षः।

द्वितीयस्तु भेदश्रुत्यनुरोधात् स्वामिभृत्यवदेव जीवपरयोरुपकार्य्योपकारकभावः। इति प्राप्ते इदमाह परस्यांश इवांश आभासरूपो जीवः। कुतो नानाव्यपदेशात्। "य आत्मनि तिष्ठन्नि"त्यादिना। अन्यथा चापि परमात्माभिन्नश्च जीवः ब्रह्मदाशा[१] ब्रह्मदासा[२] ब्रह्मैवेमे कितवा[३] उत "तत्त्वमस्यादि" श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनात् जीवेश्वरयोरत्यन्तैक्ये, "अहरहः सन्ध्यामुपासीत; गृहस्थः सदृशीं भार्य्यामुपेयात्; ब्राह्मणो न हन्तव्यः; मिश्रीभावः[४] गुर्वङ्गनां नोपगच्छेदि"त्यनुज्ञापरिहारयोरानर्थक्यप्रसङ्ग इति चेन्न। देहाभिमानादर्थत्वोपपत्तेस्तयोः॥

नन्वेवमपि कर्म्मफलव्यतिकरः स्यादिति चेन्न। जीवस्य परि-

---

(१) दाशाः कैवर्त्ताः। (२) दासा भृत्याः।
(३) कितवा द्यूतकृतो धूर्त्ताः। (४) क, ग, नास्ति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च्छिन्नत्वान्न कर्म्मफलव्यतिकरः। जीवस्य परमात्माभिन्नतया कथं परिच्छिन्नत्वमित्याशङ्क्याह सूत्रकार आभास एव चेति। जलादि-प्रतिविम्बित-सूर्य्यादिवदाभास एव प्रतिबिम्बरूप एव जीवः। कस्तत्र प्रतिविम्बोपाधिरिति चेत्।

अत्र केचित्। अन्तःकरणविशिष्टे कर्त्तृत्वादिसंसारस्यानुभूयमानत्वात्; "कार्य्योपाधिरयं जीव" इति वचनाच्च। अन्तःकरणं प्रतिविम्बोपाधिरिति वदन्ति॥

अपरेतु,— अन्तःकरणस्याज्ञानकार्य्यतया स्वातन्त्र्यायोगेन जीव-परमात्मभेदकत्वायोगात्, नान्तःकरणं जीवोपाधिः। किन्त्वज्ञानं स्वातन्त्र्यात्। तदपि नाना, तत्प्रतिविम्बो जीवः, सोऽपि नाना, तदुपाधेरज्ञानस्य नानात्वात्। तथाच; ब्रह्मण्यारोपितानामज्ञानानां परिच्छिन्नतया तत्प्रतिविम्बितरूपाणां जीवानामपि परिच्छिन्न-त्वादितरेतरव्यावृत्तत्वाच्च न कर्म्मफलव्यतिकर इति सूत्रार्थ इति नानाजीववादिनामभिप्रायमाहुः॥

अन्येतु,— जीवेश्वरविभाजकोपाधिरज्ञानमेव तस्य स्वातन्त्र्यात्। तदप्येकमेव तत्प्रतिविम्बो जीवः, उपाधेरेकत्वात्। सोऽप्येक एव अज्ञानैक्ये प्रमाणं दर्शितम्। आभास एव चेत्येकवचनसामर्थ्याच्च।

ननु जीवैक्ये बन्धमोक्षव्यवस्था कथमित्यमन्तःकरणनानात्वे प्रमातॄणां नानात्वं तत्त्वज्ञानेनैकस्मिन् प्रमातरि मुच्यमाने तद्रहितः प्रमाता बद्ध इति बन्धमोक्षव्यवस्था सम्भवति। स्यादेतत् कोऽयं मोक्षो नाम अविद्यानिवृत्तिरिति चेन्न, तावत्कार्य्याविद्या निवृत्तिर्मोक्षः सकलभ्रान्तिज्ञाननिवृत्तेरसम्भवात्। मूलाविद्यासत्त्वेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुनर्भ्रान्तिज्ञानोदयसम्भवात् । यत्किञ्चिद्भ्रान्तिज्ञाननिवृत्तेरपुरुषार्थत्वात् ।

नन्वज्ञानगतावरणशक्तिरविद्या तन्मानत्वेन यस्य प्रमातुस्तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तस्य स्वसंसारहेतुभूताविद्यानिवृत्तिर्मोक्षः यस्य तन्नोत्पन्नं तस्य बन्ध इति बन्धमोक्षव्यवस्थोपपद्यत इति चेन्न । नानाजीववादप्रसङ्गात् । तथाहि । अविद्याया नानात्वेन; बन्धहेतुतया; तदाश्रयजीवभेदस्यावश्यकतया; नानाजीववादप्रसङ्गः । अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्था न स्यात् प्रतिज्ञाविरोधश्च ।

अस्तु तर्हि मूलाविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इति चेन्न । एवमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् । नच जीवैक्ये सर्वमुक्त्युपपादनमनुपपन्नमिति वाच्यम् । हिरण्यगर्भशुकवामदेवादीनां मुक्त्यभ्युपगमेनास्मदादीनां संसारानुपलम्भप्रसङ्गात् । तदनभ्युपगमे तत्प्रतिपादकशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

किञ्च । यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिणामित्यत्रोपासनेनेन्द्रादिपदं प्राप्तानामधिकारिपुरुषाणां निमित्तवशेन जन्मान्तरसत्त्वेऽपि तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धाभावेनाधिकारावसाने मोक्षोऽभ्युपेयते । एकजीवपक्षे तत्सर्वं दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । अपिच साक्षात्कृततत्त्वो गुरुः शिष्याय तत्त्वमुपदिशतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तद्विज्ञानार्थं "स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियम् ब्रह्मनिष्ठम्" ।

"उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिन स्तत्त्वदर्शिनः" ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । ततश्चैकजीवपक्षे उत्पन्न-ब्रह्म-साक्षात्कारस्य गुरोरभावेन गुरुशिष्यव्यवस्थाया असम्भवादनिर्मोक्षः प्रसज्येत ।

किञ्च । कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोरेकजीवपक्षेऽधिकारिभेदाभा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः। तस्मादज्ञानमेकं तदुपाधिको जीवोऽप्येक एव इत्यनुपपन्नमिति ॥

अत्र ब्रूमः—"अजामेकां, मायान्तु प्रकृतिं विद्यात्, नीहारेण प्रावृताः, अज्ञानेनावृतं ज्ञानं, मम माया दुरत्यया, विभेदजनकेऽज्ञाने" इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु लाघवानुग्रहीतश्रुतिलिङ्गाभ्यामविद्यैक्ये निश्चिते तदुपाधिको जीवोऽप्येक एवेति निश्चीयते।

नच बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिरिति वाच्यम्। अज्ञस्य बन्धो ज्ञानिनो मोक्ष इति व्यवस्थासम्भवात्। हिरण्यगर्भादीनां मुक्तिप्रतिपादकशास्त्रस्य प्रवृत्तिकरत्वेन स्वार्थे तात्पर्य्याभावात्। नच महानुभावानां तेषां तत्त्वज्ञानाभावेऽप्यस्मदादीनां तत्त्वज्ञानोपपत्तौ का प्रत्याशेति वाच्यम्। सृष्ट्यादिविक्षिप्तचित्तत्वेन तेषां ज्ञानाभावेऽपि विवेकवैराग्यसम्पन्नानामस्मदादीनां तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात्। "स्वर्गकामो यजेते"त्यादिवाक्यप्रामाण्यात् स्वर्गोद्देशेन यागादिप्रवृत्तिवद्द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिप्रामाण्यात्, ज्ञानोद्देशेन श्रवणादिषु प्रवृत्त्युपपत्तेः। नच क्रममुक्त्युपासनाशास्त्रविरोधः। व्यवहारिकप्रमात्रभेदविषयतया स्वप्नवदविरोधोपपत्तेः ॥

नन्वेवं सति पूर्वकल्पे दहरा(१)द्युपासनया ब्रह्मलोकं गतानां तत्त्वसाक्षात्कारेणाज्ञाननिवृत्तेर्मोक्षस्य सम्पन्नत्वेनास्मदादीनां संसारानुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेन्नैवम्। स्वप्नवत्तदुपपत्तेः। न हि स्वप्नावस्थायां

(१) दहरोऽस्मिन् यदन्तराकाश इति श्रुतिः। स्वल्पे, अल्पे च।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत एवोपमा सूर्य्यादिवत्।

"यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वा-
(१)नपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो
देवः क्षेत्रेष्वेव मजोऽयमात्मा" ॥

स्वभ्रान्तिकल्पितप्रमातुर्मुक्तिदर्शनेन बन्धदर्शनेन वा स्वस्य मुक्तिर्बन्धो वा भवति। नच(२) शास्त्राप्रामाण्यम् ॥

एतेनाधिकारिभेदाभावात् कर्म्मज्ञानकाण्डप्रामाण्यं प्रत्युक्तम्। नच गुरुशिष्यव्यवस्थानुपपत्तिः। परोक्षज्ञानिनोऽपि तन्निष्ठस्योपदेष्टृत्वोपपत्तेः। अथवा परमेश्वरो वा गुरुशरीरमाविश्य साधकमनुगृह्णातीति व्यवस्था न विरुध्यते। तस्मादेक एव जीवः ॥

किञ्च। "आभास एव च, स एव तु कर्म्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः, सत्ता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति प्रज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः" इत्यादिष्वेकवचनसामर्थ्याज्जीवैक्यमभ्युपगन्तव्यम् ॥

नन्वेव"मिमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्यते न विदुः वीतरागभयक्रोधा मन्मायामुपाश्रिताः, यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिणा"-मित्यादिषु बहुवचनसामर्थ्याज्जीववहुत्वं किन्न स्यादिति चेन्नैतदेवं लाघवात्तदैक्योपपत्तेः। तस्मादेक एव जीव इति वदन्ति॥१६॥

अतएवेति। तृतीये स्थितं न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गम्। सर्वत्र हि जीवः सुषुप्त्यादौ येन ब्रह्मणा सम्पन्नो भवति। तत् किं निर्विशेषं सविशेषमुभयलिङ्गं वाऽन्यतरलिङ्गं वा। अन्यतरलिङ्ग-

---

(१) क, नाप इति पाठः। (२) ख, ग, न वा शास्त्रस्याप्रामाण्यमिति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" ॥
इत्यादि श्रुतिसूचयोः सत्त्वात् ॥ १७ ॥

मित्यत्रापि सविशेषलिङ्गं वा निर्विशेषलिङ्गं वेति संशयः । तत्र "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः अस्थूलमन एव ह्रस्वमि"त्याद्युभयविधश्रुति सम्भवात्, उभयलिङ्गं ब्रह्मेति प्राप्तेऽभिधीयते । नोभयलिङ्गम्-ब्रह्म । एकस्य वस्तुनो द्वैरूप्यायोगात् । न "ह्येकमेव सविशेषं निर्विशेषञ्च भवती"ति युक्त्या वक्तुं शक्यम् ॥

अस्तु तर्ह्युपाधितः सविशेषं स्वभावतो निर्विशेषञ्चेत्युभयलिङ्गं ब्रह्मेति चेन्नैतदेवम् । न ह्युपाधितोऽपि स्वभावतोऽपि निर्विशेषं सविशेषम्भवति विरोधात्सर्वत्र । किन्तु पारमार्थिकं निर्विशेष-स्वरूपं सविशेषस्वरूपं मायामयम् । तथाच श्रुतिस्मृती भवतः ।

"अशब्द मस्पर्श मरूप मव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥

स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव, एवं वाऽऽरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव ॥

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते" ।

इत्यादि । एतेन सविशेषमेव ब्रह्म न निर्विशेषं सत्यकामत्वा-दिश्रुतेरिति प्रत्युक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MiDF

ननु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे सगुणवाक्यानां सृष्ट्यादिवाक्यानां वा का गतिरिति चेन्न । तेषामन्यपरत्वेन तत्र तात्पर्य्याभावात् । तथाहि । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"तिशास्त्रेण सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वमवगम्यते । ततश्च कर्म्मवाक्यानि स्वप्रतिपाद्य-यागाद्यनुष्ठानेन सत्त्वशुद्धिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पादनेन तत्र पर्य्यवस्यन्ति । उपासनावाक्यानि तत्तद्गुणविशिष्टोपासनविधानेन चित्तैकाग्र्यद्वारा ब्रह्मणि पर्य्यवस्यन्ति। तत्त्वमस्यादि वाक्यानि साक्षाद्ब्रह्मणि पर्य्यवस्यन्ति। तदुक्तम्,

"शुद्धिद्वारा कर्म्मकाण्डस्यवाक्यम्
चित्तैकाग्र्यद्वारतो ध्यानवाक्यम् ।
साक्षादेतत् तत्त्वमस्यादिवाक्यम्
सत्यानन्दे स्वप्रकाशे प्रयातीति ॥"

सृष्टिप्रलयादिवाक्यानि तु अध्यारोपापवादन्यायेन सृष्ट्यादिदर्शनस्य ब्रह्मज्ञानोपायतया ब्रह्मणि पर्य्यवस्यन्ति । तदुक्तमाचार्य्यचरणैः।

"मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्याचोदितान्यथा ।
उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन" ॥

इति । ततश्च सगुणोपासनसृष्ट्यादिप्रतिपादकवाक्यानां ब्रह्मज्ञानोपायतोपदर्शनमुखेन निर्विशेषे ब्रह्मणि पर्य्यवसानात् । निर्विशेषम् ब्रह्म यतः, अतो ब्रह्माविद्याप्रतिबिम्बितं सज्जीवोऽविद्योपहितं सदीश्वर इति बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरभाव इति। अत्र वेदान्तेषु जलसूर्य्यादिदृष्टान्तोपादानमिति सूत्रकार आह अत एवेति । यतो ब्रह्म निर्विशेषं अत एवेति वेदान्तेषु जलसूर्य्याद्युपमोपादीयते। तानेव वेदान्तानुदाहरति यथेत्यादिना ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु सूर्य्यादीनां रूपवत्त्वेन जलादौ प्रतिबिम्बसम्भवेऽपि ब्रह्मणो रूपादिरहितत्वेन कथमविद्यायां प्रतिबिम्बोदयः। नच जले आकाशादिप्रतिबिम्बवत् अविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बसम्भव इति वाच्यम्। आकाशस्यापि रूपादिशून्यतया जलादौ प्रतिबिम्बासम्भवात्। नच स्वल्पजलभाजने सम्भवनक्षत्राकाशानुभवविरोध इति वाच्यम्। तत्रापि रूपादिमन्नक्षत्रादिप्रतिबिम्ब एवानुभूयते। आकाशप्रतिबिम्बानुभवस्तु भ्रम एव। तस्माद्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन ब्रह्मणो जीवेश्वरविभागोऽनुपपन्न इति चेन्न। रूपवत्त्व एव प्रतिबिम्ब इति नियमाभावात्। रूपादिरहितस्य लोहितरूपादेः स्फटिकादौ प्रतिबिम्बदर्शनात्। नच रूपादिहीनस्य द्रव्यस्य प्रतिबिम्बासम्भव इति वाच्यम्। तादृशव्योमादेः प्रतिबिम्बदर्शनात् आकाशानुभवस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्। नच तस्य भ्रमत्वम् बाधकाभावात्। तस्माद्ब्रह्मणो बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरविभागः॥

अथवा अविद्याविशिष्टं चैतन्यं जीवः अविद्योपहितं चैतन्यमीश्वरः। यथाऽहुः—

"बिम्बत्वं प्रतिबिम्बत्वं यथा पूषणि कल्पितम्।
जीवत्वमीश्वरत्वञ्च तथा ब्रह्मणि कल्पितम्"॥

इति। एतदभिप्रेत्य सूत्रकारोऽप्याह—

"वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमिति"।

"अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इत्यादि श्रुतिरादिशब्देन गृह्यते॥१७॥

अज्ञानमेकं तद्विशिष्टचैतन्यं जीव इत्यत्र फलितमाह अस्मिन्निति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्मिन् पक्षे जीवस्तु एक एव तस्मिन्नन्तःकरण-विशिष्टाः प्रमातारः कल्पिताः ।

केचित्तु, नानाज्ञानं स्वीकृत्य वनवदज्ञानसमुदायः समष्टिः तदुपहितं चैतन्यमीश्वरः । वृक्षवत्प्रत्येकमज्ञानं व्यष्टिः तदुपहितं चैतन्यं प्राज्ञ इति वदन्ति ॥ १८ ॥

ननु जीवैक्ये सुखदुःखवैचित्र्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्य प्रमात्रभेदेन तद्वैचित्र्यमुपपद्यत इत्याह तस्मिन्निति । अविद्याप्रतिबिम्बिते जीव इत्यर्थः । प्रमातार इति प्रमाश्रया इत्यर्थः ।

पक्षान्तरमाह केचित्त्विति । अयमाशयः । शास्त्रेषु शुकादीनां मोक्षप्रतिपादनादस्मदादीनां संसारोपलम्भाच्च प्रतिपुरुषं न जाना-मीत्यनुभूयमानानि भिन्नान्यज्ञानानि स्वीकर्त्तव्यानि । अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्था न स्यात् । "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यादि श्रुतौ मायाभिरिति बहुवचनसामर्थ्याच्च । "अजामेका"-मिति श्रुतेः समष्टिज्ञानविषयतयान्यथोपपत्तेः । अन्यथा मायाभि-रिति बहुवचनस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । अर्थान्तरकल्पनायां प्रकृतहाना-प्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायात्, वाक्यशेषानुरोधाच्च "एकामिति" श्रुतेरज्ञानसमष्ट्येकविष-यत्वमभ्युपगन्तव्यम् । ततश्चाज्ञाननानात्वे निश्चिते तदुपाधिका जीवाश्च नाना भवन्ति । एवञ्च शुकादीनां मोक्षेऽप्यस्मदादीनां संसारोपलम्भो न विरुध्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्वज्ञानभेदेन जीवभेदाभ्युपगमे प्रतिजीवं प्रपञ्चभेद ईश्वर-भेदश्च स्यात्। नचेष्टापत्तिः। योऽयं घटस्त्वयानुभूतः स एव मयापीति प्रत्यभिज्ञाविरोधप्रसङ्गात्। अन्याज्ञानकल्पितप्रपञ्चस्या-न्यप्रत्यक्षाविषयत्वात्।

नच भ्रान्तित्वम्। बाधकाभावात्। एकः परमेश्वरः सकल-जगत्सृष्टिस्थितिलयकारणमिति सर्वतन्त्रसिद्धान्तविरोधप्रसङ्गाच्च। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया समष्ट्यज्ञानोपहितचैतन्यमीश्वरः। तत्सृष्टः प्रपञ्चः सर्वसाधारण इत्यभ्युपगम्येत। तर्ह्यनिर्मोचः प्रसज्येत। तथाहि। निर्गुणब्रह्मभावापत्तिर्मोचः। एकस्य तत्त्वज्ञानेन सर्वाज्ञानानाम-निवृत्तेरीश्वरजगतोरबाधेन निर्गुणब्रह्मप्राप्तेरसम्भवान्मोचो न स्यात्।

किञ्च। अद्वितीयब्रह्मज्ञानान्मोचोऽभ्युपगन्तव्यः। तच्चाद्वितीय-ब्रह्मज्ञानं नानाजीवपक्षे न सम्भवति। स्वव्यतिरिक्तजीवेश्वरजगतां विद्यमानत्वात्। ततश्चानिर्मोचः प्रसज्येत।

किञ्च। शास्त्रप्रामाण्यात् कथञ्चिज्ज्ञानान्मोचोपपादनेऽपि स-गुणब्रह्मप्राप्तिर्मोचः स्यान्न निर्गुणब्रह्मप्राप्तिः तच्चानिष्टम्, "अनन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव यत्र त्वस्य सर्वात्मैवाभूत्तत्केन कम्प-श्येदि"त्यादिशास्त्रविरोधात्। तस्मान्नानाज्ञानं स्वीकृत्य नानाजीव-वादोऽनुपपन्न इति॥

अत्रोच्यते, अज्ञानभेदेन जीवभेदोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः सर्वशास्त्र-प्रामाण्यात्। नच जीवभेदेऽनेकप्रपञ्चेश्वरकल्पनापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। नच प्रत्यभिज्ञाविरोध स्तस्या भ्रमरूपत्वात्। तथाहि।

एकस्मिन् शुक्तिकाशकले दशानां पुरुषाणां रजतभ्रमे सति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वस्वाज्ञानकल्पितस्य रजतस्यान्योन्यभेदेऽपि अन्याज्ञानकल्पितस्य रजतस्यान्यप्रत्यभिज्ञाविषयत्वे[१]ऽपि त्वया यद्रजतमनुभूतं तदेव मयापीति यथा प्रत्यभिज्ञा भ्रमरूपा जायते, एवं प्रकृतेऽपि स्वस्वाज्ञानकल्पितप्रपञ्चस्य स्वस्वाज्ञानोपहितचैतन्यमीश्वर एक एवेति नानेकेश्वरकल्पनापत्तिः सर्वतन्त्रविरोधो वा ।

अथवा, व्यष्ट्यज्ञानोपहितं चैतन्यं जीवः समष्ट्यज्ञानोपहितचैतन्यमीश्वरः । तत्सृष्टः प्रपञ्चः सर्वसाधारणः । एवञ्च न प्रत्यभिज्ञाविरोधो न शास्त्रविरोधः । नापि कल्पनागौरवम् । नचानिर्मोक्षप्रसङ्गः स्वस्वश्रुत्याचार्य्यप्रसादेन ब्रह्मसाक्षात्कारेण स्वाज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्य्यलिङ्गशरीरादिनिवृत्तेः सम्भवात् । निर्गुणब्रह्मभावापत्तेरविरोधात् ।

ननु स्वव्यतिरिक्तानां जीवेश्वरजातानां[२] विद्यमानत्वेनाहं मुक्तोऽन्यो बद्धोऽन्यः प्रपञ्चोऽन्य ईश्वर इति भेददृष्टेरानिवारणाद्द्वितीयब्रह्मसाक्षात्काराभावेन कथं निर्गुणब्रह्मभावापत्तिर्मोक्ष इति चेन्न । एवं "मिदं सर्वं यदयमात्मा वाचारम्भणं विकारो नामधेयमि"त्यादिशास्त्रैरज्ञानादिसमस्तजडजातस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वावधारणेन मिथ्यात्वनिश्चयाद्द्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारसम्भवेन ब्रह्मभावापत्तिर्मोक्ष उपपद्यते ।

नचाज्ञानेन[३] स्वज्ञाननिवृत्तावप्यन्याज्ञानानिवृत्त्या ब्रह्मण ईश्वरत्वानपायात् ज्ञानेन सगुणब्रह्मभावापत्तिरेव स्यादिति वाच्यम् ।

---

(१) क, ग, प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि पाठः ।

(२) ग, जगताम् पाठः ।

(३) क, ग, नच ज्ञानेन स्वाज्ञान निवृत्ताविति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्ये तु कारणीभूताज्ञानोपहितं चैतन्यमीश्वरः। अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं जीवः। कार्य्योपाधिरयं

अन्यज्ञानादन्यप्राप्तेरयोगात्। नहि शुक्तिज्ञानाद्रजतप्राप्तिः सम्भवति। किन्तु शुक्तिरेव प्राप्यते। एवं निर्गुणब्रह्मज्ञानान्निर्गुणं ब्रह्मैव प्राप्यते न सगुणं तस्य मायामयत्वात्। तथा शुक्तावन्यस्य रजतभ्रान्तिदशायां अन्यो विशेषदर्शी शुक्तिज्ञानाच्छुक्तिमेव प्राप्नोति न रजतं परमार्थतस्तत्राभावात्। अन्याज्ञानकल्पितस्य रजतस्यान्यप्रत्यक्षविषयत्वाभावाच्च। तथा ब्रह्मणज्ञानादीश्वरजगद्भ्रान्तिदशायां श्रुत्याचार्य्यप्रसादादन्यो विशेषदर्शी अहं ब्रह्मास्मीति अद्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारानन्दैकरसनिर्विशेषमद्वितीयं ब्रह्मैव प्राप्नोति न सगुणमीश्वरं तस्य मायामयत्वेन परमार्थतस्तद्व्यतिरेकेणाभावात्। नहि भ्रान्त्यज्ञानं पारमार्थिकं वस्तु भवति। तस्मात्साधारणासाधारणप्रपञ्चाभ्युपगमेऽपि निर्गुणब्रह्मभावापत्तिरूपो मोक्ष उपपद्यते। तस्मा "दिन्द्रो मायाभिः पुरुरूपईयत" इत्यादिश्रुतिवशात् सर्वेषामहं ब्रह्म न जानामीति स्वस्वाज्ञानानुभववशादनेकान्यज्ञानानि ब्रह्मणारोपितानि तदुपाधिजीवास्त्वेतरेतरविलक्षणाः। एवञ्च सति "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवे"त्यादि श्रुतिः। अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रञ्चेत्येतत्सर्वं सामञ्जस्येनोपपद्यते। तस्मान्नानाजीववाद इति॥ अत्र समष्टिव्यष्ट्योस्तादात्म्याभ्युपगमात्तदुपहितयोरीश्वरप्राज्ञयोरपि तादात्म्यं द्रष्टव्यम्॥१८॥

मतान्तरमाह अन्ये त्विति। विक्षेपादिशक्तिप्राधान्येनाज्ञानस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जीवः। "कारणोपाधिरीश्वर" इति वचनादित्याहुः। सर्वथा मायोपहितं चैतन्यमीश्वरः स च ज्ञानशक्त्युपहितस्वरूपेण जगत्कर्त्ता विक्षेपादिशक्तिमदज्ञानोपहितस्वरूपेण जगदुपादानमूर्णनाभिवत्। "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते चे"त्यादि श्रुतेः "यः सर्वज्ञः स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्त्ते"त्यादि श्रुतिभ्यश्च ॥ १९ ॥

मायाशब्दवाच्यत्वाद्यथोक्तेषु पञ्चस्वपि पक्षेषु मायोपहितं चैतन्यं जगत्कारणमीश्वर इत्यर्थः[१]। सर्वसम्मत इत्युपसंहरति सर्वथापीति। अज्ञानैकत्वनानात्वाभ्यां प्रकारान्तरेण वा जीवैकत्वनानात्वयोर्विवादेऽपिमायोपहितं चैतन्यमीश्वर इत्यविवादमिति सूचयत्यपीति।

नन्वीश्वरे विवादाभावेऽपि जीवैकत्वनानात्वयोर्विवादसम्भवात्[२] किमुपादेयं किं हेयमिति शृणु। सर्वमुपादेयं सर्वं हेयं मायामयत्वात् व्यवहारस्य। तर्हि सर्वस्य हेयत्वमेव न तूपायदेयत्वमिति चेन्न। अध्यारोपापवादन्यायेन ब्रह्मणो ज्ञातव्यतया व्यवहारेण विना ब्रह्मज्ञानासम्भवात् तदुपादेयतया सर्वमुपादेयम्भवत्येव। अयं विशेषः। जीवैकत्वे जीवनानात्वे वा यथा यस्य मनो रोचते स तथा तं पक्षं स्वीकृत्य प्रत्यगात्मानं विविच्य तस्य ब्रह्मत्वं साक्षात् कुर्य्यात् न तु तत्र विवदितव्यम्। दूषणभूषणयोः सर्वत्र तुल्यत्वात् प्रत्यगात्मप्रधानता येन प्रकारेण भवति तथा सम्पादनीयं स एव शास्त्रार्थः। तदुक्तम्। वार्त्तिककाराचार्य्यैः—

---

(१) क, ग, इत्ययमर्थः पाठः। (२) क, ग, सद्भावात् पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"यया[१] यथा भवेत् पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।
सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा च[२] व्यवस्थितिरिति॥"

व्युत्पत्तिर्ज्ञानं तत्पदवाच्यार्थस्य मायोपहितस्येश्वरस्य जन्मादिकारणत्वमुक्तं तदुपादानत्वेन कर्त्तृत्वेन च द्वेधा भवति। तत्र केन रूपेणोपादानत्वं केन रूपेण कर्त्तृत्वञ्चेत्याकाङ्क्षायां तदुभयं क्रमेण दर्शयति सचेत्यादिना। ज्ञानेति। ज्ञानशक्तिमदज्ञानोपहितस्वरूपेणेत्यर्थः। अन्यथा शुद्धस्यासङ्गत्वेन कर्त्तृत्वायोगात्। कर्त्तृत्वञ्चाम उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं तच्च शुद्धे ब्रह्मणि न सम्भवति। "असङ्गो ह्ययं पुरुष" इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणोऽसङ्गत्वावगमेन ज्ञानेच्छाकृतीनां तस्मिन्नसम्भवात्। यथोक्तेश्वरस्यैव तदिति भावः॥

एकस्यैव ब्रह्मण उपादानत्वे कर्त्तृत्वे च दृष्टान्तमाह ऊर्णनाभीति। ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वे प्रमाणमाह यथेति। आदिशब्देन यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति। यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वं यथोर्णनाभिस्तन्तुनोपचरेत्। "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गा" इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते॥

यथोक्तेश्वरस्यासर्वज्ञत्वे जगत्कर्त्तृत्वन्न सम्भवतीति ततः सर्वज्ञत्वं वक्तव्यं, तत्र प्रमाणमाह यः सर्वज्ञ इति। यः सर्वज्ञः स सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते। "एष सर्वज्ञ एष सर्वेश्वरः एषोऽन्तर्य्यामी एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्य यौ हि

(१) क, ग, यया यया पाठः।
(२) क, ग, चानवस्थिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भूतानां अहं सर्वस्य प्रभवो मतः सर्वं प्रवर्त्तते" इत्यादिश्रुति-स्मृतिभ्यश्च यथोक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः यथोक्तप्रकारेण जगत्कर्त्ता जगदुपादानञ्चेति योजना अयमेव मायोपहितः परमेश्वरो ब्रह्म-विष्णुमहेशरूपताम्भजते। तथाहि।

मायानिष्ठं निरतिशयसत्त्वं त्रिमूर्त्याकारेण परिणमते परमे-श्वरेच्छया लोकानुग्रहाय। तत्र दण्डकमण्डुमन्मूर्त्युपहितः सन् परमे-श्वरो जगत्स्रष्टा ब्रह्मा भवति। शङ्खचक्रगदाम्बुजपाणिमूर्त्युपहितः सन् परमेश्वरो जगद्गोप्ता विष्णुर्भवति। त्रिनेत्रशूलपाणिमूर्त्युपहितः सन् परमेश्वरो जगत्संहर्त्ता महेश्वरो भवति। "स ब्रह्म स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराड् स एव विष्णुरि"त्यादि श्रुतेः।

एकैव मूर्त्तिर्विभिदे त्रिधासौ
सामान्यमेषां प्रथमावरत्वं।
हरेर्हरस्तस्य हरिः कदाचि-
द्ध्याता तयोस्तावपि धातुराद्यौ॥

इत्यभियुक्तोक्तेश्च। अत्र स्वस्वभक्त्यनुसारेणोपास्याः सर्व इति।

अपरे तु स्रष्टा हिरण्यगर्भो जीवः परमेश्वराविष्टः समष्टि-लिङ्गशरीराभिमानी सत्यलोकवासी शिवविष्णु-मूर्त्तौ तु शुद्ध-सत्त्वपरिणामरूपे।

रुद्रो नारायणश्चैवेत्येकं सत्त्वं द्विधा कृतम्।
"लोके चरति कौन्तेय? व्यक्तिस्थं सर्वकर्म्मसु"॥

इति महाभारतवचनात्॥ तत्रापि विष्णुभक्तिर्मोक्षं प्रत्यन्तर-ङ्गसाधनं शिवादिभक्तिरौषद्ध्यवधानेन विष्णोः सत्त्वप्रवर्त्तकत्वात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"आरोग्यं भास्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानं महेश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनाद्" ॥

इति पुराणवचनाच्च ।

"माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते" ॥

इति भगवद्वचनाच्चेति वदन्ति ।

शैवास्तु मायोपहितः पर एव चन्द्रकलावतंस-नीलकण्ठत्रिनयनोमासमेत निरतिशय-सत्त्व-मूर्त्युपहितः सन् परमशिवो भवति। स एव मुमुक्षुभिरुपास्यः ।

उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं
त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।
ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं
समस्तसाक्षिणं तमसः परस्तादिति श्रुतेः ॥

तस्यैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा विभूतयः । "स ब्रह्मा स शिव" इत्यादि श्रुतेः।

"यस्याज्ञया जगत्स्रष्टा विरिञ्चिः पालको हरिः ।
संहर्त्ता कालरुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिने" ॥

इति वचनाच्चेति वर्णयन्ति ॥

वैष्णवास्तु मायोपाधिकः परमात्मा शङ्खचक्रगदाम्बुजपाणि-लक्ष्मीसमेत-निरतिशयसत्त्वमूर्त्युपहितः सन् परमवासुदेवो भवति, स एव मुमुक्षिभिरुपास्य स्तस्य त्रिमूर्त्तयो विभूतयः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवम्पूर्वोक्तादीश्वरादाकाश उत्पद्यते, "आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी च तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः" इत्यादिश्रुतेः। मायायाः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वात्, तत्कार्य्याण्याकाशादीन्यपि सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकानि अपञ्चीकृतानि सूक्ष्मभूतानीति च वर्णयन्ति ॥ २० ॥

"वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विद्वानमृत इह भवति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

"स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराडि"त्यादित्यादि श्रुतेः । "मोक्षमिच्छेज्जनार्दना"दिति वचनाच्चेति मन्यन्ते ॥

हैरण्यगर्भास्तु, श्रुतिस्मृतिवादानां बहूनां सत्त्वाद्धिरण्यगर्भं मुमुक्षुभिरुपास्यं प्राज्ञः । शैवादिपक्षे मूर्त्तित्रयातिरिक्त-मूर्त्तिकल्पनायां प्रमाणञ्चिन्त्यम् । उदाहृतश्रुतीनामर्थान्तरत्वोपपत्तेः ॥१९॥

ब्रह्मणोमायोपहितस्य सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं तटस्थलक्षणमुक्तं तदेव प्रपञ्चयन् वियत्प्राणपादोक्तन्यायेन सृष्टिक्रममाह एवमिति। पूर्वोक्तादिति । विचेपादिशक्तिप्रधानमायोपहितादीश्वरादित्यर्थः ।

अत्रायङ्क्रमः, संसृज्यमान-प्रा।णकर्म्मसहकृत् परमेश्वर इदमिदानीं स्रष्टव्यमितीचते । तत ईचितुः परमेश्वरादाकाश उत्पद्यते आकाशाद्वायुस्ततोऽग्नि स्तत आप ततः पृथिवीचेति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नचाचैतन्यस्य[१] कल्पितस्याकाशादेर्वाय्वाद्युपादानत्वं कथमिति वाच्यम्। तत्तदुपहितचैतन्यस्यैवोपादानत्वेन विवक्षितत्वात्। अन्यथा चेतनकारणतावादिनीश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् ॥

अत्र वैशेषिका मन्यन्ते। द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाः षट् पदार्थाः। गुणादयोद्रव्यपरतन्त्राः। भावकार्य्यं सर्वं समवायिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणञ्चेति कारणत्रयजन्यम्। तत्र द्रव्यं समवायिकारणं तानि च द्रव्याणि नवैव। पृथिव्यादयश्चत्वारः परमाणव आकाशादीनि चेत्येतानि नित्यद्रव्याणि। द्व्यणुकं परमाणुभ्यामुत्पद्यते, द्व्यणुकेभ्य स्त्र्यणुकम्, ततश्चतुरणुकमेवं क्रमेण महापृथिवी महत्य आपो महत्तेजो महान् वायुरुत्पद्यते, आद्व्यणुकादाब्रह्माण्डान्तं सर्वं कार्य्यद्रव्यमनित्यमवयवसमवेतञ्च। अपकृष्टमहत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादिपरिमाणे विश्रान्तत्ववदणुपरिमाणतारतम्यस्य यत्र विश्रान्तिः स एव परमाणुः।

नचाणुपरिमाणतारतम्यस्य त्रसरेणौ विश्रान्तिरस्तिति वाच्यम्, तस्य चाक्षुषद्रव्यत्वेन सावयवानुमानेन तदवयवद्व्यणुकसिद्धौ तस्यापि महदवयवत्वेन, सावयवानुमानेन, तदवयवपरमाणुसिद्धेस्तस्यापि सावयवत्वेनानवस्थाप्रसङ्गः। नच तदिष्टं अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणप्रसङ्गोऽतोनिरवयवः परमाणुः। ततश्च तदुत्पत्तौ समवायिकारणासमवायिकारणानिरूपणादनादिः परमाणुः विनाशकारणाभावान्नित्यः।

---

(१) क, ग, न चाचेतनस्य पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एव माकाशादीनामपि सर्वत्र कार्य्योपलब्ध्या विभुत्वेन निरवयवद्रव्यतयोत्पत्तिविनाशकारणाभावात्तच्छून्यतयाऽनादित्वं नित्यत्वञ्च।

नचोत्पत्तिश्रुतेराकाशस्यानादित्वं कथमिति वाच्यम्, प्रमाणान्तरविरोधे तस्य गौणत्वोपपत्तेः, तथाच, पारमर्षं सूत्रं गौणसम्भवादिति। एवं मनसोऽपीति।

अत्रेदञ्चिन्त्यम्, शक्तिसादृश्यादीनां बहूनां पदार्थानां विद्यमानत्वेन षट्पदार्था न सम्भवन्ति। नच शक्तिसादृश्यसद्भावे मानाभाव इति वाच्यम्, करतलानलसंयोगे सति मण्यादिसमवधाने दाहानुत्पत्त्या 'तदपनये दाहोत्पत्त्या' वह्नौ दाहानुकूलशक्तिविनाशोत्पत्त्योरावश्यकत्वेन शक्तिसिद्धेः।

नच प्रतिबन्धकाभावेन दाहोत्पत्त्युपपत्तौ कथं शक्तिसिद्धिरिति वाच्यम्, प्रतिबन्धकाभावस्य दाहकारणत्वे मानाभावात्, तदन्वयव्यतिरेकयोः कार्य्यानुत्पादस्याग्निसमवायसम्बन्धसम्पादकत्वेनान्यथासिद्धत्वाच्च। "कथमसतः सज्जायेते"ति श्रुत्या "नासतोऽदृष्टत्वादि"ति न्यायेन चाभावकारणत्वस्य निराकृतत्वाच्च। तस्मात्कारणे कार्य्यानुकूलशक्तिरभ्युपगन्तव्या।

एवं चन्द्रवन्मुख-मित्याद्यनुभवात् सादृश्यसिद्धिस्तस्मात्पदार्थानामानन्त्यात् द्रव्यादयः षट्पदार्था इत्यसङ्गतम्।

किञ्च, द्रव्याणि नवैवेत्यसङ्गतम्, अन्धकारस्य दशमद्रव्यस्य सत्त्वात्। नचान्धकारस्यालोकाभावतया कथं द्रव्यत्वमिति वाच्यम्। प्रतियोगिनिरपेक्ष्यतया प्रतीयमानस्याभावत्वकल्पनायां मानाभा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वात्। नीलन्तमश्चलतीत्यादिप्रत्यक्षप्रतीत्या रूपादिमत्त्वेन तस्य द्रव्यत्वोपपत्तेश्च। तस्मात् द्रव्याणि नवैवेत्यनुपपन्नम्।

किञ्च, आत्मनः श्रुतिस्मृतिविद्वदनुभवैर्निर्गुणत्वसच्चिदानन्दस्वरूपत्वावगमेन, गुणाश्रयत्वेन समवायिकारणत्वेन वा द्रव्यत्वकल्पनायां मानाभावात्।

नचात्मनोऽद्रव्यत्वे गुणादिवत्परत(१)न्त्रत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानतया सर्वप्रेरकत्वेन च स्वातन्त्र्योपपत्तेः। कुतः पारतन्त्र्यमतोऽपि द्रव्याणि नवैवेत्यनुपपन्नम्। "अतोऽन्यदार्त्तम्"-त्यादिश्रुत्या ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्यानित्यत्वात् कथमाकाशादीनां नित्यत्वम्। नच (२)तस्योपचरितार्थत्वं प्रमाणान्तराविरोधात्। तथाहि।

न तावदाकाशादीनामार्त्तत्वे प्रत्यक्षविरोधस्तेषामतीन्द्रियत्वात्। नाप्याकाशं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वात्। आत्मवदित्यनुमानविरोध इति वाच्यम्। असिद्धत्वात्।

नच विभुत्वेननिरवयवत्वसिद्धिरिति वाच्यम्। तस्यानिर्वचनात्। न तावत्सकलमूर्त्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वं संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया सावयवनिरवयवयोस्तदसम्भवात्। नापि परममहत्परिमाणवत्त्वं विभुत्वं परममहत्परिमाणस्यानिरूपणात्।

नचेयत्ता नवच्छिन्नपरिमाणत्वम्परममहत्त्वम्, तथात्वे मानाभावात्। नच सर्वत्र कार्य्योपलब्धिरेवमानमिति वाच्यम्। तर्हि यत्र कदापि कार्य्यं नोपलभ्येत्, तत्र तदसिद्ध्या विभुत्वासिद्धेः। नाप्यु-

(१) क, ग, पारतन्त्र्यापत्ति रिति पाठः। (२) ग, तस्या उपचरितेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पमानविरोधः नित्यत्वाभावेऽपि तत्सम्भवात्। नाप्यागमविरोधः वादिवाक्यस्याप्रमाणत्वात्, श्रुतिस्त्वनित्यत्वमेव बोधयति।

नच विनाशकारणानिरूपणात्कथं तदुपपद्यत इति वाच्यम्। उपादानकारणनाशादेव तन्नाशोपपत्तेः॥

किं तदुपादानमिति चेत्परिणाम्युपादानमज्ञानम्, विवर्त्तोपादानम्ब्रह्म। तत्र ब्रह्मणो नित्यत्वेऽपि "ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या तन्निवृत्तिरूपपद्यत" इत्यार्त्तश्रुतेर्मानान्तराविरोधादुपचरितार्थत्वाभावेनाकाशादीनामनित्यत्वम्।

एतेनाकाशादीनां समवायिकारणासमवायिकारणानिरूपणादनादित्वमित्यपास्तम्। समवायासिद्ध्यासमवायिकारणासमवायिकारणपरिभाषाया अप्रामाणिकत्वात्। कुतस्तर्हि कार्य्योत्पत्तिरिति चेदुपादानकारणनिमित्तकारणाभ्यां ते च निरूपयिष्येते। समवायासम्भवो वक्ष्यते। एतेन परमाणूनामप्युत्पत्तिविनाशकारणानिरूपणादनादित्वमित्यापास्तम्, सूक्ष्मभूतातिरिक्तपरमाणुसद्भावे मानाभावात्। नचानुमानात्तत्सिद्धिरिवाच्यम्, तर्हि तत एव परमाणूनां सावयवत्वप्रसङ्गात्। नचानवस्थाभ(१)यात्तदसिद्धिरिति वाच्यम्। परमकारणे विश्रान्तिसम्भवेनानवस्थापरिहारात्। नच मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गोऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषादिति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात्। किञ्च,

रूपादिमत्त्वात् परच्छिन्नत्वाच्च परमाणूनां सावयवत्वमनित्यत्वमभ्युपगन्तव्यं घटादीनां रूपादिमतां तथा दर्शनात्। किञ्च,

---

(१) क, क, भियेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकोत्पत्तिर्वाच्या । सानुपपन्ना तत्संयोगाऽयोगात् परमाणूनां निरवयवत्वाभ्युपगमात्संयोगो न भवति तस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । नहि निःप्रदेशे संयोगतदभावौ सम्भवतः । असबद्धानान्दिशामनवच्छेदकत्वात्तत्सम्बन्धानिरूपणाच्च । तस्मात्परमाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यते इत्यसङ्गतम् ।

अपिच येनाश्रुतं श्रुतम्भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तच्च ब्रह्मभिन्नस्यानादित्वे नित्यत्वे बाधितं स्यात् । नच तदिष्टं मृदादिदृष्टान्तेन कार्य्यस्य कारणादव्यतिरेकेण तदुपपादनमनर्थकं स्यात्तस्मात् ब्रह्मभिन्नं सर्वमुत्पद्यते विलीयते चेति श्लिष्टतरम् ।

अस्तु तर्हि प्रधानान्महदादिक्रमेण प्रपञ्चोत्पत्तिरिति चेन्न, प्रधानस्याप्रमाणिकत्वेन जगदुपादानत्वायोगात् ।

ननु स्मृतिसिद्धत्वात् कथमप्रमाणिकत्वमिति चेन्न, श्रुतिविरोधे स्मृतेरप्रामाणिकत्वात् । तस्मान्मायोपहिताद्ब्रह्मण आकाशादिक्रमेण प्रपञ्चोत्पत्तिरिति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । नच तदिष्टम्, अध्ययनविधिपरिगृहीतस्याक्षरमात्रस्यानर्थक्यायोगात् । तस्मात् ब्रह्मण एवाकाशादिक्रमेण जगदुत्पद्यते इत्यनवद्यम् । आकाशादिभ्यः सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिं वक्तुं "कारणगुणा हि कार्य्यगुणानारभन्त" इति न्यायेन भूतकारणस्याज्ञानस्य सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वेन तत्कार्य्याणामाकाशादीनामपि सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वं व्यवहारायोग्यत्वात् । सूक्ष्मभूतत्वं पञ्चीकरणाभावादपञ्चीकृतत्वमित्याह मायाया इति । वर्णयन्ति वेदान्तविद इति शेषः ॥२०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः स्थूलभूतानि सूक्ष्मशरीराणि च सप्तदशलिङ्गात्मकानि जायन्ते। सप्तदशलिङ्गानि तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्च, मनो बुद्धिः पञ्च प्राणाश्चेति ॥ २१ ॥

एतेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणां स्थूलभूतानाञ्चोत्पत्तिमाह एतेभ्य इति। लिङ्गानि गणयति। सप्तदशेति। श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि। वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्म्मेन्द्रियाणि। तत्र शब्दोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं श्रोत्रम्। स्पर्शोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं त्वक्, रूपोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं चक्षुः। रसास्वादोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं रसनम्। गन्धोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं घ्राणम्। वचनक्रियासाधनमिन्द्रियं वाक्, आदानक्रियासाधनमिन्द्रियं पाणी, गमनक्रियासाधनमिन्द्रियं पादौ, विसर्गक्रियासाधनमिन्द्रियं पायुः, सुखक्रियासाधनमिन्द्रियमुपस्थः, सुखदः खानुकूलसाक्षात्कारप्रमिति क्रियान्यतरकरणमतीन्द्रियमिन्द्रियम्। आलोकादावतिव्याप्तिवारणायातीन्द्रियमित्युक्तम्। अतीन्द्रियत्वं नाम संयोगादिप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्वम्।

नच वस्तुमात्रस्यालौकिकं साक्षात्कारविषयत्वादसम्भव इति वाच्यम्। अलौकिकसाक्षात्कारस्यानङ्गीकारात्, सामान्यज्ञानयोगजधर्म्माणां प्रत्यासत्तित्वे मानाभावेनातिप्रसङ्गेन च तज्जन्यसाक्षात्कारविषयस्यासम्भवात्।

नच तर्हि साक्षात्काराविषयत्वमतीन्द्रियत्वमस्तु किं जन्यान्तेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथाच आकाशादिसात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यो ज्ञानेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते।

"आकाशसात्त्विकांशात् श्रोत्रमुत्पद्यते,
वायोः सात्त्विकांशात् त्वगिन्द्रियम्। तेजसः
सात्त्विकांशाच्चक्षुः, अपां सात्त्विकांशाद्रसनं
पृथिवी सात्त्विकांशात् घ्राणं श्रोत्रमाकाशः" ॥

इत्यादि श्रुतेः। आकाशादीनां सात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्यो ऽन्तःकरणमुत्पद्यते। २२ ॥

चेति(१) वाच्यम्। सर्वस्य वस्तुनोज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिभास्यत्वेन साक्षिणो नित्यापरोक्षत्वेनासम्भववारणार्थत्वात्। धर्म्मादावति व्याप्तिवारणायाद्यविशेषणम्। अनुमित्यादिकरणेऽतिव्याप्तिवारणाय साक्षादित्युक्तम्। स्वाकारवृत्त्युपहितावाधितयोग्यवर्त्तमानविषयचैतन्याभिन्नत्वं प्रमितेः साक्षात्त्वम्। एतच्चाग्रे व्युत्पादयिष्यते। मनसि चित्तस्य बुद्धावंहङ्कारस्यान्तर्भावं मत्वा बुद्धिमनसोर्ग्रहणम्। प्राणापानव्यानोदानसमानाः पञ्च प्राणास्तेषां लक्षणमनुपदमेव वक्ष्यति॥२१॥

सप्तदशलिङ्गानामुत्पत्तिक्रममाह तथाचेति। व्यस्तेभ्यः प्रातिस्वकेभ्यो ज्ञानकरणानीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि, ज्ञानस्य सत्त्वपरिणामत्वात्तत्करणानामिन्द्रियाणां सात्त्विकांशकार्य्यत्वमुपपद्यते। तत्र कस्मात्किमुत्पन्नमित्याकाङ्क्षायामाह आकाशेति। श्रोत्रस्य शब्दग्राहकत्वेन शब्दगुणकत्वादाकाशसात्त्विकांशादुत्पत्तिः। यदिन्द्रियं

---

(१) क, ग, पुस्तके-चकारो नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रूपादिषु पञ्चसु मध्ये यं गुणङ्गृह्णाति तदिन्द्रियं तद्गुणकमिति व्याप्तेः । अन्यथा शब्दग्राहकत्वमेव न स्यात् । एवं त्वगादीनामपि वाय्वादिसात्त्विकांशकार्य्यत्वं द्रष्टव्यम् । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति श्रोत्र-मिति । आदिशब्देन

"वायौ त्वक् अग्नौ चक्षुरप्सु जिह्वा पृथिव्यां घ्राणमिति गृह्यते" ।

अस्यार्थः आकाशे यः सात्त्विकांशस्तस्माच्छ्रोत्रमुत्पद्यत इति पर्य्यायान्तरेष्वपि योजनीयम्, अन्तःकरणस्य श्रोत्रादिद्वारा शब्दादि-सर्वविषयग्राह-कत्वात्सर्वात्मकत्वं वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाकाशादि-सात्त्विकांशसमुदायादुत्पत्तिमाह आकाशादीनामिति ।

अत्र साङ्ख्या मन्यन्ते

"त्रिविधमन्तःकरणं बुद्धिरहङ्कारोमनश्चेति"

तत्र प्रकृते र्बुद्धिरुत्पद्यते महत्तत्त्वापरपर्य्याया । ततोऽहङ्कारः । सच त्रिविधः सत्त्वरजस्तमोगुणभेदात् । तत्र सात्त्विकांहकारादेकाद-शेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते, तामसाहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणि रजसाहङ्कारोऽन-योः प्रवर्त्तकत्वेन सहकारी पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । तदुक्तम् ।

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः ।

सप्तषोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष" इति ।

अस्यार्थः सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः सा जगतो-मूलकारणं न कस्यापि विकृतिर्भवति महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि सप्तप्रकृतयो विकृतयश्च भवन्ति । मूलप्रकृत्यपेक्षया महत्तत्त्वं विकृतिः कार्य्यमिति यावत् । अहङ्कारापेक्षया प्रकृतिरुपादानकारणमिति यावत् । एवमहङ्कारोऽपि महत्तत्त्वापेक्षया विकृतिः, इन्द्रियपञ्च-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तन्मात्रापेक्षया प्रकृतिः। एवं पञ्चतन्मात्राण्यहङ्कारापेक्षया विकृतयः। स्थूलभूतापेक्षया प्रकृतयश्च भवन्ति। एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि षोडशविकारा एव असङ्गत्वात्पुरुषो नोभयमिति, तच्चिन्त्यम्। सूत्रकृता "ईक्षतेर्नाशब्द"मित्यादिना ऽशब्दतया ऽप्रमाणिकत्वेन प्रधानवादस्य दूषितत्वात्।

"अन्नमयं हि सौम्य? मनः आपो-
मयः प्राणस्तेजोमयी वागिति"

श्रुत्यान्तःकरणप्राणेन्द्रियाणां भौतिकत्वावगमाच्च।

ननु ब्रह्मणो ऽसङ्गत्वेन श्रुत्या वा तस्य जगदुपादानत्वं कथं प्रतिपाद्यते विरोधादिति चेत्सत्यम्। शुद्धस्यासम्भवेऽपि मायोपहितस्य तत्सम्भवादेतच्च प्रागेव प्रतिपादितम्। एतेन "निरवयवमणु नित्यं मन" इति नैयायिकमतं प्रत्युक्तम्। अद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः।

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे"
ति श्रुतौ मनस उत्पत्तिश्रवणाद्भावकार्य्यस्यानित्यत्वाच्च।

किञ्च। "यन्मूर्त्तं तत्परिच्छिन्नं यत्परिच्छिन्नं तत्सावयवं तदनित्य"मितिनियमेन मनसो मूर्त्तत्वाभ्युपगमेन सावयवत्वमनित्यत्वञ्च स्यादेव। अपिच मनसोऽणुत्वे तत्संयोगजन्यसुखस्य तावन्मात्रप्रसङ्गेन सर्वाङ्गव्यापि सुखं न स्यात्। तथाच,

"पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमि"ति।

युगपत् सुखदुःखानुभवो न स्यात् मनसोऽणुत्वेनोभयत्र संयोगाऽभावात् एतेन मनसो विभुत्वं प्रत्युक्तम् ॥२२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्सङ्कल्पविकल्पनिश्चयाभिमानानुसन्धानरूपवृत्तिभेदाच्चतुर्विधम् ॥

"मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति चतुर्विधम् ।
सङ्कल्पाख्यं मनोरूपं बुद्धिर्निश्चयरूपिणी ॥
अभिमानात्मकस्तद्वदहङ्कारः प्रकीर्त्तितः ।
अनुसन्धानरूपञ्च चित्तमित्यभिधीयते" ॥

इति वार्त्तिकवचनात् । पूर्वोक्ताकाशादिराजसांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः कर्म्मेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । आकाशराजसांशाद्वागिन्द्रियमुत्पद्यते, वायोराजसांशाद्धस्तौ, तेजसोराजसांशात्पादौ, अपां राजसांशात्पायुः, पृथिवीराजसांशादुपस्थः, आकाशादिराजसांशेभ्योमिलितेभ्यः प्राण उत्पद्यते, सोऽपि वृत्तिभेदात्पञ्चविधः ।

तस्मात्सावयवमन्तः करणमुत्पद्यते इति सिद्धं तद्भिजते तदिति । तत्र पञ्चीकरणवार्त्तिकमुदाहरति मन इति । कर्म्मेन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह पूर्वोक्तेति-वचनादिक्रियाकर्मतत्करणानीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि अपामिति ।

केचित्तु । अपां राजसांशादुपस्थमुत्पद्यते, पृथिवीराजसांशात् पायुः "कस्मिन्नापः प्रतिष्ठिता इति रेतसी"ति श्रुतेरिति वदन्ति ॥

प्राणोत्पत्तिं वृत्तिभेदात्तद्भेदं तल्लक्षणञ्चाह आकाशेति । तत्र प्रमाणमाह वाक् पाणीति । आदिशब्देन

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे-"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पराग्गमनवान्नासाग्रवर्त्ती प्राणः, अर्वाग्गमनवान् पाय्वादिस्थानवर्त्त्यपानः, विष्वग्गमनवान् सर्वशरीरवर्त्ती व्यानः, ऊर्द्ध्वगमनवान् कण्ठवर्त्त्युदानः, अशितपीतान्नपानादिसमीकरणकर्त्ताऽखिलशिरवर्त्ती समानः;

"वाक् पाणिपादपायूपस्थाख्यानि
कर्म्मेन्द्रियाणि तेषां क्रमेणे-"

त्यादि श्रुतेः ॥ २३ ॥

त्यादिवाक्यं गृह्यते। तथा पद्मपुराणे शिवगीतायामपि सूक्ष्मभूतेभ्यः सप्तदशलिङ्गानामुत्पत्तिक्रमोदर्शितः।

"व्योमादिसात्त्विकांशेभ्यो जायन्ते धीन्द्रियाणि तु।
व्योम्नः श्रोत्रं भुवोघ्राणं जलाज्जिह्वाथ तेजसः ॥
चक्षुर्वायोस्त्वगुत्पन्ना तेषां भौतिकता ततः।
व्योमादीनां समस्तानां सात्त्विकांशेभ्य एव च ॥
जायेते बुद्धिमनसौ बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाश्च कर्म्मेन्द्रियाणि तु ॥
व्योमादीनां रजोऽंशेभ्यो जायन्ते तान्यनुक्रमात्।
समस्तेभ्यो रजोंऽशेभ्यः पञ्चप्राणास्ततः परम् ॥
जायन्ते सप्तदशकमेवं लिङ्गं शरीरकमिति।

नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्च अन्ये वायवः सन्ति। नाग उद्गीर्णकरः, कूर्म्म उन्मिलनकरः, कृकलः क्षुत्करः, देवदत्तो जृम्भणकरः, धनञ्जयः पोषणकर इति वदन्ति। वेदान्तिनस्तु तेषां पृथक्कल्पनागौरवाच्छ्रुत्यादिप्रमाणाभावाच्च प्राणादिष्वन्तर्भावं वदन्ति ॥ २३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयकोशाः पञ्चाचैवान्तर्भवन्ति। वक्ष्यमाणं स्थूलशरीरमन्नमयः कोशः। उक्तम्,

"सूक्ष्मशरीरं कोश त्रयात्मकं कर्म्मेन्द्रियैः
सहितः प्राणः प्राणमयकोशः कर्म्मेन्द्रियैः
सहितो मनो मनोमयकोशः ज्ञानेन्द्रियैः
सहिता बुद्धिर्वि-ज्ञानमयकोशः अयमेव
कर्त्तृत्वोपाधि, विज्ञानं यज्ञं तनुते"॥

इत्यादि श्रुतेः। अन्तःकरणस्य सत्त्ववृत्तिर्द्विविधा निश्चय-वृत्तिः सुखाकारा वृत्तिश्चेति। निश्चयवृत्तिमदन्तःकर-णम्बुद्धिरित्युच्यते। सुखाकारवृत्तिमदन्तःकरणम्भोक्तृ-त्वोपाधिः।

तैत्तरीयश्रुत्युक्तानाङ्कार्य्यकारणरूपाणां पञ्चकोशानां स्थूलसूक्ष्म-कारणोपाधिष्वन्तर्भावमाह अन्नमयेति। अन्नमयं कोशं व्युत्पाद-यति वक्ष्यमाणेति। अस्मदादिस्थूलशरीरं कार्य्यान्नमयकोशः(१), वि-राट् स्थूलशरीरं कारणान्नमयकोशः(२), उभयमेकीकृत्य निर्दिशति स्थूलशरीरमिति। प्राणमयकोशं व्युत्पादयितुमुक्तसूक्ष्मशरीर-कोशत्रयमन्तर्भूतमित्याह उक्तमिति। समष्टिव्यष्टिकोशानेकी-कृत्य तानेव कोशाननुक्रामति कर्म्मेति। अयं विज्ञानमयः(३) कोशः,

---

(१) क, ग, कार्य्यान्नमयः कोश इति पाठः।
(२) क, ग, कारणान्नमयः कोश इति पाठः।
(३) क, ग, विज्ञानमयकोश इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"तस्य प्रियमेव शिरो, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तरपक्ष, आनन्द आत्मा, ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" ॥ इत्यादि श्रुतेः। अयमेव कारणपर्य्यन्त आनन्दमयकोशः केचित्त्वज्ञानमानन्दमयकोशं वदन्ति ॥ २४ ॥

इदं सूक्ष्मशरीरं सप्तदशलिङ्गं द्विविधं समष्टिव्यष्टिभेदात्। अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्य्यसप्तदशलिङ्गं समष्टिरित्युच्यते। एतदुपहितं चैतन्यं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते। प्राणः सूत्रात्मेति च, ज्ञानक्रियाश-

---

तस्य कर्त्तृत्वोपाधित्वे प्रमाणमाह विज्ञानमिति। आनन्दमयकोशं व्युत्पादयितुं सत्त्ववृत्तिं विभजते अन्तःकरणस्येति। ततः किमित्यत आह निश्चयवृत्तिमदिति। तस्य विज्ञानमयकोशत्वात्। तदुपाधिको जीवः कर्त्ता ज्ञाता प्रमातेति चोच्यते(१)। सुखाकारवृत्तिमदन्तःकरणस्य भोक्तृत्वोपाधित्वे प्रमाणमाह तस्येति। अयम्भोक्तृत्वोपाधिः कारणपर्य्यन्तः अज्ञानपर्य्यन्तः आनन्दमयकोशोपाधिकश्चिदात्मा भोक्तेत्युच्यते इति भावः। पक्षान्तरमाह केचित्त्विति। अयं पक्षश्चिन्तनीयः ॥२४॥

पञ्चकोशान्व्युत्पाद्य सूक्ष्मशरीरं विभजते इदमिति। समष्टिं व्युत्पादयति अपञ्चीकृतेति। समष्टिसूक्ष्मशरीरोपाधिकश्चिदात्मा सूत्रादिसञ्ज्ञो भवतीत्याह एतदिति। हिरण्यगर्भप्राणसूत्रशब्दानां तद्वाचकत्वे क्रमेण प्रवृत्तिनिमित्तमाह ज्ञानेति। ज्ञानञ्च क्रिया च

---

(१) क, ग, इत्यर्थं इत्यधिकः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्तिमदुपहितत्वात्, व्यापित्वाच्च। अथवा पूर्वोक्तापञ्चीकृतभूतेभ्यः सर्वव्यापकं लिङ्गशरीरं पृथगेवोत्पन्नं तदेव-समष्टिरित्युच्यते। समष्टित्वन्नाम गोत्वादिवत्सर्वत्र व्यष्टिष्वनुस्यूतत्वम्। तदुक्तम्,

"तेभ्यः समभवत्सूत्रं लिङ्गं सर्वात्मकं महदि"ति।

केचित्तु वनवत् लिङ्गशरीरसमुदायः समष्टिरिति वदन्ति। प्रत्येकं लिङ्गशरीरं व्यष्टिरित्युच्यते। व्यष्टित्वन्नाम व्यक्तिवत् व्यावृत्तत्वम्। एतदुपहितञ्चैतन्यं तैजस इत्युच्यते। तेजोमयान्तःकरणोपाधित्वात् ॥ २५ ॥

ज्ञानक्रिये तयोः शक्ति र्ज्ञानक्रियाशक्तिः "द्वद्वान्ते श्रूयमाणः शक्तिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते" तथाच ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेत्ये-ते यस्य तत् ज्ञानक्रियाशक्तिमत् सूक्ष्मशरीरं तदुपाधिकत्वादित्यर्थः। पक्षान्तरमाह अथवेति। किं तत् समष्टित्वं तत्राह समष्टित्वन्नामेति। उक्तार्थं समर्थति-माह तदुक्तमिति। तेभ्योऽपञ्चीकृतपञ्चभूतेभ्यः सर्वात्मकं सर्वव्यापकं परमात्मनो गमकत्वाल्लिङ्गमिदमेव साङ्ख्यैर्महत्तत्त्वमित्युच्यते इत्यभिप्रेत्याह महदिति। पक्षान्तरमाह केचित्तिति। अयमपि(१) चिन्त्यः व्यष्टिस्वरूपं व्युत्पादयति प्रत्येकमिति। व्यष्टित्वं निर्व्यक्तिव्यष्टित्वं नामेति। अस्तु ततः किं तत्राह एतदुपहितमिति। तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमाह तेजोमयेति। तेजोमयं तेजोविकारोयदन्तःकरणं तदेवोपाधिर्यस्य स तथोक्तः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः ॥ २५ ॥

---

(१) क, पुस्तके-चय-म्पाठो न।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सामान्यविशेषयोरिव जातिव्यक्त्योरिव च समष्टि-व्यष्ट्योस्तादात्म्याभ्युपगमात्तदुपहितयोस्तैजससूत्रात्मनो-रपि तादात्म्यं एतदेव सूक्ष्मशरीरम्, अविद्याकामकर्म्म-सहितं पुर्य्यष्टकमित्युच्यते। ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्म्मेन्द्रिय-पञ्चकम्, अन्तःकरणचतुष्टयं प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्म-पञ्चकम्, अविद्या कामः कर्म्मचैतान्यष्टौ[१]। तत्र कार्य्या विद्या द्रष्टव्या ॥ २६ ॥

समष्ट्युपाधिकहिरण्यगर्भज्ञानं व्यष्ट्युपाधिकतैजसज्ञानञ्च निष्प्रयो-जनं सुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्योरसम्भवादित्याशङ्क्य सूत्रतैजसात्मनोरभे-दोपासनया हिरण्यगर्भप्राप्तिफलसम्भवात्तज्ज्ञानस्य न निष्प्रयोजनत्व-मित्यभिप्रेत्य तदनुसन्धानोपयोगित्वेन सदृष्टान्तं समष्टिव्यष्ट्योस्ता-दात्म्यप्रतिपादनेन तदुपहितयोरपि तादात्म्यं प्रतिपादयति सामान्यविशेषयोरिवेति। द्रव्यत्वादिसामान्यं पृथिवीजलादिर्विशेषः सत्ता सामान्यं द्रव्यं[२] गुणादिर्वा विशेषः घटत्वादिर्जातिः पृथुबुध्नो-दराकारघटादिर्व्यक्तिः। ततश्च यथा सामान्यविशेषयोस्तादात्म्यं सर्वैरभ्युपेयते, जातिव्यक्त्योर्वा तथा समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीरयोस्ता-दात्म्यमभ्युपेयतेऽस्माभिः ॥

ननु जातिव्यक्त्योर्वैशेषिकादिभिः समवायाभ्युपगमात्कथं तद्दृष्टा-

---

(१) क, चयमपि चिन्त्य इत्यधिक पाठः।

(२) ग, सत्ता समान्यं द्रव्यमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्तेन समष्टिव्यष्ट्योस्तादात्म्याभ्युपगम इति चेन्न, समवायासिद्धेः । तथाहि, लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां समयः तदभावात्तदसिद्धिः ।

ननु नित्यसम्बन्धत्वं समवायलक्षणं प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानीति चेत्यभ्युपगमात्कथं तदसिद्धिरिति चेन्न, अद्वैतश्रुतिविरोधेन तदनिरूपणात् । तथाहि, श्रुतिस्तावत्

"सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति", ब्रह्मणोऽनन्तत्वमद्वितीयत्वञ्च प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति" "तत्तेजोऽसृजत" "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "आनन्दो ब्रह्मेति" व्यजनात् ॥ "आनन्दादेव खल्विमानि भूतानि जायन्त"—इत्यादिना ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य जगज्जातस्य तस्मादुत्पत्तिं तस्मिँल्लयमप्रतिपाद्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि स यश्चायं पुरुषेयश्चासावादित्ये स एक" इत्यादिना ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वमप्रतिपादयति। सा[१] समवायस्य नित्यत्वे विरुध्येत। अतो नित्यसम्बन्धत्वं लक्षणमित्यसङ्गतमेतत् ॥

ननु अज्ञानतत्सम्बन्धादीनामनादित्वादनादिभावस्य नित्यत्वनियमात्कथं ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वमिति चेद्दाढम्। अज्ञानादीनामध्यस्तत्वेन तेषामधिष्ठानमात्रतया ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वोपपत्तेः । नचानादिभावस्य नित्यत्वनियमः तस्यारोपितत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वात्, अनारोपितस्यानादिभावस्य तथात्वस्येष्टत्वात् ।

नच तर्ह्यनन्ताद्वितीयसिद्धये प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्य्यत्वप्रतिपादन-

(१) ग, स समावायस्येति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मसङ्गतमिति वाच्यम् । नहि वयम्प्रागसतः सत्ता योग्यत्वमाद्य-क्षणसम्बन्धित्वं वा (१)कार्य्यत्वं ब्रूमस्तयोरसङ्गतत्वात्, नापि परिणामित्वमसम्भवात् । किं तर्हि विवर्त्तापरनामाध्यस्तत्वम् ब्रह्मकार्य्यत्वञ्चेति ब्रूमः । एवञ्च सति "ऐतादात्म्यमिदं सर्वं" "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इत्यादिश्रुतिसूत्राणि सामञ्जस्येनोपपद्यन्ते अन्यथाऽसङ्गतानि स्युः । तस्माद् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तत्त्वज्ञाननिवर्त्यतयाऽनित्यत्वावगमान्नित्यसम्बन्धत्वं समवायलक्षणमित्यसङ्गतम् ।

किञ्च, समवायसमवायिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो वा आद्येऽपि समवायः, समवायिनि केन सम्बन्धेन वर्त्तते संयोगेन समवायेनान्येन वा । नाद्यः द्रव्यधर्म्मत्वात् संयोगस्य, न द्वितीयः अनवस्थाप्रसङ्गात्, न तृतीयः सम्बन्धान्तरानिरूपणात् स्वरूपसम्बन्धस्याप्रमाणिकत्वात् । अन्यथा समवायासिद्धिप्रसङ्गात्, नाद्य द्वितीयः अपसिद्धान्तापत्तेः, तस्मात्तत्स्वरूपस्य दुर्निरूपत्वात्तदसिद्धिः । एवम्प्रमाणाभावादपि समवायासिद्धिः । तथाहि न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणमतीन्द्रियत्वात् समवायस्य घटे रूपं समवेतमित्यादिप्रतीतेर्वादिकल्पिततया (२)सर्वसम्मतत्वाभावेनाप्रमाणत्वात्, नापि तत्रानुमानं प्रमाणं लिङ्गाभावात् ।

नच विशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषयाविशिष्टबुद्धित्वादित्यनुमानेन(३) तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । अनुमानस्यार्थान्तरत्वात् । तस्माल्लक्षणप्रमाणयोरनिरूपणात्, समवायासिद्धे र्जातिव्यक्त्योः सा-

(१) ग, कार्यत्वञ्चेति, इति पाठ । (२) ग, वा इत्यधिकः ।
(३) ग, विशिष्टबुद्धित्वादष्टिपुरुषवदित्यनुमानेनेति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सा च चतुर्विधा, अनित्ये नित्यत्वबुद्धिः, अशुचौ शुचित्वबुद्धिः, असुखे सुखत्वबुद्धिः, अनात्मन्यात्मबुद्धिश्चेति, तदुक्तम्,

---

मान्यविशेषयोर्वा सर्वत्र तादात्म्यमेव सम्बन्ध इति सिद्धम्(१)। अतस्तद्दृष्टान्तेन समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीरयोस्तादात्म्यप्रतिपादनं युक्तमेव ।

नच व्यष्टिसूक्ष्मशरीरस्य भौतिकतया समष्टिसूक्ष्मशरीरोपादानत्वाभावात्कथं तयोस्तादात्म्यमिति वाच्यम् अपञ्चीकृतभूतानां हिरण्यगर्भोपाधिभूतसमष्टिसूक्ष्मशरीरान्तर्भावेन व्यष्टिसूक्ष्मशरीरस्य तदुपादानतया तयोस्तादात्म्योपपत्तेः । अथवा समष्टिकरणानामेवाध्यात्मिकाऽसङ्गपरिच्छेदाभिमानेन व्यष्टित्वमस्तु "स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्(२) सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत साग्निरभवदि"त्यादिश्रुतेः । तथाच समष्टिव्यष्टिलिङ्गशरीरयोस्तादात्म्यमुपपद्यते । एवञ्चानयोस्तादात्म्यादेतदुपहिततैजस सूत्रात्मनोरपि तादात्म्यम्भवति, भिन्नत्वे सति अभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यं ततश्च हिरण्यगर्भाहंग्रहोऽपास्त्या तत्प्राप्त्या सर्वोत्कृष्टानन्दावाप्तिः प्रयोजनं सम्भवतीति तज्ज्ञानमर्थवदिति भावः ।

"पुर्य्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते" ।

इति श्लोकोक्तपुर्य्यष्टकशब्दार्थं प्रक्रियान्तरमाह एतदेवेति । ननु केयमविद्येत्यत आह तत्रेति ॥२६॥

कार्य्या विद्यां विभजते साचेति । चातुर्विध्यमेवाह अनित्य

---

(१) ग, सिद्धान्त इति पाठः । (२) ग, मन्यवदिति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"अनित्याशुचिदुःखानात्मसु
नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति" ॥

अस्यार्थोऽनित्ये ब्रह्मलोकादिसंसारफले नित्यत्वबुद्धिरेकाऽविद्या द्रष्टव्या ॥ २७ ॥

इति। असुखे सुखभिन्ने दुःखे तत्साधने सुखबुद्धिरिति तत्साधनबुद्धेरप्युपलक्षणम्। तत्र योगशास्त्रसम्मतिमाह तदुक्तमिति। सूत्रं व्याचष्टे अस्यार्थ इति।

ननु "अशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा" इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मलोकस्य नित्यत्वावगमात्कथमनित्यत्वम् नच तस्य कर्म्मसाध्यत्वेन लौकिकक्षयादिफल-"वदन्तवत्तु फलन्तेषामि"त्यादिस्मृत्या "तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एव मेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इत्यादि श्रुत्या वा नित्यत्वमवगम्यत इति वाच्यम्। उपासनाविधेरप्रामाण्यप्रसङ्गात्। यथा स्वर्गादावनित्यत्वदोषदर्शनेन स्वर्गतत्साधनेच्छानिवृत्त्या प्रवृत्तिनिरोधेन नित्यफलोद्देशेन तत्साधनेऽप्रवृत्तिः। एवम्-ब्रह्मलोकादावनित्यत्वदोष दर्शनेन तदुद्देशेन तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिनिरोधात्सर्वेषामन्यत्र प्रवृत्तिप्रसक्त्योपासनाविधायिशास्त्राप्रामाण्यम् प्रसज्येत।

नच तदिष्टम्, ब्रह्मलोकातिरिक्तनित्यफले मानाभावात्। अन्यत्रापि दोषदर्शनेन प्रवृत्तिनिरोधात् सन्दिहानः सर्वोऽपि लोकोऽनर्थं प्राप्नुयात्, मोक्षशास्त्रं सर्वमनर्थकं प्रसज्येतेत्यतः केवलकर्म्मसाध्यस्यानित्यत्वेऽपि यथोक्तशास्त्रप्रामाण्यात्, ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यस्य ब्रह्मलोकस्य नित्यत्वमभ्युपगन्तव्यम्। एवं च सति श्रुतिस्मृती

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रुत्यन्तरविरोधादितरविषये व्याख्येये। तस्मात् ब्रह्मलोकस्यानित्यत्वकथनमसङ्गतमेव इत्यत्र ब्रूमः नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतेरर्थवादत्वाद् ब्रह्मलोकोऽनित्य एव। तथाहि, "पूर्णाहुत्या सर्वान् कामान् वाप्नोती"ति वचनस्य विध्यपेक्षिततया इतरकर्म्मविधानर्थक्य प्रसङ्गेन च यथार्थवादत्वं तथाऽस्यापि तथात्वमेव। नचोपासनाविधिस्तन्नित्यत्वमपेक्ष्यते[१]। किं तर्हि फलमात्रम्। अन्यथा स्वर्गादिसाधनविधेरपि तथात्वेन कर्म्मफलानां तारतम्याभावप्रसङ्गेनाग्निहोत्रानुष्ठातुरुत्तरकालकर्म्मानुष्ठाने उपासनायाञ्च प्रवृत्तिर्नस्यादतोविधिः फलमेवापेक्षते, न तन्नित्यत्वमपि।

नच ब्रह्मलोकस्यानित्यत्वदोषदर्शनेन तत्साधनोपासनायामप्रवृत्त्या तद्विधायकशास्त्रस्याप्रामाण्यमानर्थक्यञ्च प्रसज्येतेति वाच्यम्। तर्हि कर्म्मविधायशास्त्रस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्।

नच कर्मफलानित्यत्वज्ञानेऽपि रागवशात्प्रवृत्तिसम्भवेन कर्म्मशास्त्रस्य नाप्रामाण्यमानर्थक्यञ्चेति वाच्यम्। तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात्। किञ्च "तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इत्यादि श्रुतेः श्रवणविध्यपेक्षततया भूतार्थवादत्वेन स्वर्गार्थवादवत् स्वार्थे प्रामाण्यसम्भवेन पुण्यकार्य्यस्य ब्रह्मलोकान्तस्यनित्यत्वमेव।

नच ब्रह्मलोकस्य विद्यासाध्यत्वेन कर्मफलवैलक्षण्येन नित्यत्वमिति वाच्यम्। तत्त्वविद्याया ब्रह्मभिन्नसर्वनिवर्त्तकत्वेन तत्साधनत्वाभा[२]-

---

(१) क, ग, सपेक्षवे। इति पाठः।

(२) क, ग, अभावादिति न दृश्यते। अनत्साधनत्वादितिपाठो दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अशुचिषु स्वशरीरपुत्रभार्य्यादिशरीरेषु शुचित्वबुद्धिरपरा, दुःखेषु दुःखसाधनेषु च सुखतत्साधनबुद्धिरन्या, अनात्मनि देहा[1]दिष्वहमित्यात्मबुद्धिरितरा चेति। अविद्याचतुर्विधेति।

वादुपासनायास्तु मानसक्रियारूपत्वेन पुण्यान्तर्भूततया तत्साध्यब्रह्मलोकस्यानित्यत्वं स्यादेव।

किञ्च, "तद्यथा पेशस्कारी पेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्य अविद्याङ्गमयित्वान्यन्नवतरं रूपं कल्याणतरं रूपं कुरुते पैत्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वे"त्यादिना ब्रह्मलोकान्तस्य सर्वस्य[2] कर्मफलत्वेन संसारगोचरत्वमुक्त्वा "अथाकामयमान" इत्यारभ्य "ब्रह्माप्येती"त्यन्तेन संसारासंस्पृष्टमविद्या कामकर्मातीतं ब्रह्मभावं मोक्षं नित्यफलं ब्रह्मलोकातिरिक्तं दर्शयति श्रुतिः। अतस्तदतिरिक्तनित्यफले मानाभाव इत्युन्मत्तप्रलापः। किञ्च,

"योभूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" अतोऽन्यदार्त्तम्

"अविनाशितु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्त्तुमर्हति॥
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमाशाश्वतम्॥
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमाङ्गताः।

---

(१) क, ग, सर्वस्येति न दृश्यते।

(१) क, ग, अनात्मसु देहेन्द्रियादिष्वहमित्यात्मबुद्धिः पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कामो रागः, कर्म्म त्रिविधं सञ्चितमागामि प्रारब्धञ्चेति स्वकृतं फलमदत्त्वा अदृष्टरूपेण विद्यमानं सञ्चितं कर्म्म यथा सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादि। आगामि अस्मिँश्छरीरे क्रियमाणं कर्म्म। वर्त्तमानशरीरारम्भकं प्रारब्ध

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन" ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरखण्डैकरसब्रह्मभावव्यतिरिक्तस्यानित्यत्व-दुःखहेतुत्वावगमात्, ब्रह्मलोकस्यानित्यत्वमेव। अपि च "यत्कार्य्यं तदनित्यमि"ति व्याप्त्या भावकार्य्यस्य सर्वस्यानित्यत्वावगमात्। ब्रह्मलोकस्यापि कर्म्मसाध्यत्वेन भावकार्य्यत्वेनानित्यत्वं स्यादेव तस्मा-"दशोकमहिममि"त्यादिवाक्यानां न्यायशून्यतया विध्यपेक्षिततया च गुणार्थवादत्वाद्ब्रह्मलोकस्य श्रुतिस्मृतिन्यायैरनित्यत्वावगमाच्च। तस्मिन्नित्यत्वबुद्धिरविद्येतिनिरवद्यं मलमूत्रपूर्णत्वाच्छरीरस्याशुचि-त्वम्। तदुक्तम्,

"बीजात्स्थानादुपष्टम्भान्निस्यन्दान्निधनादपि।
कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः" इति ॥

अन्यत्रापि,

अमेध्यपूर्णं कृमिजालसङ्कुलं
स्वभावदुर्गन्धमशौचमध्रुवम्।
कलेवरं मूत्रपुरीषभाजनं
रमन्ति मूढ़ा न रमन्ति पण्डिता" इति ॥२७॥

अतोऽशुचौ शुचित्वबुद्धिरविद्येत्याहाशुचिष्विति। शुचित्वं निर्म-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ङ्कर्म्म। सञ्चितागामिकर्म्मणोः फलभोगेन विरोधिकर्म्मान्तरेण वा ब्रह्मज्ञानेन वा विनाशः। प्रारब्धस्य तु भोगेनैव विनाशः॥ २८॥

लत्वं प्रतिकूलवेदनीयं पीड़ात्मकं दुःखं तत्साधनं ब्रह्महननापेयपानादि अनुकूलवेदनीयं प्रीत्यात्मकं सत्त्ववृत्तिरूपं सुखं तत्साधनं ब्रह्मपूजनं गङ्गाजलपानादि दुःखतत्साधनेषु सुखतत्साधनभ्रमं मुचुकुन्द आह

"विमोहितोऽयं जन ईश मायया
त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक्।
सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते
गृहेषु योषित्पुरुषश्च[1] वञ्चित" इति।

इयमस्माकं सर्वेषां प्रत्यक्षसिद्धा चेत्यतो दुःखादिषु सुखादिबुद्धिरविद्येति। तदुक्तमित्याह दुःखेति। शेषं स्पष्टार्थम्, अविवेकेनाहङ्कारचिदात्मनोस्तादात्म्याध्यासपूर्वकमिदं मे भूयादितिजायमानान्तःकरणवृत्तिविशेषो रागः। कर्म्म विभजते कर्म्मेति। त्रैविध्यमेवाह सञ्चितमिति। सञ्चितं निरूपयति स्वेति। तदुदाहरति यथेति। तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं क्रियमाणं कर्म्मागामीत्यभिप्रेत्याहागामीति। प्रारब्धकर्म्म लक्षयति वर्त्तमानेति।

"अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म्म शुभाशुभम्।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि॥

---

(१) ग, योषित् पुरुषैश्चेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतम्भवेत् ।
कामतोव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते ॥
"क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन्दृष्टे परापरे"(१) ।
"तरति शोकं तरति सर्वपाप्मानं तरति" ।
"ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात्कुरुते (२)तथा" ।
सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ॥
भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ।
परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं दैशिकपूर्वकम् ॥
बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति दङ्गिवत् ।
प्रारब्धं भोगतो नश्येच्छेषं ज्ञानेन दह्यते ॥
इतरद्वितयं कर्म्म तद्द्वेषि प्रियवादिनोः ॥

"तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते" इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायैः सञ्चितागामिनोः फलभोगविरोधिकर्म्मब्रह्मज्ञाननाश्यत्वम् । प्रारब्धस्य भोगैकनाश्यत्वमित्याह सञ्चितेति ।

नच सञ्चितस्य कर्म्मणः प्रायश्चित्तज्ञानाभ्यां नाशोऽस्तु आगामिकर्म्मणः कथं नाशः स्यात्तस्य तदानीमनुत्पन्नत्वादिति(३) वाच्यम् । तस्याप्यश्लेषसम्भवेन फलाजनकतया नष्टप्रायत्वादिति तात्पर्य्यं न केवलं ब्रह्मसाक्षात्कारेण कर्म्मनाशः ॥ २८ ॥

---

(१) क, ग, परावर इति पाठः। (२ ग, ऽर्जुन इति पाठः।
(३) क, ग, ऽनुत्पन्नत्वादिति न दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किं बहुना प्रारब्धव्यतिरिक्तानामविद्यादीनां पञ्चक्लेशानां तत्त्वज्ञानान्नाशः। तथाहि,

"अविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः"।

कार्य्यकारणरूपाद्विविधा विद्या निरूपिता। अहङ्कारस्य सूक्ष्मावस्थाऽस्मिता "इदमेवमहत्तत्त्वं" "सामान्याहङ्कार" इति चोच्यते। राग उक्तः, द्वेषः क्रोधः स्वीकृतस्य पुनस्त्यागा सहिष्णुत्वमभिनिवेशः एतेषां पञ्चानाम्ब्रह्मसाक्षात्कारान्निवृत्तिः। "ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशै"रित्यादिश्रुतेः पाशैः पञ्चक्लेशैरित्यर्थः॥ २९॥

किन्त्वविद्यादिसर्ववन्धनिवृत्तिर्भवतीत्याह किमिति। के ते पञ्चक्लेशा इत्याकाङ्क्षायां तन्निरूपयितुमाह तथाहीति। पतञ्जलिसूत्रं पठति अविद्येति। तत्राविद्या पूर्वमेव निरूपितेत्याह कार्य्येति। अस्मितां निरूपयति अहङ्कारस्येति। सूक्ष्मावस्था कारणावस्थेत्यर्थः। कपिलपतञ्जलिभ्यामिदमेव महत्तत्त्वमित्युच्यते। वेदान्तिभिः सामान्याहङ्कार इत्युच्यते। ताभ्यां प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कार इति सृष्टिक्रमाभ्युपगमादस्माभिर्व्यष्ट्यहङ्कारस्य सामान्याहङ्कारापरपर्य्यायभूतसूक्ष्माकाशादिसात्त्विकांशसमुदायादुत्पत्तिस्वीकारात् व्यष्ट्यहङ्कारसूक्ष्मावस्था सामान्याहङ्कारो वक्तुं शक्यते।

नच तत्र प्रमाणाभावः पूर्वमेवोक्तत्वादिति भावः। तत्र प्रमाणमाह ज्ञात्वेति। आदिशब्देन

"एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिष्ठतु तावत्प्रासङ्गिकम् । एवं सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिर्निरूपिता पञ्चीकृतभूतानि स्थूलभूतानि । पञ्चीकरणं तु पूर्वोक्तानामाकाशादीनां तामसांशान् एकैकं द्विविधा[१]

विकिरतीह सौम्य गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति" ।

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिता"

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते । स्मृतिरपि, "ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मन" इत्यादि "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशै र्जन्ममृत्युप्रहाणिरिति" वाक्यशेषानुरोधेनोदाहृतश्रुतिं व्याचष्टे पाशैरिति । अस्यार्थः देवं स्वप्रकाशमहम्ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्वा विद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशैः पञ्चभिः क्लेशापरपर्यायपाशशब्दाभिधेयैर्मुच्यते इत्यर्थः । एतत्सर्वमभिप्रेत्य भगवता वार्त्तिकाचार्य्येणाप्युक्तम्

"यः पश्येत्सर्वगं शान्तमानन्दात्मानमद्वयम् ।

न तेन किञ्चिदाप्तव्यं ज्ञातव्यं वावशिष्यते" ॥

"कृतकृत्यो भवेद्विद्वान् जीवन्मुक्तो भवेत्सदा" ॥ २९ ॥

इति प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति तिष्ठत्विति । प्रसङ्गादागतं प्रासङ्गिकमुपसंहरत्येवमिति । एवमुक्तरीत्या यथोक्तक्रमेणेति यावत् । एवं वार्त्तिककृदपि सृष्टिक्रममाह स्म,

"आसीदेकं परम्ब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम् ।

तत्समायासमावेशाद्बीजमव्याकृतात्मकम् ॥

---

(१) क, ग, द्विधा विभज्येति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समं विभज्य तत्रैकैकं पुनर्चतुर्विधा विभज्य स्वांशं परित्यज्य इतरांशेषु योजनं पञ्चीकरणम्, "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणीति" त्रिवृतकरणश्रुतेः। पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणत्वात्। पञ्चीकरणं प्रामाणिकमेव ॥ ३० ॥

तस्मादाकाशमुत्पन्नं शब्दतन्मात्ररूपकम्।
स्पर्शात्मकस्ततो वायुस्तेजोरूपात्मकं ततः॥
आपोरसात्मकास्तस्मात्ताभ्यो गन्धात्मिका मही।
शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत्॥
शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते।
शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः॥
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही।
तेभ्यः समभवत्सूत्रं लिङ्गं सर्वात्मकं महत्" इति॥

तेभ्योऽपञ्चीकृतभूतसात्त्विकांशं राजसांशेभ्यः समष्टिव्यष्ट्यात्मकं लिङ्गशरीरमुत्पन्नमित्यर्थः। एवं सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिं सप्रपञ्चां निरूप्य स्थूलभूतोत्पत्तिं वक्तुं तानि लक्षयति पञ्चीकृतेति। तान्यपञ्चीकृतभूतानां तामसांशेभ्यो जायन्त इति शेषः। पञ्चीकरणप्रक्रियामनुभाषते पञ्चीकरणन्विति।

ननु छान्दोग्ये तेजोऽवन्नानां सृष्टिमुक्त्वा त्रिवृत्करणप्रतिपादनात् पञ्चीकरणप्रक्रियाव्युत्पादनमसङ्गतम्, तत्र प्रमाणाभावात्। नच सृष्टिपरिपूर्त्तये भूतत्रयसर्गश्रुतेर्विषयदधिकरणन्यायेन। तैत्तरीयकश्रुत्यनुसारेण "त्वाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजोऽसृजतेति"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याख्यातत्वेन पञ्चीकरणस्याप्युचितत्वादिति वाच्यम्, त्रिवृत्करणे-नापि सर्वव्यवहारोपपत्तेरित्याशङ्क्याह तासामिति। तासां पृथि-व्यप्तेजोरूपाणां मध्ये एकैकां देवतां त्रिवृतं यथा भवति तथा करवाणि एषाञ्च प्रक्रिया पृथिव्यप्तेजसां त्रयाणां भूतानां मध्ये एकैकं भूतं द्विधा विभज्य तत्राप्येकं भागं द्विधा विभज्य स्वांशं परित्यज्ये-तरयोर्योजनीयं त्रिवृत्करणम्, एतदभिप्रायेण सूत्रकारोऽप्याह "सञ्ज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशादि"ति श्रुतिसूत्रप्रसिद्धत्वेन।

"भूतानां त्रिवृत्करणमेव न पञ्चीकरणमिति"

वाचस्पतिमिश्राः। आचार्यास्तु छान्दोग्यश्रुतौ पञ्चभूतसर्गविव-क्षायां त्रिवृत्करणमेव न[१] पञ्चीकरणमिति प्रतिपादने प्रकरण-विरोधप्रसङ्गात्। आकाशवाय्वोः शब्दस्पर्शानुपलब्धिप्रसङ्गाच्चानिच्छ-तापि पञ्चीकरणमेवाभ्युपगन्तव्यम्[२]। यदि पञ्चीकरणाभावेऽपि आकाशवाय्वोः शब्दस्पर्शोपलब्धिः स्यात्तर्हि तद्वदेव त्रिवृत्करणा-भावेऽपि "तेजोऽबन्नेषु" रूपाद्युपलब्धिप्रसक्त्या व्यवहारोपपत्तौ त्रिवृत्करणमपि न सिद्ध्येत्। ततश्च श्रुतेरप्रामाण्यं प्रसज्येत्ततश्च श्रुतेरप्रामाण्यपरिहाराय सर्वत्र व्यवहारोपपत्तेश्च, श्रुतिसूत्रयोः "पञ्चीकरणं विवक्षितमेवे"ति त्रिवृत्करणश्रुतिसूत्रयोः पञ्चीकरण-स्याप्युपलक्षणत्वात्पञ्चीकरणं प्रामाणिकमित्याहुः॥३०॥

---

(१) क, ग, त्रिवृत्करणमेव न पञ्चीकरणमिति पाठो न दृष्टः।

(२) क, ग, अवश्यमिति पाठः इत्यधिकः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"वैशेष्यात्तु" "तद्वादस्तद्वाद" इति न्यायेन स्वांशभूयस्त्वाद्विशेषव्यपदेशोऽपि सम्भवति। एवं च सति आकाशे शब्दोऽभिव्यज्यते, वायौ शब्दस्पर्शौ, तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि, जले शब्दस्पर्शरूपरसाः। पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। तथाच पञ्चीकृतपृथिव्याः ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तदन्तर्वर्त्तिलोकाः, चतुर्दशब्रह्माण्डान्मनुशतरूपे जाते, ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तिपृथिव्या औषधय उत्पन्नाः, औषधिभ्योऽन्नम्, पितृमातृभ्यां भुक्तान्नपरिणामरेतः शोणित्, तद्द्वारा स्थूलशरीरमुत्पन्नं तच्चतुर्विधम्, जरायुजमण्डजं स्वेदजमुद्भिज्जञ्चेति। मनुष्यादिशरीरं जरायुजम्, पक्षिपन्नगादिशरीरमण्डजम्, यूकमशादिशरीरं स्वेदजम् तृणगुल्मादिशरीरमुद्भिज्जम् ॥ ३१ ॥

ननु यदि पञ्चीकरणेन सर्वेषां भूतानामेकीभावस्तर्हीयं पृथिवीदं जलमित्यादिविशेषव्यपदेशः कथं स्यादित्याशङ्क्य सूत्रेण परिहारमाह वैशेष्यादिति। विशेषस्य भावो वैशेष्यं स्वांशयस्त्वम्, तस्मात् तत्तद्वादः इयं पृथिवीदं जलमिति विशेषव्यपदेश इति सूत्रार्थः। उक्तमेवार्थमनुसन्दधाति स्वांशेति। पञ्चीकरणस्य प्रयोजनमाह एवञ्चेति। पञ्चीकरणे कृते सतीत्यर्थः। आकाशे पञ्चीकृताकाश एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम्।

"आपोवार्कस्तद्यदपांश्वर आश्नीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उक्तम्, स्थूलशरीरं पुनः प्रकारान्तरेण द्विविधं समष्टिव्यष्टिभेदात्। पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्य्यब्रह्माण्डान्तं तदन्तर्वर्त्तिकार्य्यं सर्वं समष्टिरित्युच्यते। अथवा व्यक्तिषु गोत्वादिवत् सर्वव्यष्टिष्वनुस्यूतं पञ्चीकृतभूतकार्य्यं ब्रह्माण्डात्मकं व्यापकं समष्टिः वनवत्सकलस्थूलशरीरसमुदायो वा समष्टिरित्युच्यते। एतदुपहितं चैतन्यं विराट् वैश्वानर इति चोच्यते। विविधं राज-

---

भवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य तप्तस्य(१) तेजो रसो निवर्त्तताग्नि"-रिति श्रुतिमाश्रित्य पञ्चीकृतपृथिव्याः ब्रह्माण्डोत्पत्तिमाह तथेति।

"स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ सम्परिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतामि"ति

श्रुतिमाश्रित्य ब्रह्माण्डात्मनो विराट्पुरुषात् मनुष्यतरूपयोरुत्पत्तिमाह ब्रह्माण्डादिति।

"पृथिव्या ओषधयः ओषधिभ्योऽन्नंअन्नात्पुरुष"

इति श्रुत्युक्तक्रममाश्रित्य पृथिव्याः सकाशादौषध्याद्युत्पत्तिक्रमेण स्थूलशरीरोत्पत्तिमाह ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तीति। स्थूलशरीरं विभजते तदिति। जरायुजादीनि दर्शयति मनुष्यपश्वादीति॥२१॥

---

(१) क, ग, श्रान्तस्येति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मानत्वात्, सर्वनराभिमानित्वाच्च प्रत्येकं स्थूलशरीरं गवादिव्यक्तिवद्व्यावृत्तं व्यष्टिरित्युच्यते। एतदुपहितं चैतन्यं विश्व इत्युच्यते। सूक्ष्मशरीरमपरित्यज्य स्थूलशरीरे प्रविष्टत्वात् ॥ ३२ ॥

अनयोः समष्टिव्यष्ट्योः सामान्यविशेषयोरिव तादात्म्याभ्युपगमादेतदुपहितं[१] विश्ववैश्वानरयोरपि तादात्म्यम् ॥ ३३ ॥

प्रकारान्तरेण स्थूलशरीरं विभजते उक्तमिति। समष्टिस्थूलशरीरं व्युत्पादयति पञ्चीकृतेति। पक्षान्तरमाह अथवेति। तत्रैव मतान्तरमाह वनवदिति। ततः किं तत्राह एतदिति। समष्टिस्थूलशरीरोपहितचैतन्ये विराड्वैश्वानरशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तमाह विविधेति। व्यष्टिस्वरूपं व्युत्पादयति प्रत्येकमिति। व्यष्टिस्थूलशरीरोपहितचैतन्यस्य विश्वसंज्ञामाह एतदिति। तत्र युक्तिमाह सूक्ष्मेति ॥ ३१ ॥

ननु समष्टिस्थूलशरीरोपाधिकवैश्वानरज्ञानं व्यष्टिस्थूलशरीरोपाधिकविश्वज्ञानञ्च निष्प्रयोजनं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोरसम्भवादित्याशङ्क्य विश्ववैश्वानरयोरभेदोपासनया वैश्वानरप्राप्त्या तदानन्दावाप्तिप्रयोजनं सम्भवादित्यभिप्रेत्य तदुपासनोपयोगित्वेन समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरयोस्तादात्म्यप्रतिपादनेन तदुपहितयोरपि

---

(१) क, पुस्तके चाभ्युपगमादिति न दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तादात्म्यं प्रतिपादयति अनयोरिति। यथा सत्ता सामान्यद्रव्यादि-विशेषयोस्तादात्म्यं समवायस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात्[१] तथा व्यष्टि-स्थूलशरीरस्य समष्टिस्थूलशरीरान्तर्गतपञ्चीकृतभूतकार्य्यत्वेनोपादानो-पादेयस[२]म्भवात्तयोस्तादात्म्यात्तदुपहितयोरपि विश्ववैश्वानरयोस्ता-दात्म्यम्, एवमनयोर्भेदासम्भवादभेदांशमादाय अहमेव वैश्वानरो-ऽस्मीति अभेदोपासनया तत्साक्षात्कारेण तदानन्दावाप्तेः[३] सम्भवात्। ज्ञानं[४] सप्रयोजनमिति भावः।

अथवा श्रुत्युक्तप्रकारेण विश्ववैश्वानरतैजससूत्रात्मप्राज्ञेश्वरान् ज्ञात्वा प्रथमं विश्वं वैश्वानरात्मत्वेनाहमेव वैश्वानरोऽस्मीति विभाव्य ततस्तैजसं सूत्रात्मत्वेनाहमेव सूत्रात्मास्मीति विभाव्यानन्तरं प्राज्ञ-मीश्वरात्मत्वेनाहमेवेश्वरोऽस्मीति विभाव्यानन्तरं समष्टि[५]व्यष्टिस्थूल-सूक्ष्मकारणोपाधिकमोंकारवाच्यं परब्रह्माहमस्मीति सर्वात्मत्वेन विभाव्य पश्चान्मनसैकाग्रतामापन्ने सति सर्वं जगत्स्थूलसूक्ष्मादिक्रमेण निर्विशेषचिन्मात्रेऽखण्डैकरसानन्दे परब्रह्मणि विलाप्य तदनन्तर-मेकाग्रेण मनसा स्वस्याखण्डैकरसब्रह्मानन्दात्मतां साक्षात्कुर्य्यादि-त्यभिप्रायेण समष्टिव्यष्ट्योस्तादात्म्यनिरूपणेन तदुपहितयोस्तादात्म्य-निरूपणं[६] कृतम्। तदुक्तम्,

"समाधिकालात्प्रागेवं विचिन्त्यातिप्रयत्नतः।
स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विलापयेदिति॥"

---

(१) क, निरस्तत्वादिति पाठः। (२) ग, भाव इत्यधिक पाठः।
(३) क, वाप्तिसम्भवादिति पाठः। (४) क, ग, तद् इत्यधिक पाठः।
(५) ख, व्यष्टि इति न। (६) ग, तादात्म्यमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एक एव जीवो जाग्रदवस्थायां स्थूलसूक्ष्मकारणाविद्याभिमानी सन् विश्व इत्युच्यते। स एव स्वप्नावस्थायां सूक्ष्मशरीरकारणाविद्याभिमानी सन् तैजस इत्युच्यते। स एव सुषुप्तौ कारणाविद्याभिमानी सन् प्राज्ञ इत्युच्यते। स एव शरीरत्रयाभिमानरहितः सन् शुद्धपरमात्मा भवति ॥

कल्पतर्वाचार्यैरप्युक्तम्,

निर्विशेषं परब्रह्म साक्षात्कर्त्तुमनीश्वराः।
ये मन्दास्तेऽनुकुप्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥
वशीक्रियते मनस्तेषां सगुणब्रह्मशीलनात्।
तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनमिति ॥

एतदभिप्रायाश्रुतिरपि,

"एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरि"ति ॥"

तस्माद्वैश्वानरादिज्ञानमर्थवदित्यर्थः ॥ ३ ३॥

ननु व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणाभिमानिनो विश्वतैजसप्राज्ञाः संसारिणः प्राक्निरूपितास्ते किं स्वतन्त्रा जीवाः आहो स्विदेकस्यैवावस्थाविशेषाः। नाद्यः सर्वेषां स्वतन्त्रतया परस्परभेदाभ्युपगमे सुषुप्तिस्वप्नयोरनुभूतस्य पदार्थस्य जाग्रदवस्थायां विश्वस्य स्मरणाभावप्रसङ्गात् अन्यानुभूतपदार्थस्मरणायोगादन्यस्यान्यथातिप्रसङ्गात्। तस्माद्द्वितीयः परिशिष्यत इत्याह एक एवेति। अयमभावः असङ्गोदा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्यैवाभिमानिनो जीवस्यावस्थाः पञ्च जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिमूर्च्छामरणभेदात् । दिगाद्यधिष्ठातृदेवतानुगृहीतैरिन्द्रियैः शब्दादिविषयानुभवावस्था जाग्रदवस्था । जाग्रद्भोगप्रदकर्म्मोपरमे सति इन्द्रियोपरमे जाग्रदनुभव-

---

सीनः प्रत्यगात्माऽविद्यामात्मत्वेनोपगतः प्राज्ञ इति उच्यते । स एव सूक्ष्मशरीरमात्मत्वेनोपगतस्तैजसः स एव स्थूलशरीरमात्मत्वेनोपगतो विश्वः ।

एवं विश्वतैजसप्राज्ञाः प्रत्यगात्मन एकस्यैवावस्थाविशेषा इतीममेवार्थं स्पष्टयति जाग्रदवस्थायामिति अर्थादनेन त्वं पदार्थशोधनोपायान्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ ।

तथाहि, जाग्रदवस्थायां शरीरत्रयसाक्षित्वेन, स्वप्ने शरीरद्वयसाक्षित्वेन, सुषुप्तौ कारणशरीरसाक्षित्वेन, समाधौ शुद्धस्य प्रकाशचिद्रूपेण भानमन्वयः स्वप्ने स्थूलशरीराभानं सुषुप्तौ सूक्ष्मशरीराभानं समाधौ कारणशरीराभानञ्च । शरीरत्रयव्यतिरेकः चित्तस्य वृत्तिशून्यतयात्मैकाकारावस्था समाधिस्तदानीं देहादिषु सर्वत्राभिमानस्य निवृत्तत्वात् समाध्यवस्थायां शरीराणां व्यतिरेको भवत्येव । तस्यामवस्थायामात्मा वस्तुतः शुद्धः परमात्मा भवति सर्वाभिमानशून्यत्वादिदमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां त्वं पदार्थशोधनं तद्व्यावृत्तं तत्सर्वमनात्मेति निश्चित्य यदन्वितं स आत्मेति निश्चयः । तदुपायान्वयव्यतिरेकाविति शुद्धेति । समाधिरवस्थायामिति शेषः ॥

जाग्रदाद्यवस्थानिरूपयितुमाह तस्येति । ता एवोद्दिशति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जन्यसंस्कारोद्भूतविषय स्तज्ज्ञानावस्था स्वप्नावस्था। जाग्रत्स्वप्नोभयभोगप्रदकर्म्मोपरमेण स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमाननिवृत्तिद्वाराविशेषविज्ञानोपरमात्मिकाबुद्धेः कारणात्मनावस्थितिः सुषुप्तिः ॥ ३४ ॥

जाग्रदिति। जाग्रदवस्थां लक्षयति दिगिति। आदिशब्देन दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः। तथा,

"चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः क्षेत्रज्ञ ईश्वर" इति

श्लोकोक्तदेवता वातादयो गृह्यन्ते। ताभिर्देवताभिरनुगृहीतानि अधिष्ठितानीन्द्रियाणि यानि श्रोत्रादीनि तैरिति यावत्। शब्दादिविषयानुभवावस्था जाग्रदवस्थेत्युक्ते स्वप्नेऽतिव्याप्तिस्तत्रापि वासनामयविषयानुभवस्य सत्त्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं दिगादीत्युक्तम्, स्वप्नावस्थामिन्द्रियाणामुपरत्वात्तज्जन्यविषयाननुभवान्नातिव्याप्तिः। विषयानुभवावस्था जाग्रदवस्थेत्युक्ते सुषुप्तावतिव्याप्तिस्तत्राप्यज्ञानविषयकसाक्ष्यनुभवस्य सत्त्वात्। अत उक्तं शब्दादीति। सुषुप्तौ शब्दादिविषयाणामन्तः(१)करणवृत्तेस्तदाश्रयप्रमातृत्वोपाध्यन्तःकरणादीनाञ्च(२) लीनत्वान्नातिव्याप्तिः शब्दादिविषयाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं शब्दादिविषयानुभवः। अन्तःकरणवृत्तिमग्रे निरूपयिष्यते स्वप्नावस्थां लक्षयति जाग्रदिति। विषयतज्ज्ञानावस्था स्वप्नावस्थेत्युक्ते सुषुप्तावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय जाग्रदित्यादिविशेषणं सुषुप्तावज्ञानतत्साक्षिणोरनादिसिद्धत्वेन संस्कारोद्भूतत्वाभावान्नातिव्याप्तिः

---

(१) क, ग, तन्नीचरान्तःकरणेति पाठः। (२) क, ग, चकारोनपाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुद्गरप्रहरादिजनितविषादेन विशेषविज्ञानोपरमावस्था मूर्च्छावस्था तदुक्तम्, "मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषादि"ति। एतच्छरीरभोगप्रापककर्म्मोपरमेण द्विविधदेहाभिमाननिवृत्त्या सपिण्डितकरणग्रामावस्था भाविशरीरप्राप्तिपर्य्यन्तं मरणावस्था।

तावत्युक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिः रजतानुभवजन्यसंस्कारोद्भूतानिर्वचनीयविषयतज्ज्ञानस्य तादृशस्मृतेर्वा सत्त्वात्तद्वारणायेन्द्रियोपरम इति। उपरमे निमित्तमाह जाग्रदिति। सुषुप्तिलक्षणमाह जाग्रदिति। विशेषविज्ञानोपरमात्मिका सुषुप्तिरित्युक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिस्तदा समाधौ विशेषविज्ञानोपरमसत्त्वात्। अत उक्तं बुद्धेः कारणात्मनावस्थानमिति, समाधावन्तःकरणस्य स्वरूपेण सत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः। विशेषविज्ञानोपरमे निमित्तमाह स्थूलेति। तत्रापि निमित्तमाह जाग्रदिति ॥३ ४॥

मूर्च्छावस्थां लक्षयति मुद्गरेति। विशेषविज्ञानोपरमावस्था-मूर्च्छेत्युक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिरत उक्तं मुद्गरेति मुद्गरप्रहारजनितविषादावस्था मूर्च्छा इत्युक्ते जाग्रदवस्थायामतिव्याप्तिरत उक्तं विशेषेति मूर्च्छाया अवस्थान्तरत्वे व्यासमूत्रं संवादयति तदुक्तमिति। तृतीये स्थितं मुद्गरादिप्रहरादिनिमित्ते सति पुंसां यां मूर्च्छामाचक्षते लोकाः सा मूर्च्छा जाग्रदाद्यन्तर्भूता आहोस्विदवस्थान्तरमिति संशयः। तत्र श्रुत्यादिष्ववस्थान्तरत्वेनाप्रसिद्धत्वाज्जाग्रदादिष्वन्तर्भूता। तत्रापि विशेषविज्ञानोपरमसाम्यात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

केचित्त्वस्या उक्तावस्थास्वन्तर्भावं वदन्ति। अत्र श्रुतिस्मृतिपुराणप्रमाणानि प्रसिद्धानि ॥ ३५ ॥

मूर्च्छा सुषुप्तावेवान्तर्भूता नावस्थान्तरमिति प्राप्तेऽभिधीयते। मूर्च्छा-जाग्रदादिभ्योऽवस्थान्तरं परिशेषात्। सा तावन्न जाग्रत्स्वप्नयोरन्त-र्भवति विज्ञानाभावात्। नापि मरणे पुनरुत्थानदर्शनात्। नापि सुषुप्तौ लक्षवैलक्षण्यात्। तथाहि सुषुप्तस्य प्रसन्नवदनत्वनिष्कम्पत्वा-दिकं लक्षणं मुग्धस्य तु विकरालवदनत्वसकम्पत्वादिकमतो लक्षणवैलक्षण्यान्न सुषुप्तावन्तर्भवति मूर्च्छा।

किन्तु परिशेषादवस्थान्तरमेवेति सकम्पत्वादीनां सुषुप्तिवैल-क्षण्येऽपि विशेषविज्ञानोपरमेण सुषुप्तिसाम्यादर्द्धसम्पत्तिमूर्च्छेति निर्णयः। मरणावस्थां लक्षयति एतदिति। देहाभिमानो द्विविधः सामान्याभिमानो विशेषाभिमानश्चेति। सुषुप्तौ सामान्याभिमानः पुनरुत्थानदर्शनात्। जीवस्य निरभिमानस्योत्थानायोगात्। सुषुप्तौ जीवस्य देहे सामान्याभिमानस्तिष्ठत्येव जाग्रत्स्वप्नयोर्विशेषाभि-मानः मनुष्योऽहम्ब्राह्मणोऽहमिति। मरणे भोगेन प्रारब्धक्षये द्विविधस्य सामान्यविशेषरूपस्याभिमानस्य निवृत्त्या भाविदेवादि-शरीरप्राप्तिपर्यन्तं सपिण्डितकरणग्रामावस्था एकोद्दिष्टचतुर्दशकरण-ग्रामावस्था मरणावस्थेत्यर्थः। सूत्रकृता मरणावस्थाया जाग्रदादि-वहिर्भावेनानुक्तत्वात्। यथोक्तजाग्रदादिष्वन्तर्भाव इति। मता-न्तरमाह केचित्त्विति। तत्रापि मरणावस्थाया न जाग्रत्स्वप्नयो-रन्तर्भावः देहाभिमानाभावान्नापि सुषुप्तौ पुनरुत्थानाभावात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवमेक एव परमात्मा समष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरतत्कारणमायोपहितः सन् वैश्वानर इत्युच्यते। "अहमेव वैश्वानरोऽस्मी"त्येतदुपासनया तत्प्राप्तिः फलम्भवति। वैश्वानराधिकरणे सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां एवमेव श्रुत्यर्थस्य तथा[१] प्रतिपादनात्। स एव परमात्मा समष्टिसूक्ष्मशरीरतत्कारणमायोपहितः सन् हिरण्यगर्भइत्युच्यते। एतदुपासनया तत्प्राप्तिः फलम्भवति ॥ ३६ ॥

अतः परिशेषान्मूर्च्छायामन्तर्भावः। तत्र कर्म्मशेषे सति पुनरुत्थानं भोगप्रदकर्म्मशेषाभावे मरणमिति भावः ॥ ३५ ॥

ननु सन्तु विश्वतैजसप्राज्ञा एकस्यैवावस्था विशेषाः वैश्वानरसूत्रात्मेश्वरेषु को निर्णय इति तत्राह एवमिति। यथा विश्वतैजसप्राज्ञा एकस्यैवावस्थाविशेषाः एवं वैश्वानरसूत्रेश्वरा इत्यर्थः।

ननु भयाऽऽरत्यादिश्रवणात् कथं वैश्वानरसूत्रात्मनोरीश्वरत्वं तस्य जीवलिङ्गत्वादीश्वरस्य तद्रहितत्वात्। तथाच श्रुतिः

"योऽशनाया पिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती"

त्याद्या अशनायाद्यतीतत्वमीश्वरस्य दर्शयति। तस्मादेकस्य परमेश्वरस्यावस्थाविशेषा इत्यसङ्गतमिति चेन्नैवम्। सूत्रकृता बादरायणेन

"वैश्वानरसूत्रात्मनोः सुखविशिष्टाभिधानादेव च वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादि"

त्यनेश्वरत्वस्योक्तत्वात्। कथं तर्हि

---

(१) ग. पुस्तके तथेति न दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्व-न्तमेतावतः कालस्य पुरस्तादसृजत तं जातमभिव्याददात्। सभाणकमकरोत् सो विभेत् स वै नैव रेमे कार्य्यात्यये तदध्यचेण सहातः परमभिधानात्"

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परम्पद"-

मित्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रैस्तयोर्जन्ममरणबन्धमोचभयाऽस्त्यादिप्रतिपादनम्। शृणु। वैराग्यार्थं तत्प्रतिपादनम्।

तथाहि, श्रुत्यादिभिस्तयोर्जन्मादिषु प्रतिपादितेषु(१) तत्रापि दोषदर्शनेन वैराग्यमुत्पद्यत इति तत्प्रतिपादनम्।

नच तावता तयोर्जीवत्वम्, तथात्वे ईश्वरस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। तस्यापि कामनादिश्रवणात्। कामनादेर्जीवलिङ्गत्वात्। तस्मा-

"यः सर्वज्ञः स सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः
तमीश्वराणां परमं महेश्वरं आप्तकाममात्मकाम"-

मित्यादिश्रुत्या निरतिशयज्ञानैश्वर्य्यादिशक्तिमत्त्वावगमाद्यथाकामनादिश्रवणेऽपि न जीवत्वं तथा

"ज्ञानमप्रतिहतं यस्य वैराग्यञ्च जगत्पते।
ऐश्वर्य्यञ्चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयमि"-

ति स्मृत्या सूत्रात्मवैश्वानरयोरप्रतिहतः(२) स्वतः सिद्धनिरतिशयज्ञानैश्वर्य्यादिशक्त्यावगमाज्जन्मादिप्रतिपादनस्य वैराग्यार्थत्वाच्च। न जीवत्वमत ईश्वरत्वमेव युक्तं चैतत्।

"यथा जीवस्य नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य" इति न्यायेन

(१) क, ग. पुस्तके प्रतिपादनेषु पाठः। (२) ख, ग, पुस्तके प्रतिहतस्वतः पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जन्माद्यभावे निश्चितेऽपि "चराचरव्यपाश्रयस्तु" "तद्व्यपदेशो[१] भाक्तस्तद्भावभावित्वादि"ति न्यायेनौपाधिकमुत्पत्तिविनाशवत्त्वं तथाऽसम्भवस्तु "सतोऽनुपपत्ते"रिति न्यायेन

"न जायते म्रियते वा विपश्चित् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य"-इत्यादिश्रुत्याजन्माद्यभावे निश्चितेऽपि समष्टिस्थूलसूक्ष्मोपाधिप्रयुक्तमुत्पत्त्यादीश्वरस्याप्यस्तु हिरण्यगर्भादिरूपेण। नच तावताजीवत्वं[२] अनावृत्तस्वरूपत्वेन परिच्छेदाभिमानाभावात् आवृतस्वरूपेण परिच्छेदाभिमानस्यैव जीवत्वप्रयोजकत्वादन्यथोपाधिसम्बन्धमात्रेण जीवत्वे निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो जीवत्वेश्वरत्वयोरनभ्युपगमेन सोपाधिकस्य तदभ्युपगमेन तस्य जीवत्वं प्रसज्येत। तस्मात् सूत्रात्मवैश्वानरयोः सूत्रकारेण ईश्वरत्वप्रतिपादनात्तत्प्रतिपादकश्रुतिस्मृतिसम्भवाच्च[३]। औपाधिकजन्मादिप्रतिपादनस्य वैराग्यार्थत्वाच्च निरतिशयज्ञानैश्वर्यादित्ययोगाच्चानावृत्तस्वरूपत्वेन परिच्छेदाभिमानाभावाच्च तयोरीश्वरत्वम्।

एवञ्च तदुपासकानां तत्प्रसादेन क्रममुक्तिरुत्पद्यते। तस्मादेकस्यैव परमात्मनो वैश्वानरसूत्रेश्वरा[४] अवस्थाविशेषा इत्यभिप्रेत्येममर्थं स्पष्टयति एक एवेति। "तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मुर्धैव सुतेजा" इत्यादिश्रुत्युक्तसकलगुणविशिष्टवैश्वानरोऽहमस्मीत्यर्थः। एतदिति वैश्वानरोपासनयेत्यर्थः। यथोक्तप्रकारेण वैश्वानरं

---

(१) क, ग, पुस्तके तद्व्यपदेश इत्यादि न।
(२) ग, नच तावज्जीवत्वमिति पाठः।
(३) ग, ततः सदात्मकस्य ब्रह्मण उत्पत्त्यसम्भवः कुतोऽनुपपत्तेरित्यधिक पाठः।
(४) ग, वैश्वानरसूत्रेश्वरावस्थाविशेषा इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परमात्मानं ज्ञात्वा तदुपासनेन साधकस्तद्भावं प्राप्नोतीत्यत्र सम्मतिमाह वैश्वानरेति। शारीरके समन्वयलक्षणे स्थितं वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्। को न आत्मा किम्ब्रह्मेत्यात्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषितमेव नोब्रूहीत्युपक्रम्य[१] तेजसस्त्वादिगुणयोगं द्युसूर्य्यप्रभृतीनामेकैकोपासननिन्द्या मूर्धादिभावमुपदिश्यान्नायते "यः स्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य। ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य्यपचन आस्यमाहवनीय" इत्यादि तत्र संशयः।

किमिह वैश्वानरो जठराग्निरुत भूताग्निराहोस्विद्देवतात्माथवा शारीरः किं वा परमेश्वर इति वैश्वानरात्मशब्दाभ्यां संशयः। तत्र जाठराग्निर्वा भूताग्निर्वा देवतात्मा वा वैश्वानरः स्यात्। श्रुतिषु सर्वत्र वैश्वानरशब्दप्रयोगात्।

अथवा शारीरो वा स्याद्वैश्वानर आत्मशब्दादात्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वाद्वैश्वानरशब्दस्यापि लक्षणया तत्र प्रवृत्तिसम्भवात्। तस्माच्छारीरो वैश्वानरो न परमेश्वर इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। वैश्वानरः परमेश्वरो भवितुमर्हति। कस्मात्साधारणशब्दविशेषात्। वैश्वानरशब्दस्त्रयस्य साधारण आत्मशब्दो द्वयस्य साधारणस्तथापि विशेषो दृश्यते। "मूर्धैव सुतेजा" इत्यादिना।

---

(१) ग, सुतेजसस्त्वेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"अन्तर उपपत्ते"रित्यस्मिन्नधिकरणे सूत्रकारभाष्यकाराभ्यामुपकोशलविद्यायां तथैव प्रतिपादनात्। स एव केवलमायोपाधिकः सन् ईश्वर इत्युच्यते। तदुपासनया तत्प्राप्तिः फलम्भवति ॥ ३७ ॥

नचायं जठरादीनां सम्भवत्यतः परमेश्वरो वैश्वानरस्तस्य सर्वकारणत्वात् सर्वात्मत्वोपपत्तेः। तस्मिन् यथोक्तविशेषसम्भवात्।

किञ्च, "स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ती"ति वैश्वानरस्य परमेश्वरत्वे तदुपासकस्य तद्भावप्राप्त्या सर्वलोकाश्रयान्नात्तृत्वं[१] सम्भवति। अन्यथा तन्न स्यात्। अपि च "तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति वैश्वानरस्य परमेश्वरत्वे तदुपासकस्य तद्भावमापन्नस्य सर्वपाप्मदाह उपपद्यते। इतरथा तदयोगात्।

एवञ्च सति वैश्वानरादिशब्दा भाष्यकारोक्तप्रकारेण परमेश्वरे यथासम्भवं योजनीयाः। तस्माद्वैश्वानरः परमेश्वर इति सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां श्रुत्यर्थः प्रतिपादितस्तस्माद्वैश्वानरस्येश्वरत्वं तदुपासकस्य तत्प्राप्तिफलम्भवतीति भावः। हिरण्यगर्भस्वरूपमाह स एवेति। श्रुत्युक्तगुणोपेतः सूत्रात्मा हिरण्यगर्भोऽहमस्मीत्युपासकस्य तद्भावापत्तिफलमाह एतदिति। हिरण्यगर्भोपासनयेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

हिरण्यगर्भस्येश्वरत्वे तदुपासकस्य तत्प्राप्तौ च सम्मतिमाह अन्तरउपपत्तेरिति। समन्वयलक्षणे स्थितमन्तर उपपत्तेः "य एषो-

---

(१) क, -न्नादत्वमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDE

ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्-ब्रह्मेति, तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मन्येव गच्छती"ति श्रूयते। तत्र संशयः किमत्राच्यधिकरणे उपास्यत्वेनोपदिश्यते छायात्मा उत देवतात्मा आहोस्विच्छारीरः किं वा परमेश्वर इति तत्र दृश्यते इति निर्देशाच्छायात्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते इति प्राप्तं तस्यैव चक्षुःसन्निधानात् ।

अथ वा देवतात्मास्यादिन्द्रियानुग्राहकत्वेन सन्निहितत्वात् । यद्वा, शारीरः स्यात्तस्यापि करणस्वामित्वेन जाग्रदवस्थायां चक्षु-र्विशेषतः सन्निहितत्वात् । तत्रैवात्मशब्दस्यापि मुख्यत्वादेवं निश्चिते सत्यमृतत्वादिकं शारीरे यथाकथञ्चिद्योजनीयम् ।

तस्माच्छारीर उपास्यो न तु परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः अक्षिस्थाने परमेश्वर एवोपास्यत्वेन निर्दिश्यते न च्छायादिः । कस्माद्वाक्यशेषगतसम्यङ्नामत्ववामनत्वभा(१)मनत्वामृतत्वादिगुणजातस्य परमेश्वर एवोपपत्तेः, इतरत्रासम्भवात् ।

किञ्च वाक्योपक्रमे "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे"ति सुखवि-शिष्टब्रह्माभिधानात् "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत" इत्यत्रापि य एष सर्वनाम्नोः प्रकृतपरामर्शित्वेन तस्यैव प्रत्यभिज्ञानात् । आचार्य्यास्तु ते गतिं वक्तेत्यग्रीनां वचनाच्च । वाक्योपनिर्दिष्टं सुख-विशिष्टं ब्रह्म इहाक्षिस्थाने ध्येयत्वेनोपदिश्यत इति गम्यते । अन्यथा प्रकृतहाना प्रकृतप्रक्रिया प्रसङ्गात्। परमेश्वरस्यापि उपासनार्थमक्षि-स्थानत्वमुपपद्यते । तस्मात्परमेश्वर एवोपास्यः । उपकोशत्वेनाधीता

(१) प्रकाशकत्वमित्यर्थः छतः (च) पुस्तके ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विद्योपकोशलविद्या तस्यामियमाख्यायिका "उपकोशलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जावाले ब्रह्मचर्य्यमुवासे"ति श्रुतिनियमान्नाता। उपकोशलो नाम कश्चिद्ब्रह्मचारी सत्यकामस्य गुरोर्निकटे ब्रह्मचर्य्यं कृतवान् तमुपकोशलं शिष्यमग्निपरिचर्य्यानिमित्तं गृहे स्थापयित्वा गुरुः सत्यकामो द्रव्यार्जनार्थं देशान्तरं जगाम तदोपकोशलस्य परिचर्य्यया सन्तुष्टास्तेताग्नयो ब्रह्मविद्यामुपदिदिशुः "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे"त्यनन्तरं स्वस्वविद्याञ्च पश्चाद्गतिप्रश्ने कृते, आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्तेत्यग्नय ऊचुः, अनन्तरमागतेनाचार्य्येण प्रणतं शिष्यं प्रति ब्रह्मविन्मुखमिव त्वन्मुखं प्रतिभाति केनोपदिष्टा ब्रह्मविद्येति पृष्टे अग्निरुपदेष्टा आचार्य्यो गतिं वक्ष्यतीत्युक्तमित्युक्तोपकोशल आचार्य्यं शरणं प्रतिपेदे शरणागतं शिष्यं सत्यकामो गुरुरुपदिदेश। "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्यादिना अत इयं विद्योपकोशलेनाधीतत्वादुपकोशलविद्येत्युच्यते। तस्मिन्नुपकोशलविद्यावाक्यविचारे सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां समष्टिप्राणोपाधिकसुखविशिष्टपरमात्मोपास्त्या तत्प्राप्तिः प्रतिपादितेति भावः। इदानीमपीश्वरस्वरूपमाह स एवेति। मायास्वरूपं प्राङ्निरूपितं समष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरराहित्यं कैवल्यम्। "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको(१)विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" "स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूप" इत्यादि श्रुत्युक्तगुणकः परमात्माहमस्मीत्युपासनया तत्प्राप्तिफलम्भवतीत्याह तदिति ईश्वरभावापत्तिः फलम्भवतीत्यर्थः॥ ३७॥

(१) क, विमृत्युशोकाविति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादि"ति शाण्डिल्यविद्यायां दहर उत्तरेभ्य इति दहरविद्यायाञ्च सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां यथोक्तेश्वरोपासनया तत्प्राप्तिप्रतिपादनात् "तं यथा यथोपासते तत्तथैव भवतीति श्रुतेश्च" ॥ ३८ ॥

तत्र सम्मतिमाह सर्वत्रेति। समन्वयलक्षणे स्थितं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्। "सर्वं (१)खल्विदम्ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत"। "मनोमयः प्राणशरीरो भारूप" इत्यादि श्रूयते। तत्र संशयः किमत्र मनोमयत्वादिगुणकः शरीर उपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित्परम्ब्रह्मेति तत्र शरीर एवोपास्यत्वेनोपदिश्यते। मनोमयत्वादिगुणजातस्य तस्यैव मुख्यत्वेनोपपत्तेः। "न परम्ब्रह्म अप्राणोह्यमनाः शुभ्र" इत्यादि श्रुत्या प्राणादिसम्बन्धप्रतिषेधेन तस्मिन्मनोमयत्वादिगुणानुपपत्तेः। यद्यपि जीवोऽप्रकृतो वाक्योपक्रमगतं ब्रह्म प्रकृतम् तथापि शमगुणविध्यर्थवादगतत्वेन ब्रह्मणोऽप्यप्रकृतत्वादिलिङ्गाच्छारीर(२) एवोपास्यः। एवं निश्चिते वाक्यशेषगतगुणजातं शारीरे योजयितव्यम्।

तस्माच्छारीर एवोपास्यो न ब्रह्मेति प्राप्तेऽभिधीयते। परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुपास्यतया प्रतिपत्तव्यम्, कस्मात्सर्वेषु वेदान्तेषु तस्यैवोपास्यत्वेन प्रसिद्धत्वोपदेशात्।

---

(१) सामवेदीयछान्दोग्योपनिषदि १४ खण्डे इयं श्रुतिः ॥

(२) -प्यप्रकृतत्वादिलिङ्गः शारीर इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्रापि प्राणः शरीरमस्येति समासान्तर्गतसर्वनामश्रुत्या सन्निहितस्य ब्रह्मणः परामर्शात्। तद्धितार्थस्य सामान्यरूपतयापेक्षया निवर्त्तकत्वाभावाच्च। वाक्यशेषगतानां सत्यकामत्वादिगुणानां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्च शारीरेऽनुपपत्तेः। शमविधिपरादपि वाक्याद्ब्रह्मैवोपास्यत्वेन ग्राह्यम्। एवं निश्चिते शारीरपरात्मनोरभेदात् मनोमयत्वादिकम्ब्रह्मण्यपि सम्भवति। यद्यपि वैपरीत्यं तथापि

समारोप्यस्य रूपेण विषयोरूपवान् भवेत्।

विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत्॥

इत्याचार्य्यवाचस्पतिमिश्रैरुक्तत्वान्न वैपरीत्यम्।

किञ्च, "एतमितः प्रेत्याभिसम्भाविताऽस्मि"

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढ़ानि मायया॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत"।

इति श्रुतिस्मृतिभ्यामुपास्योपासकयोः शारीरपरब्रह्मणोर्गन्तृगन्तव्यभावेन भेदव्यपदेशात्। अनन्तकल्याणगुणकं सर्वज्ञं सर्वशक्तिनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दादयं परंब्रह्मोपास्यम्। यद्यपि "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" "क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां परमात्मनोऽन्यशरीरो नास्ति तथाप्यविद्याकल्पितभेदमादाय तद्व्यपदेशः।

एवञ्च यथोक्तपरमेश्वरोपासनया शारीरस्योपासकस्य तत्प्राप्तिः फलम्भवति। "यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति" "मद्भक्ता यान्ति मामपि" "मत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राप्स्यति शाश्वतमि"त्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः। तस्माद्ब्रह्मैवोपास्यमिति शाण्डिल्यविद्यावाक्ये निश्चितं सूत्रकारभाष्यकाराभ्याम्। एवमन्यत्रापि। दहर उत्तरेभ्यः। "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमि"त्याम्नाये अत्राकाशशब्देन भूताकाशः प्रतिपाद्यते शारीरः परमेश्वरो वेति संशयः। आकाशशब्दस्य भूतविशेषे रूढत्वात्तदेवेह प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम्। अथवा शारीरो वा प्रतिपाद्यते। दहराकाशशब्देन तस्मिन्नात्मशब्दस्य मुख्यत्वात्।

तस्माच्छारीर एव दहरो न परमेश्वर इति प्राप्ते ब्रूमः। दहराकाशः परमेश्वरो भवितुमर्हति कस्मादुत्तरेभ्यो हेतुभ्यः। तथाहि उत्तरहेतुवान् वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदयाकाश इति वाह्याकाशेन दहराकाशस्योपमानोपमेयभावः प्रतिपद्यते। स च भूताकाशपरिग्रहेणोपपद्यते तेन तस्योपमेयत्वायोगात्। तथा जीवपरिग्रहेऽपि तस्योपाधिपरिच्छिन्नस्य तेन तदयोगात्।

किञ्च, "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प" इति वाक्यशेषगतानां गुणानां शारीरभूताकाशयोरनुपपत्तेः। दहराकाशः परमेश्वर एव। अपि च, "तद्ये इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतीरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति दहराकाशोपासकस्य तद्भावापत्तिफलं दर्शयति। तच्च शारीरभूताकाशपरिग्रहेणोपपद्यते। तस्माद्दहराकाशः परमेश्वर एवेति दहरविद्यावाक्ये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावनामान्द्येतु तत्तारतम्येन सार्ष्टि सारूप्य सामीप्य सालोक्य फलानि भवन्ति । "साम्नः सायुज्यं सालोकतां जयतो"त्यादि श्रुतेः । ये पुनः साधनचतुष्टयसम्पन्ना विचारासमर्थाः मन्दप्रज्ञाः तेषां गुरुमुखाद् ब्रह्म

सूत्रकारभाष्यकाराभ्यामीश्वरोपासनया तद्भावापत्तिः प्रतिपादिता। तस्मात्तदुपासनया तत्प्राप्तिः फलम्भवतीति निरवद्यम्। ईश्वरोपासनया तत्प्राप्तिः फलम्भवतीत्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति तं यथेति। तं परमात्मानं यथा येन प्रकारेण यादृशगुणविशिष्टत्वेनोपासते अहमेवेश्वरोऽस्मीतिध्यायति। तथैव तादृशमेव फलम्भवति। तदुक्तम् सदाशिवेन रघुनाथं प्रति

"येनाकारेण ये मर्त्या मामेवैकमुपासते ।
तेनाकारेण तेभ्योऽहं प्रसन्नो वाञ्छितं ददे" ॥

इति । चकारेण स्मृतिं समुच्चिनोति ।

"यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय! सदा तद्भावभावितः" ॥

इति स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु भावनोत्कर्षेण तत्साक्षात्कारवतस्तत्फलम्भवतु भावनामान्द्ये किं स्यादिति तत्राह भावनेति । मनुष्यत्वविस्मृतिपूर्वकं तद्भावापत्तिर्भावनोत्कर्षः । देहे मनुष्योऽहमिति यथा तद्वत् ईषन्मनुष्यत्वस्मरणपूर्वकं तद्भावापत्तिर्भावनामान्द्यम् । तत्तारतम्येन परमेश्वरेण समानैश्वर्य्यभोगवत्त्वं सार्ष्टिः जगद्व्यापारवर्जम्[१]। तदुक्तम्,

(१) क, वलमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निश्चित्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सच्चिदानन्दलक्षणं ब्रह्माऽहमस्मीति निर्गुणब्रह्मोपासनया अस्मिन्नेव शरीरे जीवदवस्थायां मरणावस्थायां वा ब्रह्मलोके वा उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारेण तत्प्राप्तिफलम्भवति श्रुते[1]र्न्याय सामान्यात्। "ॐमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत। स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते। ॐमित्यात्मानं युञ्जीत ॐमित्येवं ध्याययात्मान"मित्यादि श्रुतिभ्यः। भगवताप्युक्तम्,

"ॐमित्येकाक्षरम्ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमाङ्गतिमि"ति॥ ३९॥

"जगद्व्यापारवर्जं[2] प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चेति" समानरूपत्वं सारूप्यं समीपवर्त्तित्वं सामीप्यं समानलोकत्वं सालोक्यम्, एवं भावनातारतम्येन फलतारतम्ये श्रुतिं प्रमाणयति सान्नद्दति। सान्नः प्राणस्य सायुज्यं तादात्म्यं तद्भावापत्तिरित्यर्थः। नचान्यस्यान्यभावापत्तिः कथं विरोधादितिवाच्यम्, समष्टिकारणानामेव परिच्छेदाभिमानेन व्यष्टित्वप्राप्तिरिति अपरिच्छिन्नोपासनया परिच्छेदाभिमाननिवृत्त्या व्यष्टित्वनिवृत्तिसम्भवेन तद्भावापत्तेरविरोधादुपासकस्येममेवार्थं श्रुतिराह "देवोभूत्वा देवानप्येति"। एतादृशं फलम्भावनोत्कर्षेण भवति तन्मान्द्ये पूर्वोक्तमेव भवतीति दर्शयति सा-

---

(१) क, ग, श्रुतिन्यायसम्पादिति पाठः।

(२) क, वस्तुमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लोकतामिति। आदिशब्देन "एतासां[१] देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतां यान्तीति" इत्यादि श्रुतयो गृह्यन्ते। सालोक्यादिफलभेदःपुराणेषु स्फुटः। एवं सगुणोपासकानां तत्पदवाच्यार्थनिरूपणप्रसङ्गेन तत्तदुपासनया तत्तत्प्राप्तिफलमुक्तोपासनाप्रसङ्गेन सर्वतोविरक्तानां मन्दप्रज्ञानां विचाराज्ञमाणां ब्रह्मजिज्ञासूनां निर्गुणब्रह्मोपासनया तत्साक्षात्कारद्वारा "ईक्षतिकर्म्मव्यपदेशात्स" इति न्यायेन मणिप्रभायां मणिबुद्ध्या प्रवृत्तस्य मणिप्राप्तिवन्निर्गुणब्रह्मप्राप्तिं दर्शयति ये पुनरिति। नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयम्। एतच्च अग्रेनिरूपयिष्यति ब्रह्मविचारासमर्था इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह मन्देति। नच मन्दप्रज्ञानां ब्रह्मज्ञाने कथं प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्, मुमुक्षावशात्। तथाच श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु मन्दप्रज्ञानां मैत्रेयीप्रभृतीनां मुमुक्षूणां मोक्षसाधने ज्ञानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् प्रायः स्त्रीणां मन्दप्रज्ञत्वाच्च। एवं पुरुषाणामपि तत्सम्भवात्। न काप्यनुपपत्तिरितिभावः। अत्रैषाचरयोजना ये मन्दप्रज्ञा गुरुमुखाद्ब्रह्म निश्चित्य निरुपाधिकं ब्रह्माहमस्मीत्युपासते तेषां निर्गुणब्रह्मोपासनयोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारेण तत्प्राप्तिः फलम्भवतीति। कदाभवतीत्याकाङ्क्षायामाह अस्मिन्नेवेति। निर्गुणब्रह्मोपास्ते निदिध्यासने पर्य्यवसानान्निदिध्यासनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रत्यतरङ्गसाधनत्वावगमात्तेनानात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तौ तत्संस्कृतान्तःकरणस्य भावनापरिपाकतारतम्येनास्मिन्नेवशरीरे जीवदवस्थायां मरणावस्थायां ब्रह्मलोके वा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति।

---

(१) क, एतासामेवेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानं ध्यानयोगेन सम्पश्यन्नात्मन्यात्मानमात्मना ध्यानेनात्मनं पश्यन्ति "केचिदात्मनमात्मने"ति श्रुतिभ्यः। ततः प्रारब्धे क्षीणे स्व स्व रूपेण ब्रह्मप्राप्नोतीत्यर्थः।

ननु मन्दप्रज्ञानां ब्रह्मस्वरूपस्याज्ञातत्वेन निर्गुणब्रह्मोपास्तिः कथं स्यात्, नह्यज्ञातत्वं केनचिदुपासितुं शक्यत इत्यत आह गुरुमुखादिति। तद्विज्ञानार्थं "स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियम्ब्रह्मनिष्ठं" "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धान्वितो भूत्वा-त्मन्येवात्मानं पश्येत्।"

"आचार्य्यवान् पुरुषो वेदः" "यस्य देवे पराभक्तिः।"

"तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया॥
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः।
श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः॥"

इत्यादि श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण गुरुमुपसृत्य तत्प्रसादात्तदुप-देशेन ब्रह्मतत्पदार्थं त्वं पदार्थञ्च विवेकेन देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यहङ्कारा ज्ञानविलक्षणत्वेन मायाविलक्षणत्वेन स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरा-धिष्ठानभूतं प्रत्यगात्मानं मायाधिष्ठानं सच्चिदानन्दलक्षणमद्वितीयं परमात्मानञ्च निश्चित्य निश्चयेन ज्ञात्वा "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्ण-मस्पर्शमरूपमव्ययमस्थूलमनणवह्रस्वमदीर्घमप्राणोह्यमनाश्शुभ्रोऽसङ्गो-ह्ययं पुरुषः"।

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्।"
"अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नित्यः सर्वगतस्थाणुरचलोऽयं सनातनः।
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते॥"

तदव्यक्तमाह अक्षरधियान्त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तमित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायैर्ब्रह्मणोनिरुपाधिकत्वावगमान्निर्गुणब्रह्मोपासनं सम्भवत्येव स्वस्य विचारासमर्थत्वेऽपि गुरूपदेशेन तज्ज्ञानस्य परोक्षस्य सम्भवादित्यर्थः। निर्गुणोपासनमभिनीय दर्शयति सर्वेति। उक्तलक्षणं 'ब्रह्मैवाहमस्मि अहम्ब्रह्मास्मी'ति व्यतिहारेणोपासनं कर्त्तव्यं (१)"त्वञ्चाहमस्मि भगवोदेवते अहं वै त्वमसि भगवोदेवते तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवदि"त्यादि सूक्तेभ्यः। तथा चोक्तम्,

"चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वयः।
परमानन्दसन्दोहो वासुदेवोऽहमस्मी"ति॥

वक्ष्यमाणविलापनेन ब्रह्मण उपाधिविनिर्मोको द्रष्टव्यः। एवं यथोक्तोपासनेन यथोक्तं फलम्भवतीति कुतो ज्ञायते इत्याकाङ्क्षायामाह श्रुतिरिति। "तं यथा यथोपासते तत्तथैव भवती"त्युदाहृत श्रुतेः। "तन्मूलस्याप्रतीकालं वनान्नयती"ति बादरायणः। "उभयथादोषात्तत्(२) क्रतुश्चे"ति न्यायस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वादेवं ज्ञायत इत्यर्थः। यथोक्तब्रह्मोपासनेन तत्प्राप्तौ प्रमाणत्वेन श्रुत्यन्तराण्युपन्यस्यति। ॐइत्येतेनेति। अत्र तृतीया द्वितीयार्थे द्रष्टव्या ॐकारवाच्यः परमात्माहमस्मीति। "यः परं पुरुषं परमात्मानमभिध्यायीत उपासीत स उपासकः पुरुषमीक्षत"

(१) क, ख, त्वंवेति पाठः। (२) ख, उभयथाप्यदोषादिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणा॥"

इति च। एवं तत्पदार्थस्य मायोपहितस्य ब्रह्मण-स्तटस्थलक्षणं जगज्जन्मादिकारणत्वं निरूपितम्। अय-मेवाध्यारोप इत्युच्यते। अस्यापवादश्चेदानीमुच्यते। अपवादो नाम अधिष्ठाने भ्रान्त्या प्रतीतस्य तद्व्यतिरेके-णाभावनिश्चयः। यथा शुक्त्यादौ भ्रान्त्या प्रतीतस्य रजतादेः शुक्तिव्यतिरेकेण नेदं रजतं किन्तु शुक्तिरि-त्यभावनिश्चयः। अयमेव बाधोविलापनमिति चोच्यते। स च बाधस्त्रिविधः॥ शास्त्रीयो यौक्तिकः प्रत्यक्ष-श्चेति॥४०॥

इति श्रुतौ योजना अयमेवार्थः श्रुत्यन्तराणामपि। आदिशब्देन "ॐ कम्ब्रह्म खम्ब्रह्म पुराण"मित्यादि श्रुतिर्गृह्यते। तत्र स्मृति-मप्याह भगवतेति। प्रणवजपङ्कुर्वन् समां तत्पदलक्ष्यं परमात्मानं वासुदेवमहम्ब्रह्मास्मीत्यनुस्मरन्ननुसन्धानं कुर्वन् देहन्यजन् यः पूर्वोक्तयोगधारणवान्मरणं प्राप्नोति स परमाङ्गतिम्ब्रह्मभावलक्षणां मुक्तिं याति प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ३९॥

त्रयोदशाध्यायश्लोकमप्यत्रैवोदाहरति। अन्येत्विति। अन्ये साधनचतुष्टयसम्पन्ना मन्दप्रज्ञा एवमजानन्तोऽपि विचारं कर्त्तु-मशक्ताः। अन्येभ्य आचार्य्येभ्यो ब्रह्मस्वरूपं श्रुत्वा तत्त्वं पदार्थौ विवेकेन परिशोध्य श्रुतिपरायणाः सन्तोऽहम् ब्रह्मास्मीत्युपासते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ध्यानङ्कुर्वन्ति तेऽपि सर्वानर्थहेतुं मृत्युमज्ञानमतितरन्त्येव अतितरान्नाशयन्त्येव नास्त्यत्र सन्देहः।

"तेषां नित्याभियुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता॥"

इति भगवतोक्तत्वात्। तेऽपि चातितरन्तीत्यनेन विचारकुशलानां मृत्युतरणं कौमुतिकन्यायप्रसिद्धमिति सूचयत्यपि कारणेति श्लोकतात्पर्य्यार्थः। किम्बहुना सर्वासां सगुणनिर्गुणोपासनानां चित्तैकाग्र्यद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कार एव मुख्यफलं ज्ञानप्रकरणे पठितत्वात्। एतदभिप्रायेणैव सूत्रकृता बादरायणेनोपासनाविचारो ज्ञानकाण्डे कृतः। ब्रह्मलोकादिफलन्तु नान्तरीयकमिति भावः। एवं सृष्ट्यादिनिरूपणप्रसङ्गागतमुपासनाविचारं परिसमाप्य परमप्रकृतमुपसंहरति एवमिति। एवमुक्तरीत्या। नन्वध्यारोपापवादयोर्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुत्वात्तावपि निरूपणीयावित्याशङ्क्य ब्रह्मणोमायाद्वारासूक्ष्मस्थूलप्रपञ्चसृष्टिनिरूपणमुखेन जगज्जन्मादिकारणत्वनिरूपणमेवाध्यारोपनिरूपणमित्याह अयमेवेति। अतस्मिंस्तद्बुद्धिरध्यारोपः। अपवादनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति। इदानीमध्यारोपनिरूपणानन्तरं प्रसक्तस्य प्रतिषेधसम्भवादिति भावः। कोऽयमपवाद इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाह अपवादोनामेति। तद्व्यतिरेकेण तद्भिन्नत्वेन "इत्थंभावे तृतीया" उक्तमेवार्थमुदाहरति यथेति। ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानादज्ञानतत्कार्य्यं बाध्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"अथात आदेशो नेति नेति" "नेह नानास्ति किञ्चने"त्यादि शास्त्राद्ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रपञ्चाभावनिश्चयः शास्त्रीयोबाधः। मृद्व्यतिरेकेण घटाभावनिश्चयवत् निखिलकारणीभूतब्रह्मव्यतिरेकेण निखिलप्रपञ्चाभावं निश्चित्य दृश्यमानस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन ब्रह्मात्ममात्रत्वनिश्चयो यौक्तिकबाधः। अहम्ब्रह्मास्मीति तत्त्वमस्यादि वाक्यजन्यसाक्षात्कारेणाज्ञानतत्कार्य्यनिवृत्तिः प्रत्यक्षबाधः। यौक्तिकबाधस्यायंक्रमः। (१)स्थूलप्रपञ्चः

"तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः।
अविद्यामहकार्य्येण नासौदस्ति भविष्यती"ति॥

वार्त्तिकवचनादस्मदादीनां घटज्ञानेन घटाज्ञाननिवृत्तिवदहम् ब्रह्मास्मीति ब्रह्मसाक्षात्कारेण तदज्ञाननिवृत्तेः। "विद्वदनुभवसिद्धत्वाच्चे"ति वदन्ति। तत्र कोऽयम्बाध इत्याकाङ्क्षायामयमपवादः स एव बाध इत्युच्यते इत्याह अयमेवेति। यत्र यत्प्रतीयते तत्र तस्य त्रिषु कालेष्वत्यन्ताभावनिश्चयो बाधः! तं विभजते स चेति। त्रैविध्यमेवाह शास्त्रीयेति॥ ४०॥

आद्यं व्युत्पादयति अथात इत्यादिना। द्वितीयं व्युत्पादयति मृद्व्यतिरेकेणेति। तृतीयं व्युत्पादयति अहम्ब्रह्मास्मीत्यादिना विपर्य्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चेति न्यायमनुसरँस्तत्रयौक्तिकबाधस्य क्रमन्निरूपयति यौक्तिकबाधस्येति। अयं वक्ष्यमाणः इदं

(१) म, ख, स्थूलप्रपञ्चं सर्वमपि इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-Q. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वोऽपि स्थूलभूतेषु विलाप्य तद्व्यतिरेकेण तन्नास्तीति निश्चित्य स्थूलभूतानि समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीरञ्च सूक्ष्मभूतेषु विलाप्य तत्रापि पृथिवीमप्सु विलाप्य अपस्तेजसि तेजोवायौ वायुमाकाशे आकाशमज्ञाने अज्ञानं चिन्मात्रे विलापयेत्। तथाच स्मृतिः।

"जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे! पृथिव्यप्सु प्रलीयते।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते॥
वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले सम्प्रलीयत॥" इति।

उक्तञ्च।

"अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत्।
उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत्॥
मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेदि"ति॥

आभ्यामध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वं पदार्थशोधनमपि सिद्धम्भवति॥४१॥

शब्दार्थमाह स्थूलप्रपञ्चमिति। सर्वं स्थूलशरीरमारभ्य ब्रह्माण्डपर्य्यन्तं स्थूलभूतेषु पञ्चीकृतभूतेषु तेषां तत्कारणत्वात्तेषु तद्विलापनमुचितमिति भावः। किं तद्विलापनमित्याकाङ्क्षायामाह तदिति। कारणीभूतपञ्चीकृतभूतव्यतिरेकेण ब्रह्माण्डतदन्तवर्त्तिकार्य्यजातन्नास्तीति निश्चित्येत्यर्थः। एतदुक्तम्भवति दृश्यमानस्य कार्य्यजातस्य कारणसत्तातिरिक्तसत्तानङ्गीकारात्। कारणव्यतिरेकेण कार्य्यन्ना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथाहि, मायादिसमष्टिस्तदुपहितश्चैतन्यमेतदाधारानुपहितमखण्डचैतन्यञ्च तन्नायः पिण्डवत्। एतत्त्रयमविविक्तमेकत्वेनावभासनं तत्पदवाच्यार्थो भवति। विविक्तमखण्डचैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थो भवति ॥ ४२ ॥

स्तीति निश्चित्य तद्विस्मृत्य कारणैकगोचरं स्मरणं विलापनमिति स्थूलभूतानि स्वस्वकारणीभूततामसांशेष्वन्तःकरणं ज्ञानेन्द्रियाणि स्वस्वकारणीभूतसात्त्विकांशेषु प्राणकर्मेन्द्रियाणि स्वस्वकारणीभूतराजसांशेषु विलापयेत्यर्थः। इदानीं सूक्ष्मभूतानामुत्तरोत्तरविलापनमाह तत्रापीति। इदानीं परमकारणस्य मूलाज्ञानस्य चिन्मात्रे विलापनमाह अज्ञानमिति। उक्तक्रमे प्रमाणत्वेन विष्णुपुराणवचनमुदाहरति तथा चेति। तत्र वार्त्तिकसम्मतिमाह उक्तञ्चेति। अध्यारोपापवादनिरूपणेन फलितमर्थं दर्शयति आभ्यामिति ॥ ४१ ॥

तदेवोपपादयति तथाहीति। तत्पदार्थं शोधयति मायेति। माया आदिर्यस्याः स्थूलसूक्ष्मभूतायाः(१) समष्टेः सा तथोक्ता मायादिश्चासौ समष्टिश्चेत्यनन्तरं कर्मधारयः। अयमाशयः। समष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरमाया तदुपहितवैश्वानरसूत्रात्मेश्वरचैतन्यमेतदाधारानुपहिताखण्डचैतन्यमेतत्त्रयं तन्नायःपिण्डवदविविक्तमेकत्वेनावभासमानं तत्पदस्य वाच्यार्थ इति। तत्पदलक्ष्यार्थमाह विविक्तमिति। समष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरमायाभ्यो विविक्तं विवेकेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथक्कृत्य निश्चितमखण्डचैतन्यं तत्त्वमसिवाक्येन(२) तत्पदलक्ष्यार्थ इत्यर्थः। एतावन्वयव्यतिरेकौ तत्पदार्थशोधनोपायौ तथाहि, स्थूल-

---

(१) ग, क, रूपाया इति पाठः। (२) ग, क, वाक्य इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अविद्यादिव्यष्टिरेतदुपहितचैतन्यः। एतदाधारानुपहितं प्रत्यक्चैतन्यम्, एतत्त्रयं तमायः पिण्डवदविविक्तमेकत्वेनावभासमानं त्वं पदवाच्यार्थो भवति। विविक्तं

प्रपञ्चस्थित्यवस्थायां तत्साक्षित्वेन पञ्चीकरणात्पूर्वं सूक्ष्मभूततत्कार्य्यसाक्षित्वेनाकाशादिसृष्टेः। पूर्वं प्रलयावस्थायां मायासाक्षित्वेन तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ भोगेन प्रारब्धे च क्षीयमाणे जीवस्य वर्त्तमानदेहपातोत्तरविदेहमुक्तावस्थायामखण्डस्वप्रकाशचिद्रूपेण भानं तत्पदार्थस्य परमात्मनोऽन्वयः समष्टिस्थूलशरीरस्य पञ्चीकरणात्पूर्वमभानं समष्टिसूक्ष्मशरीरस्याकाशाद्युत्पत्तेः। पूर्वं मायाया मुक्त्यवस्थायां व्यतिरेकः। जीववत्परमात्मनोजाग्रदादिसम्बधाभावात्। कार्य्यस्य कारणात्मनारम्भणाधिकरणन्यायेनारोपितस्य चाधिष्ठानात्मनासत्त्वाङ्गीकारादसदुत्पत्तिवादनिराकरणाच्च। यथोक्तप्रकारेण समष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरतत्कारणमायानां यथोक्तावस्थास्वभानं व्यतिरेकः। तत्पदार्थस्य परमात्मनोभानमन्वय इत्येवमन्वयव्यतिरेकावभ्युपगन्तव्यौ नत्वन्यादृशौ। तयोरत्रासम्भवात्। "अन्यत्र धर्मा"दित्यादिश्रुत्या परमात्मनः पुण्यापुण्यसम्बन्धानवगमाच्च। तस्मादाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां शोधिततत्पदार्थो माया तत्कार्य्याभ्यामपरामृष्टाखण्डसच्चिदानन्दस्वरूपः परमात्मा तत्पदस्य लक्ष्यार्थ इति भावः॥ ४२॥

त्वं पदार्थं शोधयति अविद्यादीति। अविद्या आदिर्यस्याः सा तया सा चासौ व्यष्टिश्चेत्यविद्यादिव्यष्टिः। अयमभिप्रायः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्यक्चैतन्यं त्वं पदलक्ष्यार्थो भवति। एतौ लक्ष्यार्थावुपादाय सम्बन्धत्रयेण सहितं तत्त्वमस्यादिवाक्यं लक्षणया अखण्डार्थबोधकम्भवति ॥ ४३ ॥

व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरतत्कारणविद्या। एतदुपहितविश्वतैजसप्रज्ञाश्च। एतदाधारानुपहितप्रत्यक्चैतन्यं तन्नायः पिण्डवदेकत्वेनावभासमानं त्वं पदवाच्यार्थ इति। त्वं पदस्य लक्ष्यार्थमाह विविक्तमिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेभ्यो विविक्तं पृथक्त्वेन निश्चितं प्रति-प्रतियम् जड़ानृतदुःखात्मकाहङ्कारादिभ्यः प्रातिलोम्येन सच्चिदानन्दलक्षणतयाञ्चतिप्रकाशत इति प्रत्यक्, प्रत्यक् च तच्चैतन्यं प्रत्यक्चैतन्यं चेतनस्य भावश्चैतन्यं ज्ञप्तिस्वरूपमिति यावत्। (१)(तत्त्वं पदार्थौ शोधनीयौ) अन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ। अभाने स्थूलदेहस्य स्वप्ने यद्भानमात्मनः सोऽन्वयव्यतिरेकः। तद्भानेऽन्यानवभासमानं लिङ्गाभाने सुषुप्तौ स्यादात्मनो भानमन्वयः। व्यतिरेकस्त्वात्मभाने लिङ्गस्याभानमुच्यते। सुषुप्त्यभाने भानन्तु समाधावात्मनोऽन्वयः। व्यतिरेकस्त्वात्मभाने सुषुप्त्यनवभासनमिति। एवं तत्त्वं पदार्थौ शोधयित्वा वाक्यार्थविचारयितुं प्रतिजानीते एताविति। पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानकारणत्वात्। तत्त्वं पदार्थशोधनोपायान्वयव्यतिरेकाभ्यां "सत्यं ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म विज्ञानमानन्दम्ब्रह्म योऽयं विज्ञानमयः। प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इत्याद्यवान्तरवाक्यैश्च शोधितौ तत्त्वं पदार्थौ लक्ष्यौ गृहीतेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

---

(१) क, ख, पुस्तके न दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सम्बन्धत्रयं तु पदयोः सामानाधिकरण्यम्। सामानाधिकरण्यं नाम भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः। "यथा सोऽयं देवदत्त" इत्यत्र तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकशब्दस्य एतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकायं शब्दस्य च एकस्मिन्देवदत्तपिण्डे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावः। यथा तत्रैव स शब्दार्थतत्कालविशिष्टायं शब्दार्थे तत्कालविशिष्टयोरन्योऽन्यभेदव्यावर्त्तकतया विशेषणविशेष्यभावः। "सोऽयमयं स" इति पदयोरर्थयोर्वा अविरुद्धवाक्यार्थेन सह लक्ष्यलक्षणभावः। यथा तत्रैव "सोऽयमि"त्यादि वाक्ये सशब्दायंशब्दयोस्तदर्थयोर्वाऽविरुद्ध देवदत्तपिण्डेन वाक्यार्थेन सह लक्ष्यलक्षणभावः। यथा "तत्त्वमस्या"दिवाक्ये तत्त्वं पदयोः परोक्षत्वापरोक्षत्वविशिष्टेश्वरजीववाचकयोरखण्डचैतन्ये तात्पर्य्येण वृत्तिः। सामानाधिकरण्यम् तथा, तत्त्वं पदार्थयोरीश्वर

सम्बन्धेति। सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावो लक्ष्यलक्षणभावश्चेति त्रयः सम्बन्धाः पदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावश्च पदयोर्वा पदार्थयोर्वाऽखण्डचैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभावः। एतैः सहितं महावाक्यमखण्डार्थबोधकमित्यर्थः। लक्षणामग्रे निरूपयिष्यति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जीवयोरन्योन्यभेदव्यावर्त्तकतया तत्त्वमसि त्वं तदसि इति विशेषणविशेष्यभावः। तथा तत्त्वं पदयोस्तदर्थयोर्वा वाक्यार्थेनाविरुद्धखण्डचैतन्येन सह विरुद्धांशपरित्यागेन लक्ष्यलक्षणभावः। तदुक्तम्,

"सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणविशेष्यता लक्ष्यलक्षणभावश्च। पदार्थप्रत्यगात्मनामि"ति,

अस्यार्थस्तु उक्त एव। एतदभिप्रायेण वाक्यवृत्तावपि उक्तम्। तत्त्वमस्यादिवाक्यञ्च तादात्म्यप्रतिपादने लक्ष्यौ तत्त्वं पदार्थौ द्वावुपादाय प्रवर्त्तत इति। तादात्म्यप्रतिपादने, अखण्डस्वरूपप्रतिपादन इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु समानेनाधिकरणेन सम्बन्धः सामानाधिकरण्यं तत्कथं वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ हेतुः स्यादित्याशङ्क्याह सामानाधिकरण्यमिति। शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्युक्ते घटकलशयोरपि सामानाधिकरण्यं स्यात्तत्र ताभ्यामपि वाक्यार्थबोधः स्यात्। नच तदस्ति तयोः पर्य्यायत्वात्। अतस्तद्वारणायोक्तं भिन्नेति। तत्रोदाहरण माह यथेति। विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धमाह पदार्थयोरिति। पदजन्यज्ञानविषयत्वं पदार्थत्वम्, व्यावर्त्तकं विशेषणं व्यावर्त्यं विशेष्यं तमुदाहरति यथेति। तत्रैव सोऽयं देवदत्त इति। वाक्ये लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धमाह पदयोरिति। लक्ष्यतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदन्पदार्थोवालक्षणम्, अविरुद्धोऽखण्डार्थो लक्ष्यः, वाक्यजन्यज्ञानविषयो वाक्यार्थस्तेनेति यावत् उदाहरति यथेति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संसर्गस्य वा विशिष्टस्य वा विशिष्टैक्यस्य वा प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वेन "तत्त्वमस्या"दिवाक्यप्रतिपाद्यत्वायोगात्। अखण्डत्वं नाम विजातीयसजातीयस्वगतभेदशून्यत्वम्, सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कल्पितत्वेन मिथ्यात्वाद्विजातीयभेदशून्यता जीवपरमात्मनोरत्यन्तैक्यात्, सजातीयभेदशून्यता एकरसत्वात् स्वगत-

---

प्रत्यभिज्ञावाक्यं सप्तम्यर्थः, लौकिके सोऽयमित्यादि वाक्ये सम्बन्धत्रयं व्युत्पाद्य वैदिके "तत्त्वमस्या"दिवाक्ये तद्दर्शयति तथेति। तच्च सम्मतिमाह तदुक्तमिति। लक्षणया तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थबोधकमित्यत्राचार्य्यसम्मतिमाह एतदिति।

ननु किमिदं तादात्म्यं तन्निष्ठसाधारणधर्म्मो भेदसहिष्णुरभेदो वा नोभयथापि सम्भवति। अद्वैतसिद्ध्याऽपसिद्धान्तप्रसङ्गादित्यत आह तादात्म्येति। स चासावात्मा च तदात्मा तदात्मनोभावस्तादात्म्यमिति व्युत्पत्त्या तादात्म्यशब्दस्याखण्डार्थस्वरूपमर्थ इति [१]तात्पर्य्यार्थः ॥ ४४ ॥

ननु घटमानयेत्यादौ संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थः सर्वसम्मतः न त्वखण्डवाक्यार्थः कैश्चिदभ्युपगम्यत इत्याशङ्क्याह संसर्गस्येति। सत्यमेवं तथापि संसर्गत्वं वा विशिष्टत्वं वा न वाक्यप्रतिपाद्यत्वे तन्त्रमनभिमतसंसर्गादेरपि वाक्यार्थत्वापत्तेः। किं तर्हि तात्पर्य्य-

---

(१) ग, तात्पर्य्यमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भेदशून्यता। अथवा [१]त्रिविधभेदशून्यत्वम् अखण्डत्वं विभुत्वात्। देशपरिच्छेदशून्यत्वं नित्यत्वात्। कालपरिच्छेदशून्यत्वं सर्वात्मकत्वात्। वस्तु परिच्छेदशून्यत्वम् ॥४५॥

विषयत्वं तात्पर्य्यञ्चाखण्डे ब्रह्मण्युपक्रमादिभिर्लिङ्गैर्वेदान्तानामवधृतमित्यखण्डं ब्रह्मवाक्यार्थः। अनभ्युपगमस्य पुरुषदोषत्वात्।

किञ्च तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यत्वे संसर्गादेः प्रत्यक्षविरोधपरिहारासम्भवेन तस्य तदयोगात्। नच नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षादिविरोधात्कथमखण्डवस्तुनो महावाक्यप्रतिपाद्यत्वमिति वाच्यम्, श्रुतिविरोधे प्रत्यक्षादीनामाभासत्वात् योग्यानुपलब्धेरसम्भवेन जीवनिष्ठेश्वरभेदस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वात्। मनसोऽनिन्द्रियत्वेन तथात्वाच्च जीवाधिकरणेश्वरभेदस्य साक्षिभास्यतया प्रातीतिकत्वेन तद्विषयप्रत्यक्षस्य श्रुत्या बाधसम्भवाच्चन्द्रगत प्रादेशकत्वप्रत्यक्षवत्तद्गतद्वित्वादिप्रत्यक्षवच्च भेदप्रत्यक्षस्याज्ञानोपाधितं तत्तत्त्वेन स्वाभाविकाखण्डार्थस्य महावाक्यस्य तेन समं विरुद्धत्वेन तन्निवर्त्तकतया भेदप्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वाच्च।

नन्वेवं "द्वासुपर्णे"त्यादिश्रुत्या जीवपरयोर्भेदप्रतिपादनात् कथं महावाक्यस्याखण्डार्थत्वमिति चेन्न, भेदस्य मानान्तरसिद्धत्वेन श्रुतिप्रतिपाद्यत्वायोगात् फलवत्यज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्य्यात्। तस्मात्तदनुवादेनोदाहृत श्रुतेरखण्डे ब्रह्मण्येव तात्पर्य्यात्। पैङ्गिरहस्य

---

(१) ग, त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्राह्मणेन श्रुत्वैव तथा व्याख्यानत्वाच्च, अखण्डब्रह्मैव तत्त्वमस्यादि-वाक्यप्रतिपाद्यम्. तस्मात्संसर्गस्याविशिष्टस्य वा महावाक्यप्रतिपाद्य-त्वायोगात्तादात्म्यप्रतिपादने इत्यस्याखण्डस्वरूपप्रतिपादन इति व्याख्यानमुचितमेव तदुक्तम्,

"संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र सम्मतः ।
अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः" ॥ इति ।

ननु किमिदमखण्डत्वं जातिरूपाधिर्वा नाद्यः । अविद्याति-रिक्तजड़जातेरनङ्गीकारात् ॥

ननु घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतकारप्रतीत्या जातिसिद्धेः कथ-मनङ्गीकार इति चेन्न, अनुगताकारप्रतीत्या घटत्वादिसिद्धावपि तस्य जातित्वे मानाभावात् । नच घटत्वादिकं जातिर्द्रव्यगुणकर्म्म-विशेषभिन्नत्वे सति समवेतत्वात् व्यतिरेकेणाभाववदित्यनुमानेन तस्य जातित्वसिद्धिरिति वाच्यम्, समवायस्य निरस्तत्वेन हेतुसिद्धेः साध्यप्रसिद्धेरनुमानाङ्गत्वेन जातित्वस्य मानान्तरासिद्धत्वेन व्याप्ति-ग्रहाभावेन तदनुमानायोगाच्च । अन्यथातिप्रसङ्गात् । तस्मादखण्डत्वं न जातिः । नचाविद्यातिरिक्तजड़जात्यनङ्गीकारेऽपि सा विद्यैवा-स्त्वामिति वाच्यम्, तथात्वे तस्य श्रुतिभेद्यत्वाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः तस्यानिर्वचनत्वात् । तथाहि, न तावद्भेदशून्यत्वमखण्डत्वं भेदस्य प्रसिद्धत्वेन तच्छून्यत्वस्यासम्भवात् । अप्रसिद्धत्वेऽप्रसक्तप्रति-षेधासम्भवेन तच्छून्यत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । नापि परिच्छेद-शून्यत्वं तत्परिच्छेदो नामावयवो वस्त्वन्तरं वा ऽभावो वा । नाद्यः ब्रह्मणो निरवयवत्वेन नावयवाऽप्रसक्तौ तन्निषेधायोगेन तच्छून्यत्वस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रहणायोगात्। न द्वितीयः भवन्मते ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरस्य मानान्तरासिद्धतया तन्निषेधायोगेन तदनुपपत्तेः। न तृतीयः "अनाद्यनन्तमजोनित्य" इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मणोऽनादि नित्यतया ध्वंसप्रागभावयोरसम्भवात्। अद्वितीय श्रुत्या ब्रह्मणस्त्रैकालिकानादिनित्यात्यन्ताभावस्यासम्भवात्। अत एव तदन्योऽन्याभावस्यासम्भवात्। तस्मादप्रसक्तप्रतिषेधायोगेनाभावः। परिच्छेदस्तच्छून्यत्वमखण्डत्वमित्यसङ्गतमेतत्। एतेनानेकपर्य्यायशब्दप्रकाश्यत्वे सत्यविशिष्टत्वं तदिति निरस्तम्, पूर्वोक्तदोषस्याचापि तुल्यत्वात्, तस्मादखण्डं ब्रह्मवाक्यार्थ इत्यसङ्गतमित्याशङ्क्याह अखण्डत्वं नामेति। अखण्डत्वमुपाधिरेव। नच तन्निर्वचनासम्भव इत्याह विजातीयेति। नच विजातीयादिभेदस्याप्रसिद्धतयाऽप्रसक्तप्रतिषेधानुपपत्त्या तच्छून्यत्वं दुर्ग्रहमिति वाच्यम्, भ्रान्त्या प्रसिद्धसम्भवेन तच्छून्यत्वग्रहसम्भवात्। वृक्षादीनां विजातीयो घटादिस्तद्भेदो वृक्षेषु प्रसिद्धो लोकानामेकस्य वृक्षस्य वृक्षान्तरं सजातीयं तत्रान्योन्यभेदेऽन्योन्यस्मिन्प्रसिद्धः। स्वगतं शाखापत्रादितद्भेदो वृक्षेऽप्रसिद्धः प्रत्यक्षादिना नैवम्ब्रह्मणि सम्भवतीत्याह सर्वस्येति। "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तदन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यादि श्रुतिसूत्राभ्यां कार्य्यस्य कारणादव्यतिरेकात्सर्वस्य कल्पितत्वम्। नचाज्ञानस्या कार्य्यतया ब्रह्मव्यतिरेकादकल्पितत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, "एकमेवाद्वितीय"मैतदात्म्यमिदं सर्व"मिति श्रुत्या साऽज्ञानस्य कार्य्याकार्य्यसर्वप्रपञ्चस्य ब्रह्माव्यतिरेकावगमेनाज्ञानस्यापि कल्पितत्वमसम्भवात्। कल्पितस्य सर्वस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन परमार्थतोऽधिष्ठानेऽसत्त्वेन विजातीयभेद-शून्यत्वम्ब्रह्मण उपपद्यते। एवं "तत्त्वमसि" "अहम्ब्रह्मास्मि""चैत्रज्ञं चापि मां विद्धी"त्यादि श्रुतिस्मृतिभिर्जीवपरमात्मनोरत्यन्तैक्य-प्रतिपादनेन चेतनान्तरस्यासम्भवाज्जीवभावस्य मिथ्यात्वेनाज्ञान-कल्पितत्वाद्ब्रह्मणः सजातीयभेदशून्यत्वं तथा

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्।

"केवलोनिर्गुणश्चासङ्गोह्ययं पुरुषः"।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः"।

इति श्रुतिस्मृतिभिरवयवगुणक्रियाजातिसम्बन्धप्रतिषेधेन सृष्ट्या-दिवाक्यैर्ज्ञायमानावयवगुणादीनां श्रुतिप्रतिपाद्यत्वाभावेन माया-कल्पितत्वेन च मिथ्यात्वाद्ब्रह्मणः स्वगतभेदशून्यत्वमिति भावः। "स्वगतभेदशून्यत्वमखण्डत्व" मित्युक्ते, साङ्ख्यात्मन्यतिव्याप्तिः सांख्यै-रप्यात्मनोऽवयवगुणक्रियाजातिशून्यत्वाभ्युपगमेन स्वगतभेदशून्यत्व-सम्भवात् तद्वारणाय सजातीयेत्युक्तम्। तैर्जीवानां परस्परभेदाभ्युप-गमेन सजातीयभेदशून्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। सजातीयस्वगत-भेदशून्यत्वमखण्डत्वमित्युक्ते आकाशेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय विजाती-येति। विजातीयभेदशून्यत्वं तदित्युक्ते सजातीयस्वगतभेदयोरभ्युप-गमः स्यादतश्चाद्वितीयश्रुतिविरोधापत्तिः। तद्वारणाय सजातीये-त्यादि। एकरसत्वसिद्धये स्वगतेति। एवं पदप्रयोजनं द्रष्टव्यं प्रकारान्तरेणाखण्डत्वं निर्वक्ति अथवेति। ब्रह्मणि लक्षणमुपपाद-यति विभुत्वेति। परिच्छेदोऽभावो घटत्वादीनां देशपरिच्छेदः पटादिषु तदात्यन्ताभावः स च ब्रह्मणो विभुत्वान्नास्त्येव। अन्यथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मकं सर्वगतं विभुत्वा"-दित्यादि श्रुतेः। यद्वा अपर्य्यायानेकशब्दप्रकाश्यत्वे सति अविशिष्टत्वमखण्डत्वम्, तदुक्तम्,

"अविशिष्टमपर्य्यायाऽनेक शब्द प्रकाशितम्।
एकं वेदान्तनिष्णाता[1] अखण्डं प्रतिपेदिरे"॥ इति

विभुत्वमेव न स्यात्। घटादिव्यक्तीनां कालपरिच्छेदः स्वोपादाने ध्वंसः स च ब्रह्मणो नित्यत्वात् नास्त्येव। नित्यत्वञ्च ब्रह्मणः श्रुतिप्रसिद्धं घटादीनां वस्तुपरिच्छेदः पटादिषु घटादिप्रतियोगिकभेदो वा घटादिषु पटादिप्रतियोगिकभेदो वा द्विविधभेदोऽपि ब्रह्मणः सर्वात्मत्वान्नास्त्येव सर्वस्य स्वप्नकल्पित गजादिवत्। ब्रह्मण्यारोपितत्वादारोपितस्याधिष्ठानव्यतिरेकेणाभावाद्ब्रह्मणः सर्वात्मत्वमत एकैकरसत्वं सर्वात्मकत्वं ब्रह्मणः श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धमतो नोक्तविकल्पावकाशः॥ ४५॥

उक्तार्थं श्रुतिमुदाहरति वेदेति। कल्पतर्वाचार्य्यनिर्वचनमाह यदेति। तत्रैव तेषां सम्मतिमाह तदुक्तमिति। घटादौ नीलोत्पलादौ चातिव्याप्तिवारणाय विशेषणद्वयम्, यद्यपि, "यतो वाचोनिवर्त्तन्त" इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणोवाङ्मनसाऽतीतत्वप्रतिपादनात्, साक्षाच्छब्दप्रकाश्यत्वमनुपपन्नम्, तथापि, वाच्यार्थमादायान्तःकरणद्वारा लक्षणया शब्दप्रकाशितत्वं सम्भवत्येव। अन्यथा "तत्त्वौपनिषद"मित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः। तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यं लक्ष्या-

---

(१) ग निपुणा इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डापरोक्षज्ञानादज्ञान-निवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च। तदुक्तम्,

"प्रत्यक् बोधो य आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः।
अद्वयानन्दस्वरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः॥
इत्थमन्योऽन्य तादात्म्य प्रतीतिर्यदा भवेत्।
अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्त्येत तदैव हि॥
तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु।
पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग् बोधो ऽवतिष्ठते"॥

इत्यन्योऽन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिः। अहम्ब्रह्मास्मीति

र्थावुपादाया खण्डस्वरूपप्रतिपादने प्रवर्त्तते इति निरवद्यम्,। अस्तु तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थबोधकम्,। ततः किं स्यादित्यत आह एवमिति। एवमुक्तप्रकारेणाहमेव ब्रह्म ब्रह्मैवाहमस्मीति महावाक्यजन्याखण्डापरोचज्ञानं[१] ततोऽनर्थनिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च भवतीति शेषः। तत्राचार्य्यसम्मतिमाह तदुक्तमिति। आचार्य्यश्लोकं व्याचष्टे अन्योन्येति। अहम्ब्रह्मास्मीतिज्ञानेन ब्रह्मणः परोचत्वानात्मत्वनिवृत्तिः। "ब्रह्मैवाहमस्मी"तिज्ञानेन जीवस्य परिच्छिन्नत्वाब्रह्मत्वनिवृत्तिः। किम्बहुना ज्ञानेन सर्वसंसार-निवृत्तिः ततश्च "प्रत्यगात्माऽखण्डैकरसब्रह्मानन्दात्मनावतिष्ठति" ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति"

---

(१) ग, परोचवृत्तिरखण्डापरोचज्ञानमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मैवाहमस्मीत्यखण्डाकारवृत्तिः। तया वृत्त्याऽज्ञाने निवृत्ते अब्रह्मत्वपरोक्षत्वादीनां निवृत्तत्वात्। प्रत्यगात्मनः अखण्डानन्दस्वरूपावस्थितिर्भवतीति श्लोकतात्पर्य्यार्थः ॥ ४६ ॥

इति प्रथम परिच्छेदः समाप्तः ॥

चेत्तचेत्तज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा।
भूतप्रकृतिमोक्षञ्च ये विदुर्यान्ति ते परम्" ॥
इत्यादि श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमत्स्वयं प्रकाशानन्दसरस्वती पूज्यपादशिष्य भगवन्महादेवानन्दसरस्वती मुनिवरविरचिते तत्त्वानुसन्धानेऽद्वैतचिन्ताकौस्तुभे प्रथमपरिच्छेदः ॥ १ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ द्वितीयपरिच्छेदः।

श्रीगणेशायनमः।

(१)ॐ, वृत्तिर्नामविषयचैतन्याभिव्यञ्जकोऽन्तःकरणाज्ञानयोः परिणामविशेषः। अभिव्यञ्जकत्वं नामापरोक्षव्यवहारजनकत्वमावरणनिवर्त्तकत्वं वा। परिणामो नाम उपादानसमसत्ताकोऽन्यथाभावः। उपादानविषमसत्ताकोऽन्यथाभावो विवर्त्तत इति भेदादनयोः परिणामविवर्त्तयोर्वृत्तिः। उपादानान्तःकरणाज्ञानापेक्षया परिणामः। चैतन्यापेक्षया विवर्त्त इति न सिद्धान्तविरोधः॥१॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः।

प्रमातारं मानं फलमपि च मेयं त्रिजगताम्
नियन्तारं जीवं विगलितमिदं शुद्धममलम्।
यमाहुर्योगीन्द्रा जडतनुसमासङ्गवशतो
नमामस्तं कृष्णं व्रजयुवतिचित्तालिकमलम्॥१॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डापरोक्षवृत्त्याऽज्ञाननिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च भवतीत्युक्तम्। तत्र केयं वृत्तिः किं वा तत्र प्रमाणं कथं वा तदुत्पत्तिर्वृत्त्या वा किम्प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां प्रमाऽप्रमाभेदेन

---

(१) ख, ग, ॐ इति न।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विविधां वृत्तिं निरूपयितुं प्रथमं वृत्तिं लक्षयति वृत्तिर्नामेति। यद्यपि प्रमेयसिद्धिः प्रमाणादिति प्रथमं प्रमाणनिरूपणमुचितम्, तथापि तन्त्रान्तरे प्रमेयस्य जड़तया प्रमाणाधीना सिद्धिर्भवतीति तन्निरूपणमुचितम्। इह तद्वितीयात्मसाक्षिचैतन्यस्य सर्वप्रमाणादि-व्यवहारसाधकस्य वेदान्तप्रमेयतया तन्निरूपणं कृतमनन्तरं प्रमा-णादिनिरूपणमुचितमेवेत्यतो न काप्यनुपपत्तिः। यथाऽऽहुः।

'मानेन मेयाधिगतिस्तु युक्ता प्रमेयजाद्यादिविधिनिष्ठकाण्डे।

मेयेन मानाधिगतिस्तुयुक्ता वेदान्तवाक्यादजडं हि मेय''मिति

वृत्तिर्वृत्तिज्ञानं घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं विषयचैतन्यं क्रोधादि-व्यतिव्याप्तिवारणाय पूर्वदलं चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणायोत्तर-दलम्। तेषामपि स्वजन्यवृत्तिद्वारा विषयचैतन्याभिव्यञ्जकत्वा-त्तद्व्यावृत्त्यर्थमपेक्षितम्।

ननु किमिदमभिव्यञ्जकत्वमित्याशंक्याह अभिव्यञ्जकत्वं नामेति। नन्वनुमित्यादिवृत्तीनां प्रत्यक्षव्यवहारजनकत्वाभावादव्याप्तिरित्य-रूचेराह आवरणनिवर्त्तकत्वं वेति। यद्यपि प्रत्यक्षवृत्तेरेवावरण-निवर्त्तकत्वमित्यव्याप्तिस्तदवस्था तथाप्यनुमित्यादेरसत्त्वापादकमौ-ढ्याज्ञानावरणनिवर्त्तकत्वान्नाव्याप्तिरिति ध्येयम्।

ननु पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः परिणामः। स चा-नुपपन्नः पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वा रूपान्तरापत्तेरदर्शनात्।

किञ्च वेदान्तवादस्तु विवर्त्तवाद इत्यभ्युपगमात्परिणामवादा-श्रयणे सिद्धान्तविरोधापत्तिश्चेत्यत आह परिणामो नामेति। अन्यथाभावः परिणाम इत्युक्ते विवर्त्तेऽतिव्याप्तिः स्यादत उक्तमुपा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"तन्मनोऽकुरुते"त्यादिश्रुत्यान्तःकरणस्य कार्य्यद्रव्यत्वेन सावयवतया परिणामित्वोपपत्तिः। सा च वृत्तिर्द्विविधा प्रमाऽप्रमाभेदात्। अत्र बोधेच्छावृत्तिर्वृतीच्छबोधो वा प्रमा। सा च द्विविधा ईश्वराश्रया जीवाश्रया चेति॥२॥

दानसमसत्ताक इति। अन्यथाभावो विवर्त्त इत्युक्ते परिणामेऽतिव्याप्तिवारणायोपादानविषमसत्ताक इत्युक्तम्॥ १॥

नन्वन्तःकरणस्य निरवयवत्वात्कथं परिणामः सावयवस्य चीरादेः परिणामदर्शनात्। नहि निरवयवं परिणम्यमानं दृष्टं लोके। अन्यथा स्वरूपनाशप्रसङ्गात् इत्याशंक्याह तदिति। वृत्तिज्ञानस्यान्तःकरणधर्म्मत्वे "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे"ति श्रुतिरेव तत्र प्रमाणं द्रष्टव्यम्।

ननु जानामीच्छामीत्यात्मधर्म्मत्वेनानुभूयमानानां ज्ञानेच्छादीनां कथमन्तःकरणधर्म्मत्वमनुभवविरोधात्। न चानुभवो भ्रमो बाधकाभावादिति चेन्न, तप्तायःपिण्डवदन्योऽन्यतादात्म्याध्यासेनान्तःकरणात्मनोरयोदहतीतिवज्जानामीत्याद्यनुभवोपपत्तेः। नचाध्यासे मानाभावः स्वानुभवस्यैव प्रमाणाभावात्। तथाहि, जानामीति ज्ञातृत्वमनुभूयते, तच्चान्तःकरणस्य केवलस्य न सम्भवति जड़त्वान्नापि तदात्मनस्सम्भवति। "असंगोह्ययं पुरुषः केवलो निर्गुणश्च" "अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिरसङ्गत्वावगमात्तत्साहमित्यात्मन्यन्तःकरणमध्यस्यान्तःकरणेऽहञ्चेतन इत्यात्मतादात्म्यमध्यस्यान्योऽन्यधर्म्मांश्चान्योऽन्यस्मिन्नध्यस्याहं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रेक्षणापरपर्य्यायस्रष्टव्यविषयाकारमायावृतिप्रतिविम्बितचिदीश्वराश्रया। "तदैक्षत बहुस्यां प्रजाये-

---

जानामीति ज्ञातृत्वमनुभवति जीवः। अतः स्वानुभव एवाध्यासे प्रमाणं तदाह भगवान्भाष्यकारः।

"अहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार" इति "यच्च जन्यज्ञानेच्छादीनामात्मनः संयोगादुत्पत्ति"रिति न्यायमतं तन्नोपपद्यते। आत्ममनसोर्निरवयवतया संयोगासम्भवात्। तथाहि, अव्याप्यवृतिर्हि संयोगः। अव्याप्यवृत्तित्वं नाम स्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ततश्च विरुद्धयोः प्रतियोगितदभावयोरवच्छेदकभेदमन्तरेणात्मनि निःप्रदेशेऽसम्भवेनात्मनि ज्ञानादयो जायन्त इत्यनुपपन्नम्। अपि च ज्ञानस्यात्मकार्य्यत्वे उपादानमात्मा वक्तव्यस्योपादानत्वमारम्भकत्वेन वा स्यात्, परिणामित्वेन वा। नाद्यः, एकस्यानारम्भकत्वात्। न द्वितीयः निरवयवस्य परिणामायोगात्सावयत्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गात्। तस्मादसंगत्वान्न्यायमतस्य वृत्तिज्ञानमन्तःकरणधर्म्म एवेति वृत्तिं विभजते सा चेति। प्रमां निरूपयति बोधेति। बोधेनेद्धाज्वलिता प्रकाशिता सा चासौ वृत्तिश्चेति। तथा वृत्ताविद्धः प्रतिबिम्बितो वृत्तौद्धः स चासौ बोधश्च स तथा वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यमिति यावत्। प्रमां विभजते सा चेति॥ २॥

प्रथमां निरूपयति तत्रेति। तयोर्मध्य इति सप्तम्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह तदिति। तत्प्रकृतं सच्छब्दवाच्यमैक्षत ईक्षणं कृतवत् ईक्षणमभिनयति बहुस्यामिति। बहुस्यां बहुभवेयं प्रजायेय उत्पद्येय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ये"त्यादिश्रुतेः। अनधिगतावाधितविषयाकारान्तःकरण-वृत्तिप्रतिविम्बितचिज्जीवाश्रयातु[१] द्वितीया। ब्रह्मात्मैक्य-प्रमायास्तथात्वान्नासम्भवः। प्रपञ्चस्य संसारदशायाम-वाधितत्वात्। तत्प्रमायान्नाव्याप्तिः शुक्तिरजतादेर्ज्ञा-तसत्ताकत्वेनाज्ञातसत्त्वा[२]कत्वाभावात् नातिव्याप्तिः। तत्करणं प्रमाणम्। सा जीवाश्रया प्रमा द्विविधा, परमा-र्थिकी व्यवहारिकी चेति। तत्र "तत्त्वमस्या"दिवाक्य-जन्या प्रमा पारमार्थिकी। सा च निरूपिता अग्रे निरूपयिष्यते। प्रपञ्चप्रमा व्यवहारकी। सा च षड्विधा

जीवाश्रयां प्रमां निरूपयति अनधिगतेति। अनधिगतोऽज्ञात. बोधेनाविषयीकृतो योऽर्थो विषयस्तदाकारायान्तःकरणवृत्तिः तत्प्रतिविम्बिताचित् द्वितीया जीवाश्रयाविषयाकारान्तःकरणवृत्ति-प्रतिविम्बिताचिज्जीवाश्रयप्रमेत्युक्ते भ्रान्तिज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाया बाधितेति भ्रमविषयीभूतस्य रजतस्य बाधितत्वान्नातिव्याप्तिस्तावत्युक्ते स्मृतावतिव्याप्तिरत उक्तमनधिगतेति। स्मृतेरनुभूतविषय-त्वान्नातिव्याप्तिः सम्पूर्णासम्भवमाशङ्क्याह ब्रह्मेति। तथात्वादनधि-गताबाधितार्थविषयाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिविम्बितचित्त्वात्।

ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेन तत्प्रमायामव्याप्तिरित्याशंक्याह प्रपञ्चस्येति। ननु भ्रान्तिज्ञाने यथोक्तलक्षणसद्भावादतिव्याप्तिरित्या-शंक्याह शुक्तीति। एवं प्रमालक्षणे निर्दिष्टे फलितमाह तदिति।

---

(१) क, ग, जीवाश्रया तु इति पाठो न। (२) ग, सत्ता इति पाठ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशब्दार्थापत्यभावप्रमाभेदात्। तच्च विषयचैतन्याभिन्नप्रमाणचैतन्यं प्रत्यक्षप्रमा। तथाहि, एकमेव चैतन्यमुपाधिभेदाच्चतुर्विधं प्रमातृचैतन्यं प्रमाण-चैतन्यं विषयचैतन्यं फलचैतन्यं चेति ॥ ३ ॥

तस्याः प्रमायाः करणं प्रमाणं अत्र प्रमाणं लक्ष्यं प्रमाकरणं लक्षणं करणं प्रमाणमित्युक्ते कुठारेऽतिव्याप्तिः स्यात्तस्यापि छिदक्रियां प्रतिकरणत्वात्। तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रमेति प्रमा प्रमाणमित्युक्ते चक्षुरादाव-व्याप्तिस्स्यात्तस्य द्रव्यत्वेन प्रमात्वाभावात्तत्परिहाराय करणमित्युक्तं करणस्वरूपमग्रे व्युत्पादयिष्यति। जीवाश्रयां प्रमां विभजते सेति। पारमार्थिकीं व्युत्पादयति तत्रेति। तर्हि पारमार्थिकी-प्रमानिरूपणीयेत्याकाङ्क्षायामाह साचेति। अग्रे शाब्दिप्रमानिरूप-णावसरे व्यवहारकीं प्रमां निरूपयति प्रपञ्चेति। तां विभजते सा चेति। प्रत्यक्षप्रमां लक्षयति तत्रेति। तासु मध्य इत्यर्थः। अत्र नैयायिकाः

प्रमाकरणं प्रमाणं यथार्थानुभवः प्रमा तद्वति तत्प्रकारकत्वं याथार्थ्यं स्मृतिभिन्नज्ञानमनुभवः। सा चतुर्विधा प्रत्यक्षानुमित्युप-मितिशब्दप्रमाभेदात्। तत्रेन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यं ज्ञानं ज्ञानाकरणकं ज्ञानं वा प्रत्यक्षमिति वदन्ति। तच्चिन्त्यम् भ्रमज्ञानेऽतिव्याप्तेः। नच तद्वति तत्प्रकारकानुभवस्य प्रमात्वेन भ्रमस्यातथात्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, भ्रमविषयकरजतस्य शुक्तावभ्युपेयत्वेन भ्रमस्यापि तद्वति तत्प्रकारकत्वात्। अन्यथा ख्यातेर्निरभिष्यमाणत्वात्। किञ्च, घटे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रूपमिति प्रमायामव्याप्तिः स्यात् तद्वति तत्प्रकारकत्वाभावात्। स्वरूपसम्बन्धेन तथात्वे भ्रमेऽतिव्याप्त्यापत्तेश्च। तस्माद्यथोक्तमेव साधु।

ननु भवन्मते धारावाहिकज्ञानेऽव्याप्तिस्स्यात्तस्याधिगतविषयत्वादिति चेन्न। तत्रापि तत्तत्क्षणविशिष्टघटस्यानधिगतत्वेन धारावाहिकज्ञानस्यापि तथात्वात्।

ननु क्षणस्यातीन्द्रियत्वेन तस्य तद्विशिष्टविषयत्वमनुपपन्नमिति चेन्न, धारावाहिकस्थले विरोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्य्यन्तं यावद्घटस्फुरणं तावद्वृत्तेरेकत्वेन ज्ञानभेदाभावेन व्याप्तिशङ्कानवतारात्। वृत्तिभेदे मानाभावश्च। किञ्च, प्रमाचातुर्विध्यमप्यसङ्गतं पौनत्वदर्शनाद्रात्रिभोजनप्रमाऽभावप्रसङ्गात्। नच व्यतिरेकानुमानात् सा भविष्यतीति वाच्यम्। तस्याग्रे परिहरिष्यमाणत्वात्। तथानुपलब्ध्याभावप्रमादर्शनात्। प्रमितिश्चातुर्विध्यमसङ्गतम्, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणज्ञानोपचीणत्वेनेन्द्रियस्य सम्बन्धार्थप्रकाशकत्वेन चाभावेनेन्द्रियस्य सम्बन्धाभावेन च तेन तद्ग्रहणायोगात्। तस्मादनिच्छतामप्यच्छमतिनाऽर्थापत्त्यनुपलब्धेः पृथक् प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं ततः षड्विधैव प्रमा।

किञ्च इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्ष[1]मित्यसङ्गतम्, इन्द्रियस्यातीन्द्रियतया तद्घटितप्रत्यक्षत्वविशिष्टज्ञानस्याप्यतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः, साक्षात्करोमीत्यनुभवविरोधप्रसङ्गात् जन्यतावच्छेदकग्रहमन्तरेण जन्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वाच्च। नच साक्षात्त्वजातिरेव जन्यतावच्छेदिकास्त्विति वाच्यम्, जातेर्निरस्तत्वात्।

---

(१) ग, प्रत्यक्षप्रमेत्येति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपिच, द्वितीयमप्यसङ्गतमेव तत्त्वमसाक्षात्कारस्य श्रवणमननादि-(१)जन्यतया तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात्। तस्मादसङ्गतमेतत् प्रमाणचैतन्य-प्रत्यक्षप्रमेत्युक्तेऽनुमित्यादावतिव्याप्तिः स्यात्। तद्वारणाय विषयेति। विषयचैतन्याभिन्नं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रत्यक्षप्रमेत्युक्ते भ्रमप्रत्यक्षेऽति-व्याप्तिस्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रमाणेति। न चैवं(२) विषयचैतन्याभिन्नप्रमाण चैतन्यमिदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नभ्रमविषयरजतभासकमाक्षिचैतन्यमिति पुनरतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। अबाधितत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात्। न चैवं घटादेर्ब्रह्मज्ञानबाध्यतयाऽव्याप्तिरिति वाच्यम्। संसारदशा-यामबाधितस्य विवक्षितत्वात्। न चैवमपि धर्म्माधर्म्मानुमित्यादा-वतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात्। एवं स्मृतावतिव्याप्तिपरिहाराय वर्त्तमानेति (३)विशेषणं देयम्। तथा चायमर्थः सम्पन्नः संसारदशायामबाधितवर्त्तमानयोग्यविषयचैतन्या-भिन्न(४)प्रमाणचैतन्यं प्रत्यक्षप्रमेति। अथवाऽबाधितापरोक्षार्थविषय-ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाभ्रमविषयस्य बाधितत्वान्नातिव्याप्तिः घटादीनां संसारदशायामबाधितत्वान्नातिव्याप्तिः। पूर्वं(५) प्रत्यक्षविषयस्यापरो-क्षत्वं नाम साक्षिताद्रात्म्यम्। तथा चान्योऽन्याश्रयः। विषयत्वं नाम ज्ञाने स्वाकारसमर्पकत्वम्। विषयित्वं नाम तदवभासकत्वम्। ननु वृत्तीद्बोधस्य प्रमात्वेनाखण्डचैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वेन तद्भास्यत्वा-भावात् ज्ञानज्ञेययोः कथं विषयविषयीभाव इति चेन्न। बोधेद्ध-

---

(१) ग, श्रवणकरणनयेति पाठः। (२) ग, नचैवमपीति पाठः।
(३) क, ग, विषयत्वविशेषणमिति पाठः। (४) ग, चैतन्य भिन्नमिति पाठः।
(५) क, ग, पुस्तके (पूर्वं प्रत्यक्ष) इति पाठो न।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रान्तःकरणविशिष्टचैतन्यं प्रमातृचैतन्यम् । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यम् प्रमाणचैतन्यम् । घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यम् विषयचैतन्यम् । अन्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यम् फलचैतन्यम् । तत्र वृत्तिविषययोर्युगपदेकदेशावस्थाने तदुपहितचैतन्ययोरप्यभेदो भवति । तथाहि तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्यकुल्याद्वारा केदारं प्रविश्य

वृत्तेरेव प्रमात्वाभ्युपगमेनाखण्डचैतन्यस्य तद्विषयतया विषयविषयीभावोपपत्तेः ।

अथवा विषयत्वं नाम व्यंग्यत्वम् । विषयित्वं नाम व्यञ्जकत्वम्, विषयनिष्ठावरणनिवर्त्तकत्वमिति यावत् । ततश्च ब्रह्मै(१)क्यप्रमाया अखण्डचैतन्यनिष्ठावरणनिवर्त्तकत्वाद्विषयविषयीभाव उपपद्यते ।

यद्वा, अध्यस्तत्वं विषयत्वं चित्तं विषयित्वं ततश्चाज्ञानादिसमस्तं जगद्विषय श्चिदात्मावृत्त्यारूढो विषयीति । चैतन्यभेदे ज्ञाते विषयचैतन्याभिन्न(२)प्रमाणचैतन्यं (३)प्रत्यक्षप्रमेति ज्ञातुं शक्यमिति । उपाधिभेदात्तद्भेदं व्युत्पादयति एकमिति ।

अथवा चैतन्यस्याद्वितीयत्वेन विषयचैतन्याभिन्नं प्रमाणचैतन्यमित्यनुपपन्नमित्याशङ्क्योपाधिभेदात्तद्भेदं व्युत्पादयत्येकमिति ॥ ३ ॥

एवं चैतन्यभेदं व्युत्पाद्य प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्याभेदं

---

(१) ग, ब्रह्मात्मैक्येति पाठः ।

(२) ग, चैतन्याभिन्नं प्रमाणचैतन्यमिति पाठः ।

(३) ग, चैतन्यमित्यनुपपन्नमित्याशङ्क्योपाधिभेदात्तद्भेदं व्युत्पादयतीति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चतुष्कोणाद्याकारेण यथा परिणमते। तथेन्द्रियार्थसन्निकर्षानन्तरमन्तःकरणं चक्षुरादिद्वारा विषयदेशं गत्वा तेन संयुज्यते। पश्चात्तदाकारेण परिणमते। सोऽयं परिणामो वृत्तिः। तस्यां वृत्तौ विषयचैतन्यं प्रतिफलति। तदा वृत्तिविषययोर्युगपदेकदेशस्थत्वेन तदुपहि[1]तचैतन्यभेदाप्रयोजकत्वात्। प्रमाणचैतन्यं विषयचैतन्याभिन्नं भवति। सेयं प्रत्यक्षप्रमा। तत्र वृत्त्यावरणं निवर्त्तते। चैतन्येनाज्ञानं निवर्त्तते। "प्रमया वा सावरणाज्ञानं निवर्त्तते" ॥ ४ ॥

व्युत्पादयति तत्रेति। तेषु मध्येऽन्तःकरणपरिणामो वृत्तिरित्युक्तम्। तत्रापरोक्षवृत्तेरुत्पत्तिप्रकारं सदृष्टान्तं व्युत्पादयति तथाहीत्यादिना। वृत्तिरित्युच्यत इति शेषः। अनुमित्यादिस्थले विषयेन्द्रियसन्निकर्षाभावादन्तःकरणस्य वह्निर्निर्गमनन्नास्ति तत्र वह्न्याद्याकारवृत्तिरन्तरेव जायते। अत एव तस्याः परोक्षत्वं विषयेन सम्बन्धाभावादिति भावः। अस्तु ततः किं तत्राह तस्यामिति। इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यवृत्तावित्यर्थः। विषयचैतन्यं घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं ततोऽपि किं तत्राह तदेति। यदेन्द्रियार्थसन्निकर्षानन्तरं घटाद्याकारवहिर्निर्गतान्तःकरणवृत्तौ विषयचैतन्यं प्रति फलति तदेति। योजना घटाकारवृत्तिघटयोरित्यर्थः। युगपदेकदा एक-

---

(१) क, ग, तदुपहितयोरभेदेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ततो विषयः स्फुरति साक्षिणा। अन्तःकरणोपहित-चैतन्यं साक्षी। सेयं प्रत्यक्षप्रमा द्विविधा। बाह्यप्रमा आन्तरप्रमा चेति। तत्र बाह्यप्रमा शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध-विषयभेदात्पञ्चविधा। तत्करणानि श्रोत्रादीनि ज्ञाने-न्द्रियाणि पञ्च। आन्तरप्रमा द्विविधा। आत्मगोचरा

देशस्थत्वेन एकस्मिन्देशे विद्यमानत्वेन वृत्तिघटोपाधिकयोश्चैतन्ययो-र्भेदाप्रयोजकत्वात्। भेदापादकत्वाभावात्। यथा सुखावच्छिन्नचैतन्यं तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं चोभयमभिन्नम्भवति। सुखतदाकार-वृत्त्योरेकस्मिन्साक्षिण्यध्यस्तत्वादेवं घटतदाकारवृत्त्योरेकस्मिन्साक्षि-ण्यध्यास्तत्वाद्वृत्त्यवच्छिन्नप्रमाणचैतन्यं घटाद्यवच्छिन्नविषयचैतन्या-भिन्नम्भवतीत्यर्थः। अस्तु प्रकृते किमायातं तत्राह सेयमिति। अनुमित्यादिस्थले विषयतदाकारवृत्त्योरेकस्मिन्नध्यस्ताभावे(१) प्रमा-णचैतन्यस्य विषयाचैतन्याद्भिन्नतया परोक्षत्वमिह तु तद्वैपरित्यात्प्र-त्यक्षत्वमिति भावः। प्रमायाः फलमाह तत्रेति। प्रमा सम्पन्नर्थः। "प्रमायां यो वृत्त्यंशस्तेनावरणं निवर्त्तते। चैतन्यांशेनाज्ञानं निवर्त्तत" इति नृसिंहाश्रममतमुक्त्वेदानीं प्रमया सशक्तिकमज्ञानं निवर्त्तत इत्याचार्य्यमतमाह प्रमयावेति ॥ ४ ॥

ततः किमत आह, तत इति। यतः सावरणमज्ञानं प्रमया-निवृत्तं ततः साक्षिणा घटः स्फुरतीत्यर्थः।

---

(१) ग. भावेनेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुखादिगोचरा चेति। आत्मगोचरा द्विविधा। विशिष्टात्मविषया शुद्धात्मविषया चेति। 'अहञ्जीव' इत्यादिविशिष्टात्मविषया 'अहं ब्रह्मास्मी'ति शुद्धात्मविषया-चेति अहं सुखीत्यादिसुखादिविषया "अन्तरिन्द्रियं मन आन्तरप्रमाकरणमि"ति वाचस्पतिमिश्राः ॥ ५ ॥

ननु कोऽयं साक्षीत्याशङ्क्याह अन्तःकरणेति। ननु साक्षित्वं नाम उदासीनत्वे सति बोधृत्वं तच्चात्मन एव। ततश्च बोधृत्वं नाम बोधाश्रयत्वमिति कथं साक्षिणा विषयस्फुरणं स्यादतोऽयं घट इति व्यवसायज्ञानानन्तरं घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन घटः स्फुरतीति वक्तव्यं न साक्षिणा तस्य बोधाश्रयत्वेन तत्स्फोरकत्वायोगात्। न चात्मनश्चिद्रूपतया घटादिस्फोरकत्वमिति वाच्यम्। तर्हि सर्वदा सर्वस्फुरणप्रसङ्गात्।

किञ्च, ज्ञानवानहमिति ज्ञानाश्रयत्वेनानुभूयमानस्य चिद्रूपत्वे मानाभावात्। नच श्रुत्या तथात्वमिति वाच्यम्। प्रत्यक्षविरोधे श्रुतेरन्यपरत्वात्। तस्मात्साक्षिणा घटः स्फुरतीत्यसङ्गतमिति चेन्नैवं "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इत्यादि श्रुतेरर्थान्तरत्वासम्भवेनात्मनश्चिद्रूपतानवगमात्। नच प्रत्यक्षविरोधः प्रत्यक्षेणाहङ्कारस्यैवज्ञानाश्रयत्वेनानुभूयमानत्वात्। नच स एवात्मेति वाच्यम्। तस्याध्यस्तत्वेनानात्मत्वेनानात्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, प्रमातृ-प्रमेयाद्यवभासकस्य श्रुत्यादिसिद्धस्यापलापायोगात्।

नन्वात्मनश्चिन्मयत्वेऽपि कथं प्रमात्राद्यवभासकत्वमिति चेन्न,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वप्रकाशतया तदुपपत्तेः। नच स्वप्रकाशत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवती"त्यादि श्रुतेरेव प्रमाणत्वात्, तस्या अर्थान्तरत्वकल्पनायां श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। लाघवादेकेन स्वप्रकाशसाक्षिणा सर्वव्यवहारोपपत्तावनन्तज्ञानकल्पनायां गौरव-प्रसङ्गात्।

किञ्चानुव्यवसायेन घटः स्फुरतीत्यसङ्गतं साक्ष्यतिरिक्तानुव्यव-सायकल्पनायां मानाभावात्। नच प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमिति वाच्यम्। अनवस्थाप्रसङ्गात्।

किञ्चानुव्यवसायस्य मानसत्वेन तेन घटादिस्फुरणं कथं स्यान्म-नसो वहिरस्वातन्त्र्यात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्। नच व्यवसायज्ञानद्वारा तद्भविष्यतीति वाच्यम्। व्यवसायस्य मानसप्रत्यक्षत्वेऽपि वाह्यस्य घटादेस्तदयोगात्। नच ज्ञानप्रत्यासत्या तद्भविष्यतीति वाच्यम्। ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वेऽतीन्द्रियमात्रोच्छेदापत्तेः। तस्मात्स्वप्रकाश-साक्षिणा घटः स्फुरतीति निरवद्यम्। प्रत्यक्षप्रमां विभजते सेय-मिति। प्रथमां विभजते तत्रेति। शब्दप्रमा स्पर्शप्रमा रूपप्रमा रसप्रमा गन्धप्रमेति पञ्चविधेत्यर्थः। तत्करणभेदमाह तदिति। द्वितीयां विभजते आन्तरेति। आत्मप्रमां विभजते आत्मेति। आन्तरप्रमायां करणमाह अन्तरिन्द्रियमिति। इन्द्रियलक्षणलक्षि-तत्वान्मन इन्द्रिय मान्तरप्रमाकरणं सुखादिप्रमाकरणं यथारूपादि-साक्षात्प्रमितिकरणत्वेन चक्षुरादीन्द्रियं सिध्यति। एवं सुखादि-साक्षात्प्रमितिकरणत्वेन मनोऽन्तरिन्द्रियं सिध्यति। सुखादीनां व्यवहारिकत्वेन तद्गोचरज्ञानस्यापि व्यवहारिकप्रमात्वात्। नच

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आचार्य्यास्त्वेवं वर्णयन्ति "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेऽभ्यश्च परं मनः" "इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मन" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां मनस इन्द्रियेभ्यः पृथक्करणात् मनोनेन्द्रियम्। वृत्तिं प्रत्युपादानत्वान्न करणं मनः सुखादिसाक्षात्कारस्य प्रमाणाजन्यत्वेनाप्रमात्वमिष्टमेव ॥ ६ ॥

मनसस्तत्करणत्वेऽपि शुद्धात्मप्रमाकरणत्वमनुपपन्नं श्रुतिविरोधादिति वाच्यम्। "मनसैवानुद्रष्टव्यमि"त्यादिश्रुत्या मनसः शुद्धात्मप्रमाकरणत्वे निश्चिते श्रुत्यन्तरस्यार्थान्तरत्वोपपत्तेः। नचात्मनो मानसत्वे औपनिषदत्वश्रुतिविरोध इति वाच्यम्। शास्त्राचार्य्यसंस्कृतस्य मनस एव ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वेनाविरोधादौपनिषदत्वश्रुतेः।

किञ्च, विशिष्टात्मसाक्षात्कारे मनसः करणत्वेन क्लृप्तत्वाच्छुद्धात्मसाक्षात्कारेऽपि तदेव करणं वाच्यम्। विजातीयकरणान्तरकल्पनेऽतिप्रसङ्गात्, मानाभावाच्च। तस्मादान्तरप्रमायां मन एव करणमिति वाचस्पतिमिश्रमतानुसारिणामाशयः ॥ ५ ॥

आचार्य्यमतमाह, आचार्य्यास्त्विति। एवं वक्ष्यमाण प्रकारेण मनस आन्तरप्रमाकरणत्वमनुपपन्नमिति वक्तुमिन्द्रियत्वं दूषयति इन्द्रियेभ्य इति। नच श्रुतिस्मृतिभ्यां बाह्येन्द्रियेभ्यः पृथक्त्वं प्रतिपाद्यते न त्विन्द्रियेभ्य इति वाच्यम्। संकोचे मानाभावात्। नच त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठादित्यस्मिन्नधिकरणे एकादशानामसुख्यप्रमानामिन्द्रियत्वनिर्णयात् मनसोऽनिन्द्रियत्वे तद्विरोधा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

अत एवान्तःकरण तद्धर्माणां च शुक्तिरजतादिवत् प्रातीतिकत्वम् शुद्धात्मसाक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यजन्यत्वात्प्रमात्वं वाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं वक्ष्यत इति

पत्त्या संकोचो युक्त इति वाच्यम्। "यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ती"त्यादौ ऋत्विग्भिन्नेन यजमानेन तद्गतपञ्चत्वसंख्यापूरणाद्-निन्द्रियेणापि मनसा इन्द्रियगतसंख्यापूरणसम्भवेन तदधिकरणाविरोधात्।

किञ्च, मनसः करणत्वे सिद्धे इन्द्रियत्वं स्यात्। नच तस्य करणत्वं सम्भवति निखिलवृत्त्युपादानत्वेन तस्य तदयोगात् इत्याह वृत्तिं प्रतीति।

ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्यासाक्षात्प्रमितित्वाद्रूपाद्युपलब्धिवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धेरिन्द्रियत्वसिद्धिरन्यथा सुखादिसाक्षात्कारस्याप्रमात्वप्रसङ्ग इति चेदेँ इत्याह सुखेति। ईश्वरस्य देहेन्द्रियादिशून्यत्वेन तदीयसुखानि प्रमायां व्यभिचारादनुमानस्य मनसः करणत्वासिद्धाविन्द्रियत्वं दू(१)रनिरस्तम्। एवञ्च सुखादिसाक्षात्कारस्य प्रमाणजन्यत्वाभावेनाप्रमात्वाङ्गीकरणमुचितमिति भावः ॥ ६ ॥

ननु सुखादीनां साक्षा(२)त्कारस्य प्रातीतिकत्वे सुखादीनां व्यावहारिकत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह अत एवेति। सुखादिसाक्षात्कारस्याप्रमात्वादेवेत्यर्थः। नच सुखादीनां प्रातीतिकत्वे हर्षाद्यर्थ-

---

(१) क' दूरे निरस्तम् इति पाठः। (२) ग, साक्षात्कारस्ये पाठो न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्यक्षप्रमाणं लिङ्गज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिः। वाप्त्याश्रयो लिङ्गं साधनसाध्ययोर्नियत सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः प्रतिबन्धकाभावे सति सहचारदर्शनेन सा व्याप्तिर्गृह्यते। तस्यां गृहीतायां लिङ्गज्ञानेन व्याप्त्यनुभवजन्यसंस्कारोद्बोधे सति अनुमितिर्जायते। सा द्विधा स्वार्था परार्था चेति। इयं स्वार्थानुमितिस्तूक्ता। परार्थानुमितिस्तु न्यायसाध्या। न्यायोऽवयवसमुदायः। अवयवास्त्रयः ॥७॥

क्रियाकारित्वं न स्यादिति वाच्यम्। प्रातीतिकस्यापि शुक्तिरजतादेस्तद्दर्शनात्। अतोऽन्तःकरणतद्धर्माणां प्रातीतिकत्वमुपपन्नमिति भावः।

नन्वेवमात्मसाक्षात्कारस्यापि प्रमाणजन्यतयाऽप्रमात्वापत्तिः, न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्। तर्ह्यन्तःकरणादिवदात्मनोऽपि प्रातीतिकत्वापत्तिरतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमात्मसाक्षात्कारं प्रति मनसः करणत्वमेवेष्टव्यमित्याशङ्क्य किं विशिष्टात्मसाक्षात्कारस्याप्रमात्वमापद्यते आहोस्विच्छुद्धात्मसाक्षात्कारस्य। नाद्य,

विशिष्टा(१)त्मविषयकज्ञानस्याप्रामाण्यम्।

इष्टापत्तेः न द्वितीय इत्याह शुद्धेति।

ननु वाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वनियमात्कथं वेदान्तवाक्यादात्मसाक्षात्कार इत्याशङ्क्याह वाक्यस्येति। वक्ष्यत इति शाब्दप्रमानिरूपणवेलायामिति शेषः। अत्र वैशेषिका(२)।

---

(१) ख, (विशिष्टेत्यादि) पाठो न। (२) ग, मन्यन्त इत्यधिक पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साक्षात्कारिप्रमा द्विविधा सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात्। निःप्रकारकं वैशिष्ट्यानवगाहि वा ज्ञानं निर्विकल्पकं सप्रकारक वैशिष्ट्यावगाहि वा ज्ञानं सविकल्पकं तत्कारणमिन्द्रियं प्रत्यक्षमिति वदन्ति तदसङ्गतम्। अशाब्दनिर्विकल्पकज्ञाने मानाभावात्। नच विशिष्टज्ञानस्य विशेषेण ज्ञानजन्यत्वनियमेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। विशेषणसन्निकर्षाद्विशिष्टज्ञानोपपत्तेः। निर्विकल्पकज्ञा(१)नवत्सविकल्पकज्ञानं प्रत्यक्षमिति वाच्याः। तदसत्। निर्विकल्पकज्ञानवत् सविकल्पकस्यापि प्रमात्वे बाधकाभावात्। न चालीकसामान्यविषयतया तस्याप्रमात्वमिति वाच्यम्। सामान्यस्यालीकत्वासिद्धेः। प्रत्युत निर्विकल्पकज्ञानस्यैवाप्रमाणिकत्वात्। तस्माद्यत्किञ्चिदेतत्। तदेवं प्रत्यक्षप्रमानिरूपिता प्रत्यक्षोपजीव्यत्वात्। प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमितिं लक्षयति लिङ्गेति। पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमवत्त्वात्। यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानस इत्यत्र पर्वतः पक्षः वह्निः साध्यं धूमो लिङ्गं ततश्च स एव पक्षधर्म्मः। तथा चायं धूमवानिति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानं लिङ्गज्ञानं तेन जन्यमयं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिः। यद्वा जीवो ब्रह्माभिन्नः सच्चिदानन्दलक्षणत्वात् ब्रह्मवदित्यत्र जीवः पक्षो ब्रह्माभेदः साध्यसच्चिदानन्दलक्षणत्वं लिङ्गमयमेव पक्षधर्म्मः। एवञ्च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानं लिङ्गज्ञानं तेन जन्यं जीवो ब्रह्माभिन्नमिति ज्ञानमनुमितिः पक्षताश्रयः पक्षः सिसाधयिषा विरहसहकृतसिद्ध्यभावः पक्षता। एवं च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन

(१) ग, सविकल्पकज्ञानं न प्रत्यक्षमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लिङ्गज्ञानजन्यत्वमनुमितेर्विवक्षितमतो न स्मृत्यादावतिव्याप्तिः। न तृतीयलिङ्गपरामर्शत्वेन तज्जन्यत्वमनुमितेः। तृतीयलिङ्गपरामर्शस्याप्रमाणिकत्वेन तज्जन्यत्वस्य दूरनिरस्तत्वात्। किं तल्लिङ्गमित्याकाङ्क्षायामाह व्याप्नोति। केयं व्याप्तिरित्यत आह साधनेति। व्याप्त्याधारत्वं साधनत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वं साध्यत्वम्, अव्यभिचरितत्वं नियतत्वं अव्यभिचरितत्वं नाम साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा तथा चायं निष्कर्षः साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति। द्वितीयपक्षे तु साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः। अस्ति चेयं धूमे साधनेन धूमादिना समानाधिकरणोयोऽत्यन्ताभावो घटादिप्रतियोगिकस्तद्प्रतियोगि यत्साध्यं तेन सामानाधिकरण्यं धूमादेर्व्याप्तिः। अत्र यद्यपि हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाः। तत्तद्वह्न्यात्यन्ताभावास्तत्प्रतियोगितस्तत्तद्वह्न्यः। पर्वतीयधूमसमाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वान्महानसीयवह्नेर्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्, पर्वतीयवह्नेस्तथाच लक्षणमव्याप्तम्। अप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्याभावात्। नच समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिर्विवक्षितेति वाच्यम्। तर्हि गुणवान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिर्वज्रलेपायिता। तथापि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं हेतोर्व्याप्तिर्विवक्षिता तथाच नाव्याप्तिः। न चैवमपि संयोगिद्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्। अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्मिन्मते संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वाद्वा न दोषः, अवच्छेदकत्वमनतिरिक्तदेशवृत्तित्वम्, तथाच नात्माश्रयदोषोऽपि। अत्र विस्तरस्तु न्यायचिन्तामणितद्व्याख्यासु द्रष्टव्यः। अस्माभिरत्र दिङ्मात्रप्रदर्शितम्। पारमार्थिकतत्त्वनिरूपणे प्रवृत्तत्वादिति। एवमन्योऽन्यघटितव्याप्तिलक्षणेऽपि द्रष्टव्यम्। नन्वियं व्याप्तिः केन प्रकारेण गृह्यत इत्यत आह प्रतिबन्धकेति। प्रतिबन्धकत्वं नाम कार्य्यानुकूलकिञ्चिद्धर्म्मविघटकत्वम्, कार्य्यानुत्पादप्रयोजकत्वं वा, तत्र व्यभिचारज्ञानं साक्षाद्व्याप्तिग्रहणप्रतिबन्धकमुपाधिज्ञानं परम्परया, साध्यवदन्यवृत्तित्वं व्यभिचारः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः। तथाहि क्रत्वन्तर्वर्त्तिनी हिंसाऽधर्म्मसाधनं हिंसात्वाद्वाह्यहिंसावदित्यत्र निषिद्धत्वमुपाधिः। तत्रास्तीदं लक्षणं साध्यस्याधर्म्मसाधनत्वस्य व्यापकं निषिद्धत्वम्। व्यापकत्वं नाम तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावा(१)प्रतियोगित्वं निषिद्धत्वञ्च। तथा एवं साधनस्य हिंसात्वस्य निषिद्धत्वमव्यापकम्। अव्यापकत्वं नाम तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं निषिद्धत्वञ्च तथा। अग्नीषोमीयहिंसायां तदभावात्। एवं धूमवान् वह्नेरित्यत्रार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः। अत्राप्युक्तप्रकारेण लक्षणं योजनीयम्। एवं यथोक्तप्रतिबन्धकाभावे सति सहचारदर्शनेन व्याप्तिर्गृह्यते।

ननु यथोक्तप्रतिबन्धकाभावः कस्मान्निश्चीयत इति चेत्। अनुकूलतर्कादिना स निश्चीयत इति गृहाण। एवमनुकूलतर्कादिना प्रतिबन्धकाभावे निश्चिते तत्सहकृतसहचारदर्शनेन व्याप्तिनिर्णयानन्तरं लिङ्गज्ञानेन संस्कारोद्बोधे सत्येवानुमितिरुत्पद्यते। तत्र

(१) ग, भावप्रतियोगित्वमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपाः, उदाहरणोपनयनिगमनरूपा वा। तथाहि, जीवः परस्मान्न भिद्यते सच्चिदानन्दलक्षणत्वात् परमात्मवदित्यत्र जीवः परस्मान्न भिद्यत इति प्रतिज्ञा। सच्चिदानन्दलक्षणत्वं हेतुः। इदमेव लिङ्गमित्युच्यते यः सच्चिदानन्दलक्षणः स परस्मान्न भिद्यते। यथा परमात्मेत्युदाहरणम्। अहमस्मीति भासीति कदाप्यप्रियो न भवामीत्यनुभवाज्जीवस्य सच्चिदानन्दलक्षणत्वमतो न हेत्वसिद्धिः ॥ ८॥

व्याप्तिः(१) ज्ञानं कारणं तत्संस्कारोऽवान्तरव्यापारः। अनुमितिः फलम्। नच संस्कारजन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम्, तत्प्रागभावजन्यत्वस्य वा संस्कारमात्रजन्यत्वस्य वा स्मृतित्वप्रयोजकत्वात्। अन्यथा प्रत्यभिज्ञायामपि स्मृतित्वापत्तेरित्यभिप्रेत्य फलितमाह तस्यामिति। उद्बोधः सहकारिलाभः सहकारिणः सदृशदर्शनादयः स्वस्य व्याप्तिनिश्चयानन्तरं परोपदेशमन्तरेण व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानाद्याऽनुमितिर्जायते साक्षार्थानुमितिरित्यर्थः। परार्थानुमितिं व्युत्पादयति परार्थेति। कोऽसौ न्याय इत्यपेक्षायामाह न्याय इति। कियन्तोऽवयवा इत्यत आह अवयवा इति ॥ ७॥

के ते त्रय इत्याकाङ्क्षायामाह प्रतिज्ञेति। त्रीणि उदाहरणान्तानि यद्वा उदाहरणादिका इत्यभियुक्तोक्त्या प्रतिज्ञाद्यास्त्रयोऽवयवा उदाहरणाद्यास्त्रयो-वानुमानवाक्यैकदेशत्वं प्रतिज्ञाद्यन्य-

---

(१) ग, व्याप्तिज्ञानमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तमत्वं वाऽवयवत्वं साध्यविशिष्टधर्म्मिप्रतिपादकं वाक्यं प्रतिज्ञापक्ष-धर्म्मतावाचकपञ्चम्यन्तशब्दो हेतुः । सव्याप्तिकदृष्टान्तप्रतिपादक-वाक्यमुदाहरणम् । पक्षे हेतूपसंहार उपनयः । पक्षे साध्योपसंहारो निगमनं तद्यथा 'पर्वतोऽयं वह्निमानि'ति प्रतिज्ञा धूमवत्त्वादिहेतुः । 'यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानस' इत्युदाहरणं तथा चायमित्युपनयः । तस्मात्तथेति निगमनमेवं लौकिकोदाहरणे प्रति-ज्ञादिविभागमभिप्रेत्य जीवस्य वैदिकब्रह्मात्मैक्य साधकानुमान-वाक्ये प्रतिज्ञादिभेदं व्युत्पादयन्ननुमानप्रयोगमाह तथाहीति । अनुमानवाक्यं सप्तम्यर्थः । प्रतिज्ञादिविभागं दर्शयति जीव इत्या-दिना लीनमर्थं गमयतीति व्युत्पत्त्या साध्यसाधकोहेतुर्लिङ्गशब्दवाच्य इत्याह इदमिति ।

ननु जीवः परस्मान्नभिद्यत इत्यत्र किमन्तः करणविशिष्टो जीवः पक्ष उत तत्साक्षी आहोस्विन्निरुपाधिकः प्रत्यगात्मा वा । नाद्यः, विशिष्टस्य कर्त्तृत्वादि धर्म्मिणस्तद्विपरीतब्रह्मात्मैक्यायोगात् । नहि श्रुतिरपि बाधितमर्थम्बोधयति । न द्वितीयः साक्षिणः सोपाधिकतया तद्विपरीतब्रह्मात्मैक्यायोगात्[१] । न तृतीयः । शुद्धस्य जीवशब्दवाच्यत्वायोगात् । लक्ष्यस्याद्वितीयतया तत्साधने सिद्ध-साधनापत्तेः । तथा जीवस्य परस्माद्भेदः प्रसिद्धो न वा । नाद्यस्तदैक्य साधने बाधापत्तेः । न द्वितीयः अप्रसिद्धस्य शशशृङ्गस्येव निषेधायो-गात् । तथा जीवस्य ज्ञानाश्रयत्वेन सच्चिदानन्दलक्षणहेत्वसिद्धेः[२] तत्स्वरूपत्वे मानाभावात् । तदाश्रयत्वस्य जानामीत्यनुभव-सिद्धत्वा

(१) ग, ब्रह्मैक्येति पाठः । (२) ग, सिद्धिरिति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवब्रह्मणोऽपि द्रष्टव्यम्। तस्मादेवमनुमानमसङ्गतमिति अत्र ब्रूमो जीवशब्दवाच्यस्य ब्रह्मैक्यबाधेऽपि तल्लक्ष्यस्य तदैक्यसाधनेन स एव पक्षः। नच सिद्धसाधनतावाच्ययोर्भेददर्शनेन लक्ष्ययोरपि तद्भ्रान्तिसम्भवेन श्रुत्यनुगृहीतानुमानेन तद्वारणात्।

किञ्च, परमते जीवपरयोर्भेदाभ्युपगमेन श्रुत्यनुगृहीतानुमानेन जीवपरयोरैक्यसाधनेन भेदस्य मिथ्यात्वोपपत्तेः; न सिद्धसाधनता-बाधोवेत्यभिप्रेत्य श्रुतिस्मृतियुक्तिविद्वदनुभवैर्-जीवस्य सच्चिदानन्द-त्वावगमान्नासिद्धो हेतुरित्याह अहमिति। "अत्रायम्पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति" "आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति" "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः"।

"त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत्।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा शिवः"॥

इत्यादि श्रुतयः॥

"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत"?॥

इत्यादि स्मृतयः॥

"यद्यात्मा चिद्रुपोनस्यात्तर्हि जगदान्ध्यसप्रङ्ग"

इति तर्किका युक्तयः' विद्वदनुभवइत्येतैरात्मनः सच्चिदानन्दरूप-त्वमङ्गीकर्त्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे स्वानुभवमभिनीय दर्शयति अहमिति। अस्मीत्यात्मनः सत्यत्वानुभवः; भामीतिचिद्रूपत्वानुभवः, अप्रियो न भवामीत्यप्रियत्वनिषेधानुभवेनात्मन आनन्दत्वं सिद्धम्॥

नन्वस्यात्मनः सच्चिदानन्दलक्षणत्वम्, ततः किमित्यत आह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत इति। यतः कारणादात्मनः सच्चिदानन्दलक्षणत्वं स्वानुभवसिद्धमतः कारणादित्यर्थः। हेत्विति। हेतो स्त्रिविधा असिद्धयो न भवन्तीत्यर्थः। तथाहि, हेत्वाभासाः पञ्च। अनैकान्तिक विरुद्धासिद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टभेदात्। सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः। स च द्विविधः साधारणोऽसाधारणश्चेति। साध्यवदन्यवृत्तिः साधारणः। सपक्षावृत्तिरसाधारणः। साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी विरुद्धः। अनिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्धः। स च त्रिविधः। आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धश्चेति। पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धः। पक्षे हेतुस्वरूपाभावः स्वरूपासिद्धः। साध्याप्रसिद्धिः, हेत्वसिद्धिर्वा व्याप्यत्वासिद्धः। साध्यविपरीतसाधकं हेत्वन्तरं प्रकरणसमः। अयमेव सत्प्रतिपक्ष इत्युच्यते, पक्षे साध्यशून्यत्वं बाधः। अयमेव कालात्ययापदिष्ट इति चोच्यते। ततश्चात्मनः सच्चिदानन्दलक्षणत्वस्य श्रुत्यादिभिर्निश्चितत्वादसिद्ध्यादिदोषाणामसम्भवात्तेन ब्रह्मैक्यसाधनं युक्तमिति भावः। ननु-

"द्वासुपर्णा सयुजा सखाया
समानवृक्षं परिषजस्व जाते
ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके
गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे"
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके-
क्षरश्चाक्षर एव च"।
"जीव परमात्मानौ भिन्नौ विरुद्धधर्माक्रान्तत्वाद्दहनतुहिनवन्नाहमीश्वर"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्यादि श्रुतिस्मृत्यनुमानप्रत्यक्षैर्जीवब्रह्मैक्यस्य बाधितत्वात् कथं सच्चिदानन्दलक्षणत्वेन ब्रह्मैक्यसिद्धिः। न चाद्वितीय श्रुतिस्मृत्यनुमान-विरोधादन्येषामप्रमाणं किं न स्यादिति वाच्यम्। सर्वतन्त्रविरोधा-पत्त्या तदयोगाद्द्वैतश्रुत्यादीनामुपासनपरत्वोपपत्तेः। तस्मादनुमानेन ब्रह्मैक्यसाधनं बाधितमिति चेन्न। एवं द्वैतश्रुतिस्मृत्योरतत्परत्वात्। तथाहि, फलवत्यज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्य्यं वक्तव्यं जीवपरभेदस्य मानान्तरसिद्धत्वेन तज्ज्ञानस्यापुरुषार्थत्वेन च श्रुतेस्तात्पर्य्यायोगात्॥

किञ्च, "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"ति भेददर्शिनोऽनर्थश्रवणाच्च। श्रुतेस्तत्र तात्पर्य्यन्नसम्भवति। अपिच "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति" "न स वेद यथा पशुः"। एवं सर्वेषामिति भेददर्शिनोऽनर्थश्रवणान्न(१) तत्र श्रुति-तात्पर्य्यम्। किञ्च,

उपक्रमादि षड्विधलिङ्गैरद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्य्यस्य निश्चि-तत्वात्तद्विरोधान्न भेदश्रुतेः स्वार्थे तात्पर्य्यम्। किञ्च "स्मिन्नपि प्रकरणे कस्मिन् भगवतो विज्ञातं सर्वमिदं विज्ञातं भवती"-त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमेणाद्वितीयब्रह्म प्रतिज्ञाय "परेऽव्यये सर्वे एकी भवन्ति" "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती"त्यद्वितीय ब्रह्मण एवोप-संहारात्तन्मध्यपाति"द्वासुपर्णादि" वाक्यमपि प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादे-नानन्दैकरसमद्वितीयं ब्रह्म तात्पर्य्येण प्रतिपादयतीति श्लिष्टतरमन्य-थोपक्रमादिबाधप्रसङ्गः।

एवं स्मृतेरपिद्रष्टव्यम् अनुमानस्य बिम्बप्रतिबिम्बयोर्व्यभिचारात्

(१) ग, निन्दाश्रवणादिति पाठ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "आनन्दोब्रह्मेति व्यजनात्" इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सच्चिदानन्दलक्षणत्व-मतो न दृष्टान्तासिद्धिः। एवं गुरु-मुखाच्छ्रुतवेदान्तस्य शोधितत्वं-पदार्थस्य स्वस्मिन् सच्चिदानन्दलक्षणत्वदर्शनात् 'अहं ब्रह्मे'ति ब्रह्माभिन्नानुमितिरुत्पद्यते। न चौपनिषदस्य ब्रह्मात्मैकस्यानुमानगम्यत्वानुपपत्तिः। "आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्य" इति श्रुत्या मननविधानात्। वेदान्तसहकारित्वे-नानुमानप्रामाण्य-स्वीकारात् परार्थानुमितिस्तु न्यायोपदेशेनोत्पद्यते न्यायोदर्शितः॥ ९॥

प्रत्यक्षस्य "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिशास्त्रबाधितत्वेन भ्रमत्वान्न ब्रह्मैक्य-बाधकत्वम्। तस्माद्बाधकाभावादनुमानेन ब्रह्मैक्य-साधनमुपपन्नम्। एतेन सर्वतन्त्रविरोधोऽपि निरस्तः।

नन्वेवमपि दृष्टान्ताभावादिदमनुमानं नावतरति जीवातिरिक्त ब्रह्मसद्भावे मानाभावात् भावे वा तस्य ज्ञानाश्रयत्वेन सच्चिदानन्द-लक्षणत्वे मानाभावात्॥ ८॥

नच श्रुत्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। तस्यार्थान्तरत्वोपपत्तेरित्या-शङ्क्याह सत्यमिति। अयमभावः पारमार्थिकभेदाभावेऽपि जीव-परयोरौपाधिकभेदस्य व्यवहारिकस्याभ्युपगमेन दृष्टान्तसम्भवादनु-मानमवतरत्येव। नच परस्य ज्ञानाश्रयत्वं श्रुत्या तदात्मकत्वाव-गमात्। नच श्रुतेरर्थान्तरत्वं वक्तुं शक्यं गौरवात्। श्रुत्यन्तरविरोध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसाध्यानुमितिर्दृश्यत्वादिहेतुभिरुत्पद्यते। मिथ्यात्वन्नामानिर्वच-

---

प्रसङ्गात्। आनन्त्यानुपपत्तेश्चेति भावः। ब्रह्मणः सच्चिदानन्दलक्षणत्वे फलितमाह अत इति।

ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानेन व्याप्त्यनुभवसंस्कारोद्बोधे सति स्वार्थानुमितिरुत्पद्यते इत्युक्तम्। सा किं सर्वेषामुत्पद्यते आहोस्वित्केषां-चिन्नाघः, अदर्शनान्नद्वितीयः। तदुपायाभावादित्याशंक्य विवेकेन तदुपायलिङ्गज्ञानसम्भवान्नैवमित्याह एवमिति। उक्तप्रकारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां शोधितस्त्वंपदार्थो येन स तथोक्तः तस्य स्वस्मिन् सच्चिदानन्दलक्षणत्वलिङ्गज्ञानादहम्ब्रह्मास्मीति ब्रह्माभिन्नाऽनुमितिःस्वार्थोत्पद्यते।

ननु "तत्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी"त्यादि श्रुत्या धर्म्मवद्ब्रह्मणो वेदैकगम्यत्वात्कथमनुमानगम्यत्वमित्याशंक्य निराकरोति नचेति। किम्ब्रह्मण्यनुमानस्य स्वतन्त्रप्रामाण्यं निराक्रियते, आहोऽस्विद्वेदान्तसहकारित्वमिति। नाद्यः, दृष्टापत्तेः। न द्वितीय इत्याह मन्तव्य इति। अन्यथा मननविधानवैयर्थ्यं स्यादितिभावः। कथं परार्थानुमितिरुत्पद्यते इत्याशङ्क्याह परार्थानुमितिस्त्विति। अवयव-समुदायात्मकानुमानवाक्यप्रयोगेणेत्यर्थः॥ ९॥

उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति। व्यावहारिकः प्रपञ्चोमिथ्या दृश्यत्वात्। शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानप्रयोगोद्रष्टव्यः। आदिशब्देन ब्रह्मव्यतिरिक्तत्व-बाध्यत्वादयो गृह्यन्ते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नीयत्वम्। दृश्यत्वन्नाम चैतन्यविषयत्वं अतो ब्रह्मणि न व्यभिचारः। तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव। नतु केवलान्वयी। अस्मन्मते ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन तदप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वस्याप्रसिद्धेः॥ १०॥

ननु किमिदं मिथ्यात्वं न तावदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं सिद्धसाधनत्व-प्रसङ्गात्। नापि स्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदिति वाच्यम्। संयोगादिकमादायार्थान्तरत्वोपपत्तेः। नापि संसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदिति वाच्यम्। परैरपि घटवति भूतले सम्बन्धान्तरेण तदत्यन्ताभावाभ्युपगमेन सत्यत्वविरोधिमिथ्यात्वासिद्धेः। नाप्येकावच्छेदेन येन सम्बन्धेन प्रतियोगिसत्त्वं तेनैव सम्बन्धेन तत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम्। तादृशस्य लोकेऽप्रसिद्धत्वात्। नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वं तदिति वाच्यम्। यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति नियमेन प्रपञ्चस्य तदभावेन मिथ्यात्वाभावप्रसङ्गात्। तस्मान्मिथ्यात्वस्यानिरूपणात् न तत्साधकमनुमानमित्याशङ्क्याह मिथ्यात्वंनामेति। न च प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयशब्देन निरूप्यमानत्वात्कथमनिर्वचनीयत्वमिति वाच्यम्। सत्त्वासत्त्वाभ्यामन्यत्वस्यैव तत्त्वात्। नच विरोधादुभयान्यत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम्। घटात्यन्ताभावस्य स्वभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वदृष्टत्वेन प्रकृतेऽप्युपपत्तेः। नचैवं क्लिष्टकल्पनायां किम्प्रयोजनमिति वाच्यम्। प्रकारान्तरस्यासम्भवात्। तथाहि, सत्त्वे बाधायोगादसत्त्वे प्रपञ्चस्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परोक्षतायोगात्। सदसदात्मकत्वस्य विरोधेनासम्भवात्। तस्मादुभयविलक्षणत्वमभ्युपगन्तव्यम्। न चासतोऽप्रसिद्धत्वेन तद्वैलक्षण्यस्याप्यप्रसिद्धत्वादसङ्गतमिति वाच्यम्। तर्हि सदन्यत्वमेवानिर्वचनीयत्वमस्तु। न चासत्यतिव्याप्तिः असन्नामकिञ्चिदस्ति चेदसत्त्वव्याघातः। नास्ति चेत् कुत्रातिव्याप्तिः। तस्मात्सदन्यत्वमेवानिर्वचनीयत्वे बाधायोग्यं सत्। तदन्यत्वं बाधयोग्यत्वम्, अथवैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं समानसत्ताकयोः प्रतियोगितदभावयोरेकत्र विरोधेऽपि भिन्नसत्ताकयोरविरोधान्नासम्भवः। प्रतियोगिमति सम्बन्धान्तरेण तदभावस्य प्रतियोगिसत्त्वस्याभावविरोधित्वेनासम्भवात्प्रतीतेरन्यथानुपपत्तेर्नोक्तदोषः। यद्यभावस्य प्रतियोगिसत्ताधीनसत्ताकत्वेन प्रपञ्चाभावस्यापि तत्समानसत्ताकतया तत्सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमिति मन्यसे। तर्हि सत्यत्वावच्छिन्न प्रतियोगिकत्वात्यन्ताभाव समानाधिकरणत्वं मिथ्यात्वमस्तु तत्प्रतियोगित्वप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तन्निरूपकत्वात् सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वात्यन्तभावस्य पारमार्थिकत्वेन तत्सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चस्योपपद्यते अभावस्य भिन्नसत्ताकत्वात्। यद्यपि विरहैकस्वभावाभावस्य प्रतियोगिसत्ताकतया[1] भिन्नसत्ताकत्वन्नाभ्युपगम्यते। तर्हि कल्पितस्याभावोऽधिष्ठाने प्रतीयमानस्वादात्मक एव यत्राधिकरणसत्तापेक्षयाऽभिन्नसत्ताकः प्रतियोगी। तत्रैवाधिकरणाभावोभिद्यते। स एवानुपलब्ध्या गृह्यते। नेतरत्र। तथाच

(१) ग, समसत्ताकतयेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमेतदेवानिर्वचनीयत्वम्।

ननु दृश्यत्वं नाम दर्शनविषयत्वम्। दर्शनं नाम वृत्तिज्ञानं तद्विषयत्वं ब्रह्मणि वर्त्तते (उक्तसाध्यं नास्ति)[१] ब्रह्मणः पारमर्थिकत्वादतो व्यभिचार इत्याशंक्याह दृश्यत्वं नामेति। ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन स्वपरविषयत्वाभावान्नोक्तदोष इत्यर्थः। शुक्तिरूप्यमग्रे निरूपयिष्यते। अतो न दृष्टान्तासिद्धिरिति द्रष्टव्यम्। नैयायिकादयस्त्वनुमानं त्रिविधं केवलान्वयी केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकीचेति वर्णयन्ति। स्वमतमुपपादयंस्तान्निराकरोति तच्चेति। एवकारव्यवच्छेद्यमाह नत्विति। वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं तच्चास्मन्मतेन भवतीत्याह अस्मन्मत इति। ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य कल्पितत्वेन मिथ्यात्वान्मिथ्यावस्तुनोऽधिष्ठाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन निरुक्तं केवलान्वयित्वमसिद्धमेव। नच प्रमेयत्वादीनां तथात्वात् कथमसिद्धिरिति वाच्यम्। प्रमाविषयत्वं प्रमेयत्वं प्रमाया भिन्नाभिन्नत्वेन तन्निरूपितविषयत्वस्यापि तथात्वेन केवलान्वयित्वासिद्धेः। न चेश्वरप्रमाविषयत्वं केवलान्वयित्वमिति वाच्यम्। ईश्वरप्रमायाः स्वविषयत्वेऽपसिद्धान्तापत्तेस्तदभावे कुतः केवलान्वयित्वम्। न चाकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयीति वाच्यम्। तस्य स्वप्रतियोगिन्याकाशेऽसत्त्वेन तत्त्वायोगात्। प्रतियोगितदभावयोः सामानाधिकरण्यवदाधाराधेयभावस्यापि विरुद्धतयाऽसम्भवादन्यथाकाशस्यासत्त्वप्रसङ्गात्। किञ्चाकाशवदाकाशात्यन्ताभावस्यापि ब्रह्मणि कल्पितत्वेन

(१) ग, (उक्त साध्यं नास्ती ति पाठो न दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नापि व्यतिरेकी साधनेन साध्यानुमितौ साध्याभावे साधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्यानुपयोगात्। अन्वय-व्याप्तिमविदुषः साध्यप्रमार्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यत इत्यनुमानम्। सादृश्यप्रमितिरूपमितिवाक्यकरणिका प्रमाशब्दी। आकांक्षा योग्यता सन्निधिमत्पदसमुदायो वाक्यम् ॥ ११ ॥

तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया केवलान्वयित्वंदूरनिरस्तम्। एवमन्य-दपि निरूपणीयम् ॥ १० ॥

एवं केवलव्यतिरेक्यनुमानमपि न सम्भवतीत्याह नापीति। साधनसाध्ययोर्व्याप्तिज्ञानात्साध्यानुमितिर्भवति नतु साध्याभावसाध-नाभावव्याप्तिज्ञानात्। नह्यन्यव्याप्तिज्ञानादन्यानुमितिर्भव-त्यति-प्रसङ्गात्। नच प्रतियोग्यनुयोगिभाव(१)स्तत्रानियामकत्वमिति वाच्यम्। प्रतियोगित्वादेरनिरूपणात्। किञ्च

व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादनुमितिरिति ते मतम्। ततश्च साधनाभावव्याप्तेः साध्याभावनिष्ठत्वेन तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानाभा-सम्भवात् कथं व्यतिरेकलिङ्गज्ञानेन साध्यानुमितिस्स्यात्। किञ्च

साध्यप्रसिद्धेरनुमानाङ्गत्वेन पृथिवीतरभेदस्य कुत्राप्यप्रसिद्धत्वेन तदनुमितिर्नसंभवत्येव। अन्यथाऽप्रसिद्ध-साध्यानुमिता-वप्रसिद्धशशश्र-ष्टङ्गाद्यनुमितिः कुतो न स्यात्। नच घटादावितरभेदः प्रत्यक्ष

---

(१) ग, भाव-मात्रनियामक इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति वाच्यम्। तर्हि तदनुमानं न स्यात्। निश्चितेऽर्थे तदयोगात् तस्माद्व्यतिरेक्यनुमानमनुपन्नम्।

नन्वेवं सत्यन्वयव्याप्तिमविदुषो व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाद्वह्न्यनुमितिः कथं स्यादिति तत्राह अन्वयेति। तस्मादन्वयिरूपमनुमानमेकमेवेति भावः। एवमनुमितिप्रमां निरूप्य क्रमप्राप्तामुपमितिं निरूपयति सादृश्येति। अयम्भावः नगरदृष्टगोपिण्डोगवयार्थी पुरुषो वनमुद्दिश्य प्रस्थित आरण्यकपुरुषाद् गोसदृशो गवय इति श्रुत्वा वनं गतो गोसादृश्यविशिष्टपिण्डमनुभवति गोसदृशो गवय इति पश्चादेतत्सदृशी मदीया गौरिति स्वगेहस्थां गामुपमिनोति। तत्र गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानकरणंगोनिष्ठ-गवयसादृश्यज्ञानं फलं सेयमुपमितिरिति।

"भक्ताभीष्टदसन्तानं गोपीजनमनोहरम्।
सत्यभामायुतंकृष्णं वन्दे सच्चित्सुखात्मकम्"॥

क्रमप्राप्तां शाब्दप्रमां लक्षयति वाक्येति। किं तद्वाक्यमित्याकाङ्क्षायां वाक्यस्य लक्षणमाह आकाङ्क्षेति। वर्णसमूहः पदम्। नच वर्णानां क्षणिकानां क्रमेणोत्पद्यमानानां कथं समूहः स्यादिति वाच्यम्। एकज्ञानविषयस्यैव तत्त्वात्। न चैकज्ञान-विषयत्वं वा कथं क्षणिकानामिति वाच्यम्। वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात्। नचोत्पन्नो गकारोनष्टो गकार इत्यनुभवः प्रमाणमिति वाच्यम्। तस्योच्चारणोत्पत्त्यादिविषयत्वेन तत्रा-प्रमाणत्वात्। नच प्रत्यु(१)च्चारणे गकारादिव्यक्त्युत्पत्तिः कुतो न भवतीति वाच्यम्। सोऽयंगकार इति

(१) ग, प्रत्यच्चारणमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्यभिज्ञा-विरोधात् । नच प्रत्यभिज्ञानस्य सादृश्यविषयतया जातिविषयतया वाऽन्यथासिद्धत्वेनाविरोध इति वाच्यम् । मुख्यत्वे बाधकाभावादुत्पत्तिविनाशप्रत्ययस्यान्यथा-सिद्धत्वस्योक्तत्वात् ।

ननु तर्हि वर्णानां नित्यत्वेऽद्वैत श्रुति-विरोधस्यादिति चेन्न, प्रत्यभिज्ञा-विरोधेन तेषां क्षणिकत्वमात्रनिराकरणात् । आकाशादिवत् स्वर्गाद्यकाल उत्पत्तेः, प्रलयकाले विनाशस्य चोपत्तेर्नाद्वैतश्रुतिविरोधः । अत एव तत्समुदायात्मकं पदं न क्षणिकम् । अत एव पदसमुदायात्मकं वाक्यं न क्षणिकं अत एव वाक्यसमुदायात्मको वेदोऽपि न क्षणिकः । अतएवोक्तं भगवता सूत्रकारेण "तएव च नित्यत्व"मिति नित्यत्वं प्रलयपर्य्यन्तावस्थायित्वंविविक्षितं प्राकृतप्रलये सकलकार्य्यविनाशस्य प्रतिपादनात् । ननु ध्वंसाप्रतियोगित्वं तदितिविवक्षित-मद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः । "छन्दांसि यज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत अस्य महतो भूतस्य निःश्वसित-मेवैतद्यदृग् वेदो यजुर्वेद" इत्यादि श्रुत्या वेदस्य कार्य्यत्वावगमात् । तस्य चानित्यत्वावश्यंभावाच्च "वाचाविरूपनित्यये"ति श्रुतेरप्ययमेवार्थः । अन्यथा "एकमेवाद्वितीयमि"ति श्रुतिविरोधापत्तेः ।

नन्वेवं वेदस्योत्पत्तिविनाशाभ्युपगमे पौरुषेयतया स्वतः प्रामाण्यं व्याहन्येतेति चेत्, नहि पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वं पौरुषेयत्वमप्रयोजकत्वात् । किन्तु सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्योच्चार्य्यमा(१)णत्वं पौरुषेयत्वम्, ईश्वरस्तु पूर्वपूर्वानुपूर्वीयमपेक्ष्य सर्गादौ वेदं विरचितवान् इति वेदस्यापौरुषेयत्वेन न स्वतः प्रामाण्यव्याहतिरित्यलमतिविस्तरेण,

(१) ग, च्चोच्चारणमिति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयानुपपत्तिराकांक्षा, वाक्यार्थावाधोयोग्यता, अविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः, अव्युत्पन्नस्य संगतिग्रहा-भावान्न वाक्यार्थप्रमा। पदपदार्थयोः स्मार्य्यस्मारकभावः संगतिः। सा च द्विविधा शक्तिर्लक्षणाचेति। शक्तिर्नाम मुख्यावृत्तिः पदपदार्थयो-र्वाच्यवाचकभावः सम्बन्ध इति यावत्। सा च द्विविधा योगोरूढ़िश्चेति। अवयवशक्तिर्योगः। यथा पाचकादिपदानाम्। रुढ़िः समुदायशक्तिः। यथा घटादिशब्दानाम्। सा च व्यवहारादिना गृह्यते। तथाहि उत्तमवृद्धस्य घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धः प्रवर्त्तते ॥ १२ ॥

पदसमुदायो वाक्यमित्युक्ते विलम्बोच्चारितपदसमुदायेति व्याप्तिरतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमुक्तंसन्निधीति। तावत्युक्तेऽग्निना सिञ्चेदिति वाक्येऽतिव्याप्तिस्स्यात्तद्वारणाय योग्यतेति। तथापि गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यत्रातिव्याप्तिस्स्यात्तन्निवृत्तये आकांक्षेति। अत्रापि पदसमुदायत्वमेकज्ञानविषयत्वं विवक्षितमतो नासम्भवः ॥ ११ ॥

नन्वकाङ्क्षादिमत्पदसमुदायो वाक्यमित्युक्तम्, अथाकाङ्क्षाया इच्छात्मकत्वेन चेतनधर्म्मत्वात्कथं पदानां साक्षात्तद्वत्त्वमित्याशंक्याकाङ्क्षाजनकत्वेन पदानां साकाङ्क्षत्वमित्यभिप्रेत्याकाङ्क्षालक्षणमाह अन्वयेति। यस्य पदस्य येन पदेन विनाऽन्वयानुपपत्तिस्तस्य पदस्य तेन पदेन समभिव्याहार आकाङ्क्षा। योग्यतालक्षणमाह वाक्येति। सन्निधिस्वरूपमाह अविलम्बेनेति। पदानामविलम्बोच्चारणसन्निधिरित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ततो बाल स्तत् प्रवृत्तिं दृष्ट्वा ज्ञानमनुमिनोति। तथाहि इयं प्रवृत्ति र्ज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वात्। मदीयप्रवृत्तिवत्

ननूक्तलक्षणं वाक्यं शाब्दप्रमाकरणं चेदव्युत्पन्नस्यापिश्रुत-वाक्या-द्वाक्यार्थप्रमाप्रसङ्ग इत्याशंक्याह अव्युत्पन्नस्येति। सङ्गतिग्रहस्यापि वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ कारणत्वादव्युत्पन्नस्य तदभावान्न वाक्यार्थ-प्रमेत्यर्थः।

ननु केयं सङ्गतिरित्यतआह पदेति। सङ्गतिस्सम्बन्ध इत्यर्थः। सङ्गतिं विभजते साच द्विविधेति। द्वैविध्यमेवाह शक्तिरिति। यद्यपि शक्तिर्गौणी लक्षणाचेति वृत्तिस्त्रिविधा तथापि वक्ष्यमाणविधया गौणीं लक्षणायामन्तर्भाव्य द्वैविध्यकथनमितिध्येयम्। प्रथमोद्दिष्टां शक्तिं निरूपयति शक्ति र्नामेति। कासौ मुख्यावृत्तिरित्याशंक्याह पदेति। पदजन्यज्ञानविषयत्वं वाच्यत्वं पदार्थस्मृतिजनकत्वं वाचकत्वम्। तदुक्तम्, "पदम(१)प्यधिकाभावात्स्मारकान्नविशिष्यते" इति। शक्तिं-विभजते साचेति। यथोद्देशयोगं लक्षयति अवयवेति। केषां पदानां योग इत्याशंक्योदाहरणमाविस्करोति यथेति। पाचकादि-पदानां योग इत्यनुषज्यते। रूढिंलक्षयति रूढ़िरिति। उदाहरति यथेति। शक्तिग्रहप्रकारमाह साचेति। व्यवहारेण शक्तिग्रहप्रकार-मुपपादयति तथाहीत्यादिना उत्तमवृद्धस्य प्रयोजकवृद्धस्य मध्यम-वृद्धः प्रयोज्यवृद्धः शिष्यपुत्रादिरिति यावत् ॥ १२ ॥

ननु मध्यम वृद्धस्य प्रवृत्त्या किमायातमित्यत आह बाल इति।

---

(१) ग. पदमभ्यधिकाभावादिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति ज्ञानमनुमाय तस्य वाक्यजन्यत्वमनुमिनोति। इदं ज्ञानमेतद्वाक्यजन्य-मेतद्वाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्। दण्डजन्यघटादिवत् इत्यनन्तरमवापोद्वापाभ्यां घटपदस्य घटव्यक्तौ शक्तिमवधारयति। सा च शक्तिः पदार्थ इति नैयायिकाः ॥ १३ ॥

प्रवृत्तिं गमनागमनादिव्यवहारं तत्रानुमानं प्रयुज्य दर्शयति तथाहीत्यादिना। ननु ज्ञानस्य कथं वाक्यजन्यत्वमनुमिनोतीत्याशंक्यानुमानप्रकारमाह इदमिति। प्रवृत्त्यानुमितं ज्ञानं यो यदन्वयव्यतिरेकाविधायी स तज्जन्यः। यथा दण्डान्वयव्यतिरेकानुविधायी घटो दण्डजन्य इति सामान्यव्याप्तिमभिप्रेत्य दृष्टान्तमाचष्टे दण्डेति।

ननु ज्ञानस्य वाक्यजन्यत्वमस्तु प्रकृते किमायातमित्याशंक्याह इत्यनन्तरमिति। पदानां पदार्थे शक्तिः पदात्पदार्थस्मरणस्यैव जायमानत्वात् समभिव्याहाराद्वाक्यार्थलाभः। अन्यथा लक्षणामात्रोच्छेदप्रसङ्गादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति पूर्वपक्षत्वेन नैयायिकमतमाह सा चेति। नतु कार्य्यान्विते शक्तिः गौरवात्। नच कार्य्यान्विते पदार्थे शक्त्यनङ्गीकारे कार्य्यताज्ञानस्याभावात् कथं शक्तिग्रह इति वाच्यम्। कार्य्यपरवाक्यश्रवणानन्तरं कार्य्यताज्ञानाप्रवृत्त्या ज्ञानानुमानवत्सिद्धार्थवाक्यश्रवणानन्तरं मुखविकाशादिना[१] हर्षादिना ज्ञानानुमानसम्भवात्। किञ्च प्रथम[२]व्युत्पत्तौ तदपेक्षायामपि लाघवेनानन्तरं तदुपेक्ष्य पदार्थमात्रे शक्तिग्रहसम्भवात्।

---

(१) क, ग, हर्षादिना इतिपाठोन। (२) ग, प्रथम प्रवृत्त्याविति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"कार्य्यान्वित" इति मीमांसकाः। "अन्वित इति" वेदान्तिनः। एवं व्याकरणादिना शक्तिर्गृह्यते। उक्तञ्च।

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान कोशाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा" इति लक्षणा शक्यसम्बन्धः ॥ १४ ॥

अन्यथा कथं कविकाव्यादि रचना स्यात्। तस्मात्पदानां पदार्थ एव शक्तिरिति नैयायिकाना-माशयः ॥ १३ ॥

मतान्तरमाह कार्य्यान्वित इति। तेषामयमाशयः पदानां कार्य्यान्विते पदार्थे शक्तिर्न केवलपदार्थे वाक्याद्वाक्यार्थप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। तथाहि, पदार्थमात्रे शक्तानि पदानि कथं वाक्यार्थं बोधयेयुः। तेषां तत्राशक्तत्वात्। नच समभिव्याहारात्तद्बोध इति वाच्यम्। पदानां तत्र सामर्थ्याभावेन समभिव्याहारेणापि तद्बोधासम्भवात्।

किञ्च, समभिव्याहारेणापि भवन्नपि धव-खदिरपलाशा इति वाक्यादिवत्पदार्थानां समूहालम्बनबोध एव स्यात्। नच संसर्गरूप-वाक्यार्थबोधः पदानां तत्र सामर्थ्याभावात्। किञ्च पदानां पदार्थमात्रे शक्त्यभ्युपगमे सङ्गतिग्रहोनस्यात्। तथाहि, प्रवृत्त्या ज्ञानाद्यनुमानद्वारा पदानां पदार्थे शक्तिनिश्चयः। प्रथमं बालस्य वाच्यः कार्य्यताज्ञानं प्रवृत्तौ हेतुः। कार्य्यत्वं नाम कृतिसाध्यत्वम्।

एवञ्च वाक्यश्रवणानन्तरं कार्य्यताज्ञानाभावे प्रवृत्त्यभावेन ज्ञाना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्यनुमानासम्भवेन कथं शक्तिनिश्चयःस्यात् । नच हर्षादिना ज्ञानानुमानेन तन्निश्चय इति वाच्यम् । व्युत्पन्नस्य तद्भावेऽप्यतिबालस्य प्रथमव्युत्पत्तौ तदयोगात् । किञ्च हर्षादीनामन्यतोऽपि सम्भवेन ततस्तदनुमानायोगात् । तस्मात् पदानां कार्य्यान्विते पदार्थे शक्तिरभ्युपगन्तव्या ।

एवञ्च वाक्यश्रवणान्तरं कार्य्यताज्ञानात्प्रवृत्त्या ज्ञानाद्यनुमानेन शक्तिनिश्चय उपपद्यते । न चेष्टसाधनता-ज्ञानात्प्रवृत्तिसम्भवेन कार्य्यताज्ञानमकिञ्चित्करमिति वाच्यम् । सुधामरीचिमण्डले तत्सत्त्वेऽपि प्रवृत्तेरदर्शनात् । नच कार्य्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे कूपपतनादावपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । इष्टसाधनताज्ञानसमानकालस्य तस्य प्रवर्त्तकत्वस्वीकारात् । तस्मात्कार्य्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् । अत एव कार्य्यपराणां लिङ्लोट् तव्य प्रत्ययादि घटितानां वाक्यानामेव प्रामाण्यं नेतरेषाम् । कथं तर्हि वाक्यार्थबोधः, असंसर्गाग्रहादिति वदाम-स्तस्मात्पदानां कार्य्यान्विते पदार्थे शक्तिरिति । इदानीं स्वसिद्धान्तमतमाह अन्वित इति । पदानां लाघवादितरान्विते पदार्थे शक्तिः । न कार्य्यान्विते गौरवान्मानाभावाच्च । यद्यपि प्रथमव्युत्पत्तौ कार्य्यान्विते पदानां शक्तिर्गृह्यते । तथापि पर्य्यायान्तरे कार्य्यांश-गौरववलेनोपेक्ष्यतरान्विते पदार्थे पदानां सामर्थ्यमवधार्य्यते तावता व्यवहारोपपत्तेः । न चैवं कार्य्यताज्ञानाभावे प्रवृत्त्यभावात् कथं शक्तिग्रह इति वाच्यम् । पुत्रस्तेजात इति वाक्यश्रवणानन्तरं सिद्धार्थज्ञानादपि मुखविकासनेन हर्षमनुमाय ततस्तस्य ज्ञानजन्यत्वमनुमायानन्तरन्तस्य वाक्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जन्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चित्यावापोद्वापाभ्यां जनिमत्पिण्डे पुत्रपदस्य शक्तेरवधारणेन कार्य्यता ज्ञानस्य सर्व्वत्रातन्त्रत्वात्। तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः,

"कार्य्यबोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा।
सिद्धबोधेऽर्थवत्ता च शास्त्रत्वं हितशासनात्" इति॥

एतेन कार्य्यपराणामेव वाक्यानां प्रामाण्यं न सिद्धवस्तुपराणां वाक्यानामिति प्रत्युक्तम्, उक्तरीत्या सङ्गतिग्रहसम्भवात् प्रयोजनवत्त्वाच्च, अनधिगतार्थबोधकतया प्रामाण्योपपत्तेः॥

नन्वेवं सति ततो लाघवात्पदानां पदार्थ एव शक्तिरस्तु नत्वन्वयांशे गौरवात्। न चैवं पदानामन्वयांशे शक्त्यभावे ततो वाक्यार्थ बोधः कथमिति वाच्यम्। समभिव्याहारादेव तदुपपत्तेरिति चेन्नातिप्रसङ्गात्।

तथाहि पदानां यत्र सामर्थ्यमवधारितं तद्बोधकत्वमेवावश्यमभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा घटपदात् पटबोधोऽपि स्यात्। ततश्चाशक्तपदसमभिव्याहारात्कथं वाक्यार्थबोधः स्यात्। नच क्रियापदसमभिव्याहृतेनाकांक्षादिमत्पदवृन्देन स्वस्वार्थे गृहितसंगतिकेन बाधकाभावाच्छाब्दबोधोऽस्त्विति वाच्यम्। तत्तत्पदश्रवणेन तत्तत्पदार्थोपस्थितावप्यन्वयांशे शक्त्यभावेन पदानां समभिव्याहारात्कथं तद्बोधः स्यात्। तस्मात् समभिव्याहाराद्वाक्यार्थबोधस्यासम्भवात्पदानामितरान्विते पदार्थे शक्तिरवधार्य्यते इति सर्वैरवश्यमभ्युपगन्तव्यम्। सा च शक्तिर्जातावेव न व्यक्तौ व्यक्तीनामानन्त्यात्। कथं तर्हि पदश्रवणानन्तरं व्यक्तिबोधस्य तत्राशक्तत्वादिति चेदाक्षेपालक्षणया वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सा च द्विधा केवललक्षणालक्षितलक्षणा चेति। केवला त्रिविधा, जहल्लक्षणा ऽजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति। शक्यार्थपरित्यागेन तत्संबन्ध्यर्थान्तरे प्रवृत्तिर्जहल्लक्षणा, यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा शक्यार्थापरित्यागेन तत्संबन्ध्यर्थान्तरे

व्यक्तिबोधः। अथवा जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरस्तु तथापि जातौ ज्ञातोपयुज्यते। व्यक्तौ स्वरूपसती तज्ज्ञानं विना व्यक्तिधीविलम्बाभावादित्यलमतिविस्तरेण। एवं व्यवहाराच्छक्तिग्रहमुक्तान्यतोऽपि शक्तिग्रहमाह एवमिति। तत्र सम्मतिमाह उक्तञ्चेति। इदानीं लक्षणां निरूपयति लक्षणेति। शक्तिविषयः शक्यस्तेन सम्बन्धो लक्ष्यमाणपदार्थस्य लक्षणा। यथा मण्डपं भोजयेत्यत्र मण्डपपदस्य तन्निष्ठपुरुषे शक्यसम्बन्धो लक्षणा ॥ १४ ॥

तां विभजते सा चेति। शक्यसाक्षात्सम्बन्धः केवललक्षणेति(१)। केवललक्षणाया लक्षणमभिप्रेत्य केवलां विभजते केवलेति। त्रैविध्यमेवाह जहल्लक्षणेति। जहल्लक्षणां लक्षयति शक्येति। अजहल्लक्षणायामतिव्याप्तिवारणाय शक्यार्थपरित्यागेनेत्युक्तम्। तत्रोदाहरणमाह यथेति। अजहल्लक्षणां लक्षयति शक्यार्थापरित्यागेनेति। जहल्लक्षणायामतिव्याप्तिवारणाय शक्यार्थपरित्यागेनेति विशेषणम्(२)। तत्रोदाहरणमाह यथेति। जहदजहल्लक्षणां निरूपयति शक्यैक-

---

(१) ग, केवललक्षणेति पाठो न। (२) त्यक्तमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रवृत्ति-रजहल्लक्षणा। यथा शोणोधावतीत्यत्र शोण-पदस्य शोणगुणविशिष्टाश्वादिद्रव्येषु। शक्यैकदेशपरि-त्यागेनैकदेशवृत्तिर्जहदजहल्लक्षणा। इयमेव भागलक्षणे-त्युच्यते। यथासोऽयं देवदत्त इत्यत्र सोऽयमिति पदयोः केवलदेवदत्तपिण्डे। यथा वा तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वं पदयोरखण्डचैतन्ये लक्षणा ॥ १५ ॥

देशेति। तत्र लौकिकोदाहरणमाह यथेति। वैदिकमपि तदाह यथेति(१)। मायोपहितं चैतन्यं तत्पदस्य वाच्यार्थः। स्थूलसूक्ष्मादि-शरीरोपहितचैतन्यं त्वं पदस्य वाच्यार्थः। ततश्च तत्पदवाच्यैकदेशो माया तत्परित्यागेनैकदेशे चैतन्यवृत्तिस्तत्पदस्य। एवं त्वं पदस्य वाच्यार्थेऽपि स्थूलसूक्ष्मादिशरीरमेकदेशस्तत्परित्यागेनैकदेशे चैतन्ये वृत्तिस्त्वं पदस्य जहदजहल्लक्षणेत्यर्थः ॥

ननु तत्त्वं पदयोरखण्डचैतन्ये लक्षणास्वीकारे एकेनैव पदेन ब्रह्मसाक्षात्कारसम्भवात् पदान्तरवैयर्थ्यमिति चेन्नैष दोषः। पदस्य स्मारकत्वेन पदान्तरं विना साक्षात्काराजनकत्वात्। ततश्च प्रथमं प्रत्येकं तत्त्वं-पदाभ्यां निर्विकल्पाखण्डचैतन्यस्मरणमुपपद्यते। ततः पदसमुदायात्मकवाक्याद्ब्रह्मात्मैक्यापरोक्षानुभव उपपद्यते "अहम्ब्रह्मा-स्मी"ति अतो न पदान्तरवैयर्थ्यं स्यादेतत् "तत्त्वमस्या"दिवाक्ये लक्षणाङ्गीकरो निरर्थकः। वाच्ययोरैक्यबोधसम्भवात्। नच

---

(१) ब, यथावेति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विरुद्धधर्म्माक्रान्तयोस्तयोः कथमैक्यबोध इति वाच्यम्। विशेषणांशयोर्विरुद्धत्वेनैक्यबोधासंभवेऽपि योग्यतया शक्त्युपस्थितयोर्विशेष्ययोरैक्यबोधसम्भवात्। तथाहि, यथा अनित्यो घट इत्यत्र विशेषणांशस्य घटत्वस्यनित्यत्वान्वयासम्भवेऽपि योग्यतया विशेष्यांश व्यक्तेस्तदन्वयः। तथा प्रकृतेऽप्युपपद्यते। यत्रोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य वाक्यार्थान्वयः स्यात्[१]। विशेष्यस्य वाक्यार्थान्वययोग्यता नास्ति, तत्रैव स्वतन्त्रोपस्थित्यर्थं पदार्थैकदेशपरित्यागेनैकदेशे लक्षणापदस्य विशिष्टवाचकस्य यथा घटो नित्य इत्यत्र विशेष्यांशव्यक्तेर्नित्यत्वान्वयायोग्यतया घटत्वस्य स्वतन्त्रोपस्थित्यर्थम्, तस्मिन्विशिष्टवाचकघटपदस्य लक्षणा। ततश्च प्रकृते शक्त्युपस्थितयोर्विशेष्ययोर्योग्यतयैक्यबोधसम्भवान्नलक्षणा। अन्यथा गेहे घटो घटमानय इत्यादावपि लक्षणाप्रसङ्ग इति। अत्रोच्यते येन रूपेण पदार्थोपास्थितिस्तेन रूपेण पदार्थानां वाक्यार्थान्वयो वाच्यः। अन्यथातिप्रसङ्गात्। एवं विशिष्टरूपेणोपस्थितयोस्तत्त्वं-पदार्थयोरत्यन्तविरुद्धत्वेन कथमभेदवाक्यार्थान्वयस्स्यात्, ततो निर्विकल्पकचिद्रूपेणोपस्थित्यर्थं तत्त्वं-पदार्थयोस्तत्त्वमस्यादि वाक्येषु लक्षणाङ्गीकारः। न चानित्यो घट इत्यत्रापि लक्षणा स्यादिति वाच्यम्। तत्र विशिष्टव्यक्तेरनित्यत्वान्वये बाधकाभावादत्र विशिष्टैक्यस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धत्वाच्च। गेहे घट इत्यादावपि घटादेर्विशिष्टवृत्तित्वे बाधकाभावान्न लक्षणा तस्मान्निर्विकल्पकचिद्रूपेण तत्त्वं-पदार्थयोरूपस्थित्यर्थं तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणाङ्गीकरणमितिदिक्॥ १५॥

---

(१) ग, स्यादिति पाठो नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शक्यपरम्परासम्बन्धो लक्षितलक्षणा। यथा द्विरेफपदस्य मधुकरे गौण्यपि लक्षितलक्षणैव। एवं व्युत्पन्नस्य गृहीतसंगतिकवाक्याद्वाक्यार्थस्य प्रमोत्पत्तौ। आकांक्षायोग्यता आसत्तिस्तात्पर्य्यज्ञानञ्चेति चत्वारि कारणानि। आकांक्षायोग्यतें निरूपिते शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेना-

---

लक्षितलक्षणां निरूपयति शक्येति। तत्रोदाहरणमाह यथेति। द्विरेफपदस्य शक्यं रेफद्वयं तस्य भ्रमरपदेन सम्बन्धः। भ्रमरपदस्य मधुकरेणसम्बन्धः। तथाच द्विरेफपदस्य मधुकरेण परंपरा सम्बन्धो लक्षितलक्षणेत्यर्थः। सिंहोदेवदत्त इत्यत्र सिंहपदस्य देवदत्ते गौणीवृत्तिः सा लक्षितलक्षणायामन्तर्भूता। तथाहि सिंहपदस्य सिंहमृगः शक्यस्तस्य क्रौर्य्येण सम्बन्धः क्रौर्य्यस्य देवदत्तेन सम्बन्धः। ततश्च सिंहपदस्य लक्षेण देवदत्तेन शक्यपरंपरा सम्बन्धोवर्त्तत इति। गौण्यपि लक्षितलक्षणैवेत्याह गौण्यपीति। एवं सङ्गतिग्रहस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ कारणत्वमभिप्रेत्य शक्तिलक्षणाभेदेन सङ्गतिं व्युत्पाद्य वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ कारणान्तराण्यपि दर्शयति एवमिति। यथा वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ सङ्गतिग्रहः कारणम्। एवं व्युत्पन्नस्य गृहीतसङ्गतिकस्य गृहीतसङ्गतिकाद्वाक्यात्तदर्थप्रमोत्पत्तावाकांक्षादीन्यपि कारणानीति योजना। नच वाक्यस्या-शक्तत्वाद्गृहीतसङ्गतिकवाक्यादित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, वाक्यस्याशक्तत्वेऽपि तस्य पदसमुदायात्मकतया पदानां शक्तत्वाद्गृहीतसङ्गतिकवाक्यादिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासक्तिरिति तात्पर्य्यम्। द्विविधं वक्तृतात्पर्य्यं शब्दतात्पर्य्यञ्चेति। पुरुषाभिप्रायो वक्तृतात्पर्य्यं तज्ज्ञानं वाक्यार्थज्ञानेन कारणं तदभावेऽपि अव्युत्पन्नस्य वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानदर्शनात् ॥ १६॥

वक्तुं युक्तमितिभावः। तर्हि तानि चत्वार्य्याकांक्षादीनि निरूपणीयानीत्याकांक्षायां द्वयं निरूपितमवशिष्टं द्वयं निरूप्यत इत्यभिप्रेत्याह आकांक्षेति। वाक्यलक्षणनिरूपणप्रस्तावे अन्वयानुपपत्तिराकांक्षा-वाक्यार्थबाधोपयोगितेति निरूपित इत्यर्थः। आसक्तिं लक्षयति शक्तीति। शक्तिलक्षणान्यतरत्वं नाम तदन्योन्यत्वं पदार्थोपस्थितिरासक्तिरित्युक्ते प्रमाणान्तरजन्यायाः पदार्थोपस्थितेरप्यासक्तित्वप्रसङ्गस्तद्वारणाय पदजन्येति। लिङ्गविधया पदजन्यपदार्थोपस्थितेरासक्तित्ववारणाय शक्तीत्यादि शक्तिलक्षणे निरूपिते व्यवहितपदजन्यपदार्थोपस्थितेरासक्तित्ववारणाया-व्यवधानेनेति। तात्पर्य्यज्ञानस्य वाक्यार्थप्रमां प्रतिकारणत्वमुपपादयितुं तात्पर्य्यं विभजते तात्पर्य्यमिति। तदर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं वक्तृतात्पर्य्यमिति केचिदाहुः। तन्न मौनिश्लोकादौ तदभावादित्यभिप्रेत्य वक्तृतात्पर्य्यं व्युत्पादयति पुरुषेति। तज्ज्ञानस्य वाक्यार्थप्रमाप्रतिकारत्वं न सम्भवति व्यभिचारादित्यभिप्रेत्याह तदिति। तज्ज्ञानं वाक्यार्थप्रमां प्रति कुतो न कारणमित्याशंक्याह तदभावेऽपीति। अव्युत्पन्नस्य वाक्यार्थज्ञानाभावेन तदिच्छायाः सुतरामसम्भवात्। तस्य तज्ज्ञानाभावेऽपि तद्वाक्याद्वाक्यार्थप्रमादर्शनान्न तत्कारणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदितरप्रतीतिमाचेच्छयानुच्चरितत्वे सति तदर्थप्रतीतिजननयोग्यत्वं शब्दतात्पर्य्यम्। तच्च षड्विधैर्लिङ्गैर्निश्चीयते। वेदे लिङ्गानि तु दर्शितानि।

"उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वताफलम्।
अर्थवादोपपत्ति च लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णय"॥

इत्यस्यार्थः प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुनः आद्यन्तयोः प्रतिपादनमुपक्रमोपसंहारौ। यथा छान्दोग्यस्य षष्ठे "स देव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ऐतदात्म्यमिदं सर्व्वमि"त्युपक्रमोपसंहारा-

---

शब्दतात्पर्य्यं निरूपयति तदिति। तस्मात्प्रकृतवाक्यार्थादितरोवाक्यार्थस्तत्प्रतीतिमाचेच्छया अनुच्चरितत्वे सति तदर्थप्रतीतिजननयोग्यत्वं शब्दतात्पर्य्यमित्यर्थः। भोजनप्रकरणे सैन्धवमानयेत्युक्ते लवणानयनप्रतीतिवदश्वानयनप्रतीतिरपि स्यात् तद्योग्यत्वस्य विद्यमानत्वात्तद्वारणाय पूर्व्वदलं तथाप्युभयेच्छया सैन्धवमानयेत्युक्ते वाक्येऽव्याप्तिःस्यादत उक्तं माचेति। उभयेच्छया प्रयुक्तत्वेऽपि तदितरप्रतीतिमाचेच्छयानुच्चरितत्वस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः। तर्हि तत्तात्पर्य्यं केन प्रमाणेन निश्चीयत इत्याकांक्षायामाह तच्चेति। शब्दतात्पर्य्यमित्यर्थः। कानि तात्पर्य्यलिङ्गानीत्याकांक्षायां लिङ्गानित्विति। सङ्ग्रहश्लोकं पठत्युपक्रमेति श्लोकं व्याचष्ट अस्यार्थः। कौतावुपक्रमोपसंहारावित्याकांक्षायामाह प्रकरणेति। उभयाकांक्षं प्रकरणम्। तत्प्रतिपाद्यस्य वस्तुन आदौ प्रतिपादनमुपक्रमः। अन्ते प्रतिपादनमुप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाद्यन्तयोः प्रकरणप्रतिपाद्यस्य पुनःपुनः प्रतिपादनमभ्यासः यथा तत्रैव "तत्त्वमसी"ति नवकृत्वोऽभ्यासः प्रकरणप्रतिपाद्यस्य मानन्तराविषयताऽपूर्व्वता यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मानान्तराविषयता प्रकरणप्रतिपाद्यस्य श्रूयमाणं तज्ज्ञानात्तत्प्राप्तिः[१] प्रयोजनं फलम्। यथा तत्रैवा"चार्य्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संत्पत्स्य" इति अद्वितीयवस्तुज्ञानात्तत्प्राप्तिः फलम्। प्रकरणप्रतिपाद्यस्य प्रशंसनमर्थवादः। यथा

संहारः। एतद्वयं तात्पर्य्यनिर्णायकमेकं लिङ्गमित्यर्थः। तदुभयमुदाहरति यथेति। हे सौम्य? सोमवत्प्रियदर्शन? इदं दृश्यमानं सर्व्वं अग्रे सृष्टेः पूर्व्वं सदेवासीत् एकमेवाद्वितीयं तद्भिन्नं विजातीयं सजातीयं वा किमपि नास्तीत्यर्थः। एवं छान्दोग्ये षष्ठे आदावद्वितीयवस्तुप्रतिपादनमुपक्रमः। तथैतदद्वितीयवस्तु आत्मा यस्य तदेतदात्मा एतदात्मनो भाव ऐतदात्म्यं इदं सर्व्वं दृश्यमानम् अद्वितीयवस्तुव्यतिरेकेण नास्तीत्यर्थः। एवमन्तेऽद्वितीयवस्तुप्रतिपादनमुपसंहार इत्यर्थः। आभ्यासं निरूपयति प्रकरणेति। अभ्यासमुदाहरति यथेति। तत्रैव छान्दोग्ये षष्ठे एव नवकृत्वो नववारं अपूर्व्वतां निरूपयति प्रकरणप्रतिपाद्येति उदाहरति यथेति। श्रुत्यतिरिक्तमानं मानान्तरं तदगोचरत्वमपूर्व्वत्वमित्यर्थः। फलं निरूपयति प्रकरणेति। तत्राप्युदाहरणमाह

---

(१) क ग तत्प्राप्तिप्रयोजनमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रैव येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञानमित्यद्वितीयवस्तुप्रशंसनम् ॥ १७ ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य दृष्टान्तैः प्रतिपादनमुपपत्तिः। यथा तत्रैव "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन (विज्ञातेन[१]) सर्व्वं मृण्मयं विज्ञातं 'भवति[२]' वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्[३] मृत्तिकेत्येव सत्यमि"त्यादि वाक्यप्रतिपादित-

---

यथेति। आचार्य्यवन् गुरुमुखाच्छ्रुतवेदार्थः। वेदब्रह्मास्मीति साक्षात्करोति तत्त्वमस्यादिवाक्यैरिति शेषः। तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारवतो यावन्न विमोक्ष्ये प्रारब्धफलभोगेन बन्धान्न मुच्यते। तावदेव चिरं तावत्कालमवस्थानम्। अथ भोगेन प्रारब्धे क्षीणे सम्पत्स्ये ब्रह्म सम्पद्यते परमात्मा भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अर्थवादं निरूपयति प्रकरणेति। उदाहरणं दर्शयति यथेति। "येन श्रुतेन ब्रह्मणाऽश्रुतं श्रुतं भवति तमादेशमप्राक्षः पृष्टवानसी"ति पूर्वेण सम्बन्धः। एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम्। उपपत्तिमाह प्रकरणेति। लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः। (?)तैर्दृष्टान्तैः प्रकरणप्रतिपाद्यप्रतिपादनमुपपत्तिरिति योजना। उदाहरति यथेति। यथैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं घटशरावादिकं विज्ञातं स्यात्, मृदात्मना नामधेयं[४] विकारश्चेति द्वयं वाचारम्भणमनृतं

---

(१) ख, ग, विज्ञातेति पाठो न।
(२) ख, ग, स्यादिति पाठः।
(३) ग, ध्येयमिति पाठः।
(४) ग, ध्येयमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मृदादिदृष्टान्तैरद्वितीयवस्तुप्रतिपादनम्। एवं षड्विध-तात्पर्य्यलिङ्गैर्वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्य्य-निश्चयः। इदमेव श्रवणमित्युच्यते। श्रुतस्यार्थस्योपपत्ति-भिश्चिन्तनं मननं विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीय-प्रत्ययप्रवाहीकरणं निदिध्यासनम्। तदुक्तम्।

मृत्तिकेत्येव सत्यम्। अतो मृद्ज्ञानेन घटादिज्ञानं युक्तमित्यर्थः। एवं लिङ्गानि निरूप्य तैर्वेदान्तानाम्ब्रह्मणि तात्पर्य्यनिश्चयो भवतीत्युप-संहरति एवमिति। ततः किमित्यत आह इदमिति। उपक्रमादि-षड्विधलिङ्गैरद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्य्यनिश्चयानुकूल-व्यापाररूपं श्रवणमित्यर्थः। प्रसङ्गान्मननं निरूपयति श्रुतस्येति। निदिध्यासनं निरूपयति विजातीयेति। (१)अनात्मबुद्धिर्दैतदर्शनञ्च विजातीयप्रत्ययः। अहम्ब्रह्मास्मीति प्रत्ययात्तिर(२)कारेणेत्यर्थः। अत्र श्रवणेन मानगता सम्भावना निवर्त्तते। मननेन मेयगतासम्भवना निदिध्यासनेन विपरीतभावना अनन्तरं तत्त्वमस्यादिवाक्याद्ब्रह्मा-परोक्षज्ञानं शोधिततत्त्वं पदार्थस्य ततोऽज्ञाननिवृत्तिः। एवं श्रव-णादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारामोक्षे विनियोगः। एतच्चाग्रे व्युत्पा-दयिष्यति। तत्र सम्मतिमाह तदुक्तमिति। शब्दानां वेदान्तानां शक्तिविषयं निरूपणं शक्तितात्पर्य्यधारणानुकूलव्यापार इत्यर्थः।

---

(१) ग, अनात्मन्यात्मबुद्धिरिति पाठः। (२) ग, तत्तिरस्कारेणेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"शब्दशक्तिविषयं निरूपणं युक्तितः श्रवणमुच्यते बुधैर्वस्तुतत्त्वविषयं निरूपणं युक्तितो मननमित्युदीर्य्यते चेतसस्तु चित्तिमात्रशेषता ध्यान मित्यभिवदन्ति वैदिकाः। अन्तरङ्गमिदमित्यमीरितं तत्कुरुष्व परमात्म-बुद्धये" इति। इदं श्रवणादित्रयं साधनसम्पन्नस्य

युक्तितो न्यायतो बुधैर्वेदान्तशास्त्रार्थरहस्यविद्भिर्वस्तुतत्त्वविषयं निरूपणमद्वितीयब्रह्मतत्त्वनिर्णयानुकूलव्यापार इत्यर्थः। युक्तित उपपत्तितः सा व्याख्याता। चेतसः अन्तःकरणस्य चित्तिमात्रशेषता विजातीय-प्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहिता वैदिकाः वेदान्तार्थ-चिन्तकाः। द्वितीयश्लोकस्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे इदमिति। ज्ञानं प्रति ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति तत्र प्रमाणमाह आत्मेति। आदिशब्देन "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्पाण्डित्यञ्च बाल्यञ्च निर्विद्याथ मुनिः तद्विजिज्ञासस्व" इत्यादि श्रुतयो गृह्यन्ते॥

ननु साधनसम्पन्नस्य संन्यासिनः श्रवणादित्रयं ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्ग-साधनमित्युक्तम्। तत्र कानि साधनानि यैः सम्पन्नं श्रवणाद्यधि-कारी स्यात्तत्राह साधनानीति। "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराण आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयत एव-मेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते"।

"अविनाशितु तद्विद्धि येन सर्व-मिदं ततम्।
विनाश-मव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति"॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संन्यासिनो ज्ञानं प्रत्यतरङ्गसाधनम् "आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादि श्रुतेः। साधनानि नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमादिषट्क सम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वञ्चेत्येवं रूपाणि ॥ १८ ॥

"अन्तवन्त इमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः"।

यल्लतकं तदनित्यं यथा घट"

इत्यादि श्रुतिस्मृतिन्यायैरात्मा नित्यः। आत्मनोऽन्यदखिलं ब्रह्मलोकान्तमनित्यं पुण्यकार्य्यत्वात्। नच "कर्म्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक" इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मलोकस्यविद्यासाध्यत्वावगमात्पुण्यकार्य्यत्वानुपपत्तेः कथमनित्यत्वमिति वाच्यम्। "विद्यादेवलोक" इत्यत्र विद्याशब्देनोपासनाया विवक्षितत्वात् तस्याः कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा कर्त्तुं शक्यत्वेन मानसक्रियारूपत्वाद् ब्रह्मलोकस्यापि पुण्यकार्य्यत्वेनानित्यत्वोपपत्तेः, एतच्चास्माभिः प्रागेव विस्तरेण प्रतिपादितं ततश्च आत्मनोऽन्यदखिलमनित्यं आत्मा नित्य इति विवेचनं नित्यानित्यवस्तुविवेकः ॥

ननु कश्चित् स्वयमेव श्रुतिस्मृत्यर्थं न्यायञ्च कथमनुमन्यते मास्त्विति चेत् तर्हि नित्यानित्यवस्तुविवेकः कथं स्यात्, किञ्च, "अक्षय्यं ह्वै चातुर्मास्य याजिनः सुकृतम्भवतो" तिश्रुत्या कर्म्मफलस्याक्षय्यत्वावगमात् कथमात्मभिन्नस्यानित्यत्वनिश्चय इति नायं दोषो मलिनचित्तस्य तदसम्भवेऽपि निष्कामतयाऽनुष्ठितनित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनैराराधिताराध्यपादश्रीकृष्णभगवदनुग्रहीतस्यात्यन्त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निर्मलस्वान्तस्य श्रुत्याद्यनुसन्धानेन नित्यानित्यवस्तुविवेकोपपत्तेः। कर्म्मफलाक्षय्यत्ववचनस्य विध्यपेक्षितनया गुणार्थवादत्वात्। "तद्यथेह कर्म्मचितोलोकः क्षीयत" इत्यादिवचनस्य श्रवणविध्यपेक्षितत्वेन न्यायोपोद्बलितत्वेन च भूतार्थवादतया ततोबलवत्त्वाच्च। तत आत्म भिन्नस्यानित्यनिश्चोभवत्येव। अर्थवादस्त्रिविधः गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति। तदुक्तम्।

"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मत" इति।

"अत्रादित्यो यूपो भवति अग्निर्हिमस्य भेषजं यन्न दुःखेन सम्भिन्नमि"त्यादिवाक्यानि यथाक्रममुदाहरणीयानि। तथाच विधेः फलापेक्षायामपि नित्यत्वानित्यत्वयोरौदासीन्याच्चातुर्मास्य फल-नित्यत्वे ज्योतिष्टोमाश्वमेधादिविधीनामानर्थक्यप्रसङ्गात्तदक्षय्यत्ववचनं गुणार्थवाद एव पूर्णाञ्जलया सर्वकामावाप्तिवचनवत् "तद्यथेह कर्म्म-चितोलोकः क्षीयत" इत्यादि वाक्यं तु श्रवणविध्यपेक्षितत्वान्मानान-न्तराविरुद्धत्वात् 'यत्कृतकं तदनित्य'मिति न्यायोपोद्बलितत्वादज्ञा-तार्थबोधकतया भूतार्थवादत्वात् स्वार्थे मानमेवानेन न्यायेन नित्या-नित्यवस्तुविवेके सम्यक् सम्पन्ने कर्म्मफलेष्वनित्यत्वदोषदर्शनेनेहामु-त्रार्थफलभोगविरागो भवति। स्रवान्नपायसादाविवैहिकभोगसाधन स्रक्चन्दनवनितादिविषयेष्वमुत्रामृतादिविषयेषु चानित्यत्वदोषदर्श-नेनात्यन्तजिहासा सम्पद्यते अयमेवेहामुत्रार्थफलभोगविरागः। नच प्रथममेतादृश वैराग्यसिद्धौ 'किं रंहति पादारम्भेण वैराग्यफलके-नेति वाच्यम्। एतद्दार्ढ्याय तदारम्भोपपत्तेः। ततः शमदमोपरति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"परीक्ष्यलोकान्कर्म्मचिन्तान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मनं पश्येदि"-त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १९ ॥

तितिक्षा श्रद्धा समाधानानि भवन्ति तान्यग्रे व्युत्पादयिष्यति। ततो मुमुक्षा एवं साधनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

अत्र विवेकादिसाधनचतुष्टयं समुचितमधिकारिविशेषणमित्याचार्य्याः। अन्ये तु मुमुक्षैवाधिकारिविशेषणं विवेकादिकं तु तत्साधनत्वेन प्रणाड्याः। अन्यथा प्रसञ्जप्रतिषेधादिति वदन्ति ॥१८॥

विवेकादीनामधिकारिविशेषणत्वे प्रमाणमाह परीक्ष्येति। कर्म्मचितान्कर्म्मसम्पादितान् लोकान् ब्रह्मलोकादीन् परीक्ष्यानित्यत्वेन निश्चित्य ब्राह्मणो ब्रह्मजिज्ञासुर्निर्वेदं वैराग्यमायात् प्राप्नुयात्। किमिति यतः, अकृतो मोक्षः कृतेन कर्म्मणा नास्ति न सम्भवति। ततः किं कुर्य्यादित्यत आह तदिति। विरक्तः सर्वकर्म्माणि नित्यादीनि सन्यस्य तद्विज्ञानार्थं मोक्षसाधनीभूतब्रह्मविज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिरुपहारपाणिः श्रोत्रियं शास्त्रज्ञानवन्तं ब्रह्मनिष्ठं करामलकवदखण्डैकरसानन्दब्रह्मसाक्षात्कारवन्तमिति मुण्डकश्रुतेरक्षरार्थः। कठवल्लीवाक्यमप्युदाहरति कश्चिदिति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथोक्तसाधनसम्पन्नस्य संन्यासाधिकारः। विहितानां कर्म्मणां विधिना परित्यागः संन्यासः। स च वैराग्य-हेतुकः॥ २०॥

धीरो विवेकी जडानृतदुःखाहङ्कारेभ्यः प्रातिलोम्येन सच्चिदानन्द-तया अञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यङ् स चासावात्मा च प्रत्यगात्मा तं अनावृतं विषयेभ्यो व्यावृत्तं चक्षुर्यस्य स तथोक्तः। चक्षुरिति सर्वेन्द्रियाणामुपलक्षणम्, जितेन्द्रिय इत्यर्थः। बृहदारण्यकवाक्य-मुदाहरति शान्त इति। आत्मनि मनसि आत्मान-मद्वयात्मानं पश्यत्यहम्ब्रह्मास्मीति साक्षात्करोति। आदिशब्देन "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियम्भवति"।

"असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृत्ताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के च आत्महनो जनाः॥"

उदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयम्भवति न[१] त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य तस्य त्रयोऽवस्थास्त्रयः स्वप्ना" इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते॥१९॥

ततः किमित्यत आह यथोक्तेति। यथोक्तसाधनसम्पन्नस्य विवे-कादिसाधनसम्पन्नस्य जिज्ञासोरिति शेषः। "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती"त्यादि श्रुतेः।

ननु साधनसम्पन्नस्य जिज्ञासा नोपपद्यते कुत इति चेत् ब्रह्मा-

---

(१) ग. तत्त्वे इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञातं ज्ञातं वा नाद्यः, अज्ञाते जिज्ञासायोगात्। तस्याधर्म्मज्ञान-साध्यत्वात्। न द्वितीयो ज्ञाने सुतरां तदयोगात्। नच तज्ज्ञान-मापातस्वरूपमेवेति वाच्यम्। किमिदमापातत्वं सामान्यरूपत्वं वा संशयरूपत्वं वा परोक्षरूपत्वं वा नाद्यः, निःसामान्यविशेषे ब्रह्मणि सामान्यलक्षणापातताया असम्भवात्। न द्वितीयः, ब्रह्मणो मानान्तरा गम्यत्वेन वेदान्तगम्यत्वेन तज्ज्ञानस्य संशयत्वायोगात्। न तृतीयः नित्यापरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षाज्ञानायोगात्। "यत् साक्षादपरो-क्षाद्ब्रह्मे"ति श्रुत्या ब्रह्मणो नित्यापरोक्षत्वावगमात्। तस्मात्साधन-सम्पन्नस्य जिज्ञासाऽनुपपन्नेति उच्यते, यद्यपि ब्रह्मणो मानान्तरा-गोचरत्वात् स्वप्रकाशसाक्ष्यभिन्नतया नित्यापरोक्षत्वाच्च। तस्मिन्वे-दान्तवाक्यादपरोक्षमेव ज्ञानं जायते। तथापि तज्ज्ञानमापात-रूपमेव। अग्रे संशयादिदर्शनात् तस्यापातत्वं नामाविचारितवाक्य-जन्यत्वं संशयादिग्रस्तत्वं वा नतु संशयत्वं भासमानविरुद्ध-नाना-कोटिजन्य ज्ञानस्यैव संशयत्वात् वाक्यजन्य-ज्ञानस्यैककोटिकत्वात्। निर्दोष वेदान्तवाक्यजन्य-ज्ञानस्य संशयत्वायोगाच्च। अन्ये तु क्वचिदेककोटिकज्ञानमप्यनवधारणात्मकम्, अन्यथाऽनभ्यासदशायां जलज्ञानानन्तरं प्रामाण्यसंशयाहितसंशयो न स्यात्। जलज्ञानस्य तस्य सतो निश्चयरूपत्वात्। न चैककोटिकज्ञानस्य संशयत्वे निश्चयसंशयोः को भेद इति वाच्यम्। संशयविरोधिज्ञानस्यैव निश्चयत्वात्। न चान्योऽन्याश्रयः। एकस्मिन् धर्म्मिणि स्वाकार-विरुद्धद्वय-वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधि ज्ञानत्वस्यै संशयत्वात्। एवञ्च वाक्यजन्यमपि ज्ञानमेककोटिकमपि अग्रे संशयादिदर्शनाद-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"यदहरेव-विरजे त्तदहरेव प्रव्रजेदि"त्यादि श्रुतेः। "वैराग्यं परमेतस्य मोक्षस्य परमोऽवधिरि"ति स्मृतेश्च। स च वैराग्यस्य[१] तारतम्येन चतुर्विधः कुटीच[२]कबहूदकहंसपरमहंसभेदात्। वैराग्यं द्विविधम्। अपरम्पर-

---

नवधारणात्मकमेवेति वदन्ति। तथाच साधनसम्पन्नस्य जिज्ञासोः संन्यासाधिकार इति निरवद्यम्।

ननु यथोक्तसाधनसम्पन्नस्य संन्यासाधिकार इत्युक्तम्। तत्र कोऽसौ संन्यास इत्याकाङ्क्षायां तं व्युत्पादयति विहितानामिति। अविहित-निषिद्धत्यागिनां संन्यासित्वाभावाद्विहितानामित्युक्तम्। आलस्यादिनाऽविहितत्यागिनां भ्रष्टानां संन्यासित्ववारणाय विधिनेत्युक्तम् ॥ २० ॥

संन्यासस्य वैराग्य हेतुकत्वे प्रमाणमाह यदहरेवेति। यस्मिन्दिने वैराग्यं प्राप्नुयात् तदहस्तस्मिन्नेव दिने प्रव्रजेत् सर्वकर्म्म संन्यासं कुर्य्यात् इति श्रुतेरत्वरार्थः। मोक्षस्य संन्यासस्य। संन्यासं विभजते स चेति। वैराग्य[३]तारतम्यमुपपादयितुं वैराग्यं विभजते वैराग्यमिति। अपरवैराग्यं विभजते तत्रेति। तयोर्मध्य इत्यर्थः। यतमानवैराग्यं निरूपयति। अस्मिन्निति। व्यतिरेकवैराग्यं निरूपयति

---

(१) क, ग, वैराग्यस् इति पाठः।

(२) क, चरक इति पाठः।

(३) ग, तारतम्यमिति पाठो न।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च्चेति । तच्चापरं चतुर्विधम् । यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रिय-त्ववशीकारभेदात् । अस्मिन् संसारे इदं सारमिदम-सारमिति सारासारविवेको यतमानवैराग्यम् । चित्त-गतदोषाणां मध्ये एतावन्तः पक्वा एतावन्तोऽपक्वा इति विविच्यापक्वदोषनिरोधे[१] यत्नोव्यतिरेकवैराग्यम्। विष-येच्छासत्त्वेऽपि मनसी[२]न्द्रियनिरोधावस्थानमेकेन्द्रियत्वं [३]वैराग्यम् । वशीकारवैराग्यमैहिकामुष्मिकविषयजि-हासा। तदुक्तम्, "दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्य वशी-कार[४]-सञ्ज्ञावैराग्यमिति"। तत्त्रिविधम् । मन्दं तीव्रं तीव्रतरञ्चेति । पुत्रदारादिवियोगे धिक् संसारमिति

चितेति । एकेन्द्रियत्ववैराग्यमाह विषयेति । चतुर्थमाह वशी-कारेति । तत्र पतञ्जलिसूत्रं संवादयति तदुक्तमिति । ऐहिकाः स्रक्चन्दनवनितादयो दृष्ट-विषया आमुष्मिकाः अनुश्राविकास्तेषु विगता तृष्णा यस्य स तथा तस्यैहिकामुष्मिकविषये जिहासा-युक्तस्येत्यर्थः । तादृशस्य वशीकारनामकं वैराग्यम्भवतीति शेषः । अर्थाद्यतमानादित्रयं सूचितं द्रष्टव्यं तदपि विभजते तदिति ।

---

(१) ग, निरोत्र यत्न इति पाठः ।

(२) ग. मनसेन्द्रिय इति पाठः ।

(३) ग, ख. (त्व)मिति पाठो न ।

(४) क. वशीकारसञ्ज्ञामिति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बुद्ध्या विषयजिहासा मन्दवैराग्यम्। अस्मिन् जन्मनि पुत्रदारादि मास्त्विति स्थिरबुद्ध्या विषयजिहासा तीव्रम्। पुनरावृत्तिसहितब्रह्मलोकादि पर्य्यन्तं मास्त्विति स्थिर-बुद्ध्या विषयजिहासा तीव्रतरम्। तत्र मन्दवैराग्ये संन्यासाधिकार एव नास्ति ॥ २१ ॥

"यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु।
तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेदि"ति ॥

स्मरणात्। तीव्रवैराग्ये सति याचाद्यशक्तौ कुटी(१)-चकाधिकारः। तच्छक्तौ बहूदक-संन्यासाधिकारः।

मन्दवैराग्यस्वरूपं दर्शयति पुत्रेति। तीव्रवैराग्यं निरूपयति अस्मिन्निति। तीव्रतरं निरूपयति पुनरावृत्तीति। न चेदं वैराग्यतारतम्यं कुतोऽवगम्यते इति वाच्यम्। परवैराग्ये मृदुमध्य-तीव्रभेदेन तारतम्यावगमात्। अपरे स्वानुभवानुरोधेन तदुपपादित-मिति भावः। कस्मिन्वैराग्ये सति को वा संन्यासः कर्त्तव्य इत्या-काङ्क्षायां तदुक्तं मन्दवैराग्ये सति संन्यासानधिकारमाह तत्र मन्देति ॥ २१ ॥

तत्र गमकमाह यदेति। याचाद्यशक्तिशक्तिभ्यां तीव्रतरविरक्तस्य संन्यासद्वयमाह तीव्रेति। तीव्रतरविरक्तस्य हंससंन्यासाधिकारमाह

---

(१) क. कुटीचराधिकार इति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तीव्रतरवैराग्ये सति हंससंन्यासाधिकारः। एते त्रयः संन्यासाः। एतेषामाचाराश्च स्मृतौ प्रसिद्धाः। तीव्रतर-वैराग्ये मुमुक्षोः परमहंस-संन्यासाधिकारः। स च परमहंसो द्विविधः। विविदिषा-संन्यासोविद्वत्संन्यास-श्चेति। साधनसम्पन्नेन तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य क्रियमाणः संन्यासोविविदिषा-संन्यासः। "एतमेव प्रव्राजिनोलोक-

---

तीव्रतरेति। तर्हि ते संन्यासानिरूपणीया तेषामाचाराश्च वक्तव्या इति तत्राह एत इति। मुमुक्षोः परमहंससंन्यासाधिकारमाह तीव्रतरेति। परमहंस-संन्यासं विभजते स चेति। विविदिषा संन्यासस्य लक्षणमाह साधनेति। तत्र प्रमाणमाह एतमेवेति। लोको द्विविधः। आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति। तत्रानात्मलोकः श्रुत्या त्रिविधः प्रतिपादितः। "अथ त्रयो वावलोका मनुष्यलोक" इति श्रुतिः। आत्मलोकोऽपि श्रुत्या प्रतिपादितः।

"अथ यो ह वास्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एतमविदितो न भुनक्ति यथा ह वेदेन[१] तूक्तोऽन्यद्वा कर्म्मकृतं यदि ह वाप्यन् एवं विन्महत् पुण्यं कर्म्म करोति तद्धास्य ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत् स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयंलोक" इत्याद्याश्रुतयः। ततश्च एतमिति सर्व-नाम्नः प्रकृतिपरामर्शित्वात् "स वा एष महानज आत्मा" इत्यात्मनः प्रकृतत्वादिहापि लोकमिति लोकशब्देनात्मलोको विवक्षित इति

---

(१) ग, वेदो ननूक्त इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिच्छन्तः प्रव्रजन्ती"त्यादि श्रुतिस्तत्र [१]मानम् । स च द्विविधः जन्मापादकः कर्म्मत्यागात्मकः । "प्रैषोच्चारण-पूर्वकं दण्डधारणाद्याश्रमरूपश्चे"ति "न कर्म्मणा न प्रजया न धनेन न त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशु"रित्यादि श्रुतिराद्ये मानम् ॥ २२ ॥

गम्यते । एवञ्च लोक्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या लोकमात्मानं[२] भवमिच्छन्तः प्रव्राजिनो विरक्ताः प्रव्रजन्ति संन्यासं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्रापूर्वत्वात्सं-न्यासं कुर्य्युरिति विधिर्द्रष्टव्यः । "उपांशुयाजमन्तरा यजती"त्यत्र यथा तद्वत् तदुक्तम्, "विधिर्वाधारणवदि"ति । विविदिषा संन्यासं विभजते स चेति । जन्मापादक[३] कर्म्मकाम्यं फलाभिसन्धिकृतं नित्यादि कर्म्म तस्य त्यागः काम्यकर्मणां स्वरूपेण त्यागो विवक्षितः । नित्यादीनां फलाभिसन्धित्यागमात्रं विवक्षितं न स्वरूपेणान्यथा-वान्तरभेदो न स्यादिति भावः । तत्र प्रथमं विविदिषा संन्यासे प्रमाणमाह नेति । कर्म्मणा काम्येन फलाभिसन्धिकृतनित्यादिना वा कर्म्मणाऽमृतत्वं नाप्नुयुरेवं सर्वत्र योजनीयं प्रजया पुत्रेण धनेन हिरण्यादिना, एके विरक्तास्त्यागेन यथोक्त-जन्मापादक-कर्म्मत्यागा-त्मकसंन्यासेनामृतत्वं मोक्षसाधनं ब्रह्मसाक्षात्कारमानशुः प्राप्नुयु-रित्यक्षरार्थः ॥ २२ ॥

---

(१) ख, ग, प्रमाणमिति पाठः ।

(२) ग, मात्मानुभवमिति पाठः ।

(३ ग, जन्मापादकमिति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विरक्तस्य गृहस्थादेः प्रबलनिमित्तवशेन संन्यासप्रतिबंधे आद्ये संन्यासेऽधिकारः। अत्र स्त्रीणामप्यधिकारः। जनकादीनां मैत्रेयी-प्रभृतीनां तत्त्वविदां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासेषूपलम्भात्। द्वितीये तु "दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिगृह्येच्छेषं विसृजेदिति संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया प्रव्रजन्त्य-क्षतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिता" इत्यादि वचनानि प्रमाणानि। गृहस्थाश्रमादौ कृतश्रवणादिभिरुत्पन्नसाक्षात्कारेण गृहस्थादिना

कस्य तत्राधिकार इत्याकाङ्क्षायामाह विरक्तस्येति। संन्यासप्रतिबन्धे दण्डधारणाद्याश्रमरूपसंन्यासप्रतिबन्धे जन्मापादक कर्म्मत्यागात्मकसंन्यासे स्त्रियोऽप्यधिक्रियन्त इत्याह अत्रेति। तत्र गमकमाह जनकादीनामिति। आदिशब्देनाजातशत्रु-याज्ञवल्क्य-कहोलप्रभृतयो गृह्यन्ते। मैत्रेयी प्रभृतीनामिति। नच स्त्रीणामुपनयनाभावात् वेदाध्ययनानर्हतया कथम्ब्रह्मज्ञानाधिकारस्तस्य महावाक्यजन्यत्वादिति वाच्यम्। अतीतानेकजन्मसुकृतपरीपाकवशेन नितान्तनिर्मलस्वान्तानां मनुष्याणां पुराणश्रवणादिना तत्त्वज्ञानोत्पन्नो बाधकाभावात्। त्रैवर्णिकानामेव वेदान्त-श्रवणादिना ज्ञानोत्पत्तिः। एतदभिप्राया श्रुतिरपि "यद्ब्रह्मविद्यया सर्वे भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्त" इति। अत एवेतिहासपुराणेषु विदुरादीनां तत्त्वज्ञानं श्रूयते। किमु वक्तव्यं ब्राह्मणीनां मैत्रेय्यादीनां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विक्षि[१]प्तचित्तस्य चित्तविश्रान्ति-लक्षणां जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य क्रियमाणः संन्यासोविद्वत्संन्यासः। तचैतमेव विदित्वामुनिर्भवति। "अथ योगिनां परमहंसानामि"-त्यादि परमहंसोपनिषत्।

तत्त्वज्ञानाऽधिकारे त्रैवर्णिकस्त्रीणां ज्ञानमात्रोपयोगी[२] श्रुत्यभ्यासेन विरोध इति केचित्तदाह श्रुतिस्मृतीति। द्वितीय विविदिषा संन्यासे प्रमाणमाह द्वितीय इति।

"यदि वेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद् गृहादनादा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् प्रवृत्तिलक्षणोयोगोज्ञानं संन्यासलक्षणं तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् त्यज धर्म्ममधर्म्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज कर्म्मणा बध्यते, जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते तस्मात्कर्म्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिन"

इत्यादि-वचनान्यादिशब्देन गृह्यन्ते। विद्वत्संन्यासमुपपादयति गृहस्थाश्रमादाविति। उत्पन्नो ब्रह्मसाक्षात्कारो यस्य स तथा तेनेति यावत्। आदि शब्देन ब्रह्मचारि वानप्रस्थौ गृह्येते। चित्तविश्रान्तिर्नाम विक्षेपोपशमः। विद्वत्संन्यासे प्रमाणमाह तत्रेति।

---

(१) क, विक्षेपित इति पाठः।

(२) ग, (गोति) ह्रस्व पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम्।
तदैव[1]दण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजे"दि-त्यादि श्रुतिस्मृतिवचनानि प्रमाणानीति। तत्राद्यसंन्यासो जन्मान्तरीये[2]ऽपि ज्ञाने उपकरोति ॥ २३ ॥

एतं परमात्मानं विदित्वा ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य मुनिर्मननशीलो भवतीत्यर्थः। तच्च मननशीलत्वमसति कर्त्तव्यान्तरे सम्भवतीति संन्यासो विधीयते। तस्य जीवन्मुक्तिरेव फलं तत्त्वज्ञानस्य सम्पन्नत्वा-दितिभावः। आदिशब्देन "एतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैष-णायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च उत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति, न दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः"।

"कंथा-कौपीनवासास्तु दण्डधृग्ध्यानतत्परः।
एकाकी रमते नित्यं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" ॥

इत्यादि-वचनानि गृह्यन्ते।

ननु विविदिषा-संन्यासस्तत्त्वज्ञानहेतुरित्युक्तं तदयुक्तम्। याज्ञ-वल्क्यजनकप्रभृतीनां तत्त्वज्ञानोपलम्भादित्याशंक्याह तत्रेति। तयो-र्मध्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥

---

(१) ख, ग, तदैकदण्डमिति पाठः।

(२) क, जन्मान्तरीयोऽपीति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जनकादीनां तत्त्वज्ञानोपलम्भाच्छ्रुत्यादिषु। "यद्यातुरःस्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेदि"त्यातुर-संन्यास-विधानाच्च। आतुरेऽपि विरक्तस्यैवाधिकारात्। न

जन्मान्तरीय-संन्यासस्य ज्ञानोपकारित्वे गमकमाह जनकादीनामिति बृहदारण्यकश्रुत्यादिष्वित्यर्थः। गमकान्तरमाह यदीति। "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति" वैराग्यहेतुकं संन्यासं साङ्गकर्त्तव्यत्वेन विधाय दशाविशेषे यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेदिति पूर्वविहितं वैराग्यहेतुकं संन्यासमनूद्येतराङ्गव्यावृत्तये विकल्पेन वाङ्मनसरूपसाधनद्वयं विधीयते "मनसा वाचा वा संन्यसेदिति" तदानीं मुमूर्षोः श्रवणाद्यसम्भवेन तत्त्वज्ञानासम्भवात्। स च संन्यासो जन्मान्तरे ज्ञाने(१) उपकरोतीत्यङ्गीकर्त्तव्यमन्यथा संन्यासस्य वैयर्थ्यं स्यादिति भावः।

नन्विदं ब्रह्मलोकसाधनं संन्यासान्तरमस्तु नच तत्र प्रमाणाभावः। "संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति" स्मृतेः सत्त्वात्। तथाच न वैयर्थ्यमित्याशंक्याह आतुरेऽपीति। तथाच "संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति" स्मृतिः। तस्यैव नान्तरीयकफलं प्रतिपादयति। अथवा स्मार्त्तसंन्यासस्य तत्फलमस्तु प्रकृतस्य वैराग्यहेतुकस्य संन्यासस्य ज्ञानैकफलत्वादिति भावः। विपक्षे दण्डमाहान्यथेति। तत्र सम्मतिमाह तदुक्तमिति। एवं संन्यासं सप्रपञ्चं निरूप्य साधनसम्पन्नस्य

---

(१) ग, ज्ञानमुपकरोतीति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संन्यासान्तरम् । अन्यथा प्रकरणविरोधप्रसङ्गात् । तदुक्तम् ।

"जन्मान्तरेषु यदि साधनजातमासीत्संन्यासपूर्वक-

संन्यासिनः श्रवणादिकं तत्त्वज्ञानहेतुः । (१)तस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधानादित्युपसंहरति तदेवमिति । यस्मात्कारणात्साधनचतुष्टयसंपन्नस्य जिज्ञासोः श्रवणादिकं तत्त्वज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गसाधनं तत् तस्मात्कारणादित्यर्थः । नच "तत्त्वज्ञानोद्देशेन श्रोतव्य" इत्यादिना श्रवणादिविधिः किं नस्यादिति वाच्यम् । विधेरप्राप्तविषयत्वात् । यद्यपि साक्षात्कारं प्रति श्रवणादीनां कारणत्वं मानान्तरेणाप्राप्तं तथापि षड्जादि-स्वरसाक्षात्कारं प्रति गान्धर्वशास्त्राभ्यासस्य कारणताग्रहकाले श्रवणत्वेन दुर्ज्ञेय-वस्तु साक्षात्कारत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्याकारेण कार्य्यकारणभावस्य निश्चितत्वात् । ब्रह्मणोऽप्यतिसूक्ष्मतया दुर्ज्ञेयत्वात् तत्साक्षात्कारं प्रत्यपि श्रवणादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वं प्राप्तमेवेति न तत्र विधिरिति भावः।

ननु "श्रोतव्य" इत्यादितव्यप्रत्ययानां का गतिरित्याशंक्याह अर्हार्थ इति । नियमादृष्टसाध्यस्य परमापूर्वस्यासम्भवेन नियमविध्यसम्भवादर्हार्थे श्रोतव्य इत्यादितव्यप्रत्ययो युक्त इति वाचस्पतिमिश्राणामाशयः । मतान्तरमाह आचार्य्यास्त्विति ।

---

(१) ग, तथैव इति पाठः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिदं श्रवणादि[१]कञ्च विद्यामवाप्स्यति जनः सकलोऽपि यत्र तत्राश्रमादिषु वसन्न निवारयाम" इति। तदेवं

"आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्य्यस्तेन चोच्यते" ॥

इति श्लोकोक्तलक्षणाः पञ्चपादिकाचार्य्यमतानुसारिणो विवर्णाचार्य्य-प्रभृतय आचार्य्या इत्युच्यन्ते। एवं वक्ष्यमाणरीत्या एवं शब्दार्थमाह यथेति। साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य जिज्ञासोः कृतसंन्यासस्येत्यर्थः।

"यथा तुषनिवृत्तिमुद्दिश्य व्रीहीनवहन्ती"त्यवघातो विधीयते एवं द्रष्टव्य इति। ब्रह्मसाक्षात्कारमुद्दिश्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः। तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्पाण्डित्यं बाल्यंञ्च निर्विद्याथ मुनिस्त तद्विजिज्ञासस्ये"त्यादि वाक्यैः[२] साङ्गोपाङ्गैः श्रवणं नामाङ्गी विधीयते। यत्साक्षात् फलसाधनत्वेन श्रुतं तदङ्गी शेषी प्रधानमिति चोच्यते तत्सन्निधौ फलं विना यत्कर्त्तव्यत्वेन श्रुतं तदङ्गं शेषः सहकारीत्यभिधीयते। "यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते"ति दर्शपूर्णमासाग्नेयादयः षट् यागाः साक्षात्फलसाधनत्वेन विहिता-स्त एवाङ्गिनस्तत्प्रकरणे "व्रीहीन्प्रोक्षति समिधो यजती"त्यादिना प्रोक्षणादयः समिदादयश्च साक्षात्स्वर्गफलमन्तरेण

---

(१) क, श्रवणादिकाख्येति पाठः।

(२) ग, साङ्गं श्रवणं नाम इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वोक्ताधिकारिणः श्रवणादीनां तत्त्वज्ञानकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चीयते 'अर्हार्थे श्रोतव्य' इत्यादि

कर्त्तव्यत्वेन विहितास्तान्यङ्गानि "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति" न्यायात् तानि चाङ्गानि द्विविधानि स्वरूपोपकारीणि फलोपकारीणि चेति । तत्र प्रोक्षणादयः स्वरूपोपकारिणस्त-एव सन्निपत्योपकारिण इत्युच्यन्ते । प्रयाजादयस्तु चेत्फलोपकारिण आरादुपकारिण इति भाष्यन्ते । एवं प्रकृतेऽपि वेदान्तश्रवणं प्रमाण-विचारात्मकतया साचाद्ब्रह्मसाचात्कारफलसाधनत्वेन[१] विहितत्वादङ्गी विवेकादि-गुरूपसदनां तानि तत्सन्निधौ विहितानि स्वरूपाकार्य्यङ्गानि ज्ञानातिरिक्त-फलाश्रवणान्मननादिफलोपकार्य्यङ्गं फलं विना तत्सन्निधौ विहितत्वात् । तथा च मनन-निदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्य्यङ्गाभ्यां श्रवणं नामाङ्गी विधीयते श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यातितव्य इति ।

नच तद्विषये श्रूयमाणा लिङ्गादयोऽनियोज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्तीत्यादीना भाष्यकृता निराकृतत्वात्कथं श्रवणविधिरिति वाच्यम्, ज्ञानविधिरेव तत्र निराकृतः नतु श्रवणादिविधिस्तत्र प्रवृत्यभाव प्रसङ्गात् ।

नच फलेच्छया तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । द्वैतात्मविचारे पुराणादि विचारे च प्रवृत्तिप्रसङ्गेनाद्वैतविचारे वेदान्तविचारे च नियमेन मुमुक्षोः प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । तस्माच्छ्रवणादिविधि-

---

(१) ग, साधनविहितत्वात् इति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तव्यप्रत्यय" इति वाचस्पतिमिश्राः। आचार्य्यास्त्वेवं वर्णयन्ति, "यथोक्ताधिकारिणो द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इत्यादि

रपेक्षितः। तदुक्तम् भगवता सूत्रकारेण "सहकार्य्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतोविध्यादिवदिति"।

नच सहकारिध्यानविधिरेव तत्र स्वीकृतः न श्रवणादि-विधिरिति वाच्यम्। प्रधानविध्यभावे सहकारिविध्ययोगात्। तस्माच्छ्रवणाविधेयमेव। पुरुषप्रवर्त्तको विधिः। स च द्विविधः अभिधानविधिरभिधेयविधिश्चेति। लिङ्गादिघटितं वाक्यमभिधान-विधिः। स चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्नियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति। तत्र कर्म्मस्वरूपबोधकोविधिरुत्पत्तिविधिः स यथा "अग्निहोत्रं जुहोति सोमेन यजेते"त्यादिः। श्रुतिलिङ्गवाक्य प्रकरणस्थान-समाख्यानामन्यतमसहायेनाङ्गताबोधकोविधिर्नियोग-विधिः। स यथा "दध्ना जुहोति पशुना यजेते"त्यादिः। उत्पन्नस्य कर्मणः फलसम्बन्धबोधकोविधिरधिकारविधिः। स यथा "अग्नि-होत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"त्यादिः। साङ्गे कर्मणि अनुष्ठापकोविधिः प्रयोगविधिः स यथा "पौर्णमास्यां यजेत अमावस्यायां यजेते"त्यादिः। एवं प्रकृतेऽपि तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्ये"त्यादि रुत्पत्तिविधिर्मन्तव्य इत्यादिविनि-योगविधिस्तद्विजिज्ञासस्वेत्यधिकारविधिः। तथाहि सत्प्रत्ययं वा-च्याया इच्छायाः प्रकृत्यर्थं ज्ञानस्य च कर्त्तुमशक्यतया सत्प्रत्ययेना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाक्यैर्दर्शनमुद्दिश्य मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्य्यङ्गाभ्यां सह श्रवणं नामाङ्गी विधीयते ॥ २४ ॥

तस्य च दृष्टफलत्वान्ना पूर्वविधिः अप्राप्तार्थविधायको ह्यपूर्वविधिः किन्तु नियमविधि र्वा परिसंख्याविधि

न्तर्नीतं विचारं लक्षयित्वा प्रकृत्या फलीभूतं ज्ञानं च लक्षयित्वाऽद्वितीय-ब्रह्मज्ञानाय तत्कर्त्तव्यता विधीयते । ब्रह्मसाक्षात्कारकामो वेदान्त श्रवणं कुर्य्यादिति । अतोयमधिकारविधिः साधनचतुष्टय सम्पन्नोऽधिकारी जिज्ञासुस्संन्यासी साङ्गवेदान्तश्रवणं कुर्य्यादिति प्रयोगविधिः कल्प्यः कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमविधेयविधिरयमेव लिङ्गार्थः । नतु भावनाविनियोगोवा प्रमाणाभावादिति भावः ॥ २४ ॥

ननु श्रोतव्य इत्यादि वाक्ये श्रवण(१)विधिरित्युक्तं किमयं व्रीहीन्प्रोक्षतीति प्रोक्षणविधिवत् श्रवणविधिरपूर्वविधिराहोस्विद्व्रीहीन वहन्तीत्यवघातविधिवन्नियमविधिरथवा "इमामगृभ्णञ्चगना मृतस्ये' त्यश्वाभिधानी माधत्ते इति गर्दभरशना ग्रहण-व्यावृत्तिविधिवत्परिसंख्याविधिर्वानाद्यः। श्रवणस्य दृष्टफलकत्वेन तदयोगात्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणस्य तत्त्वज्ञानसाधनत्वावगमेन दृष्टफलत्वम्। अप्राप्तार्थ-बोधकस्यैवापूर्वविधित्वेन श्रवणादेस्तथात्वाभावात् । न

---

(१) ग श्रवणं विधीयत इति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्वा। यज्ञप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरकोविधिर्नियमविधिः 'यथा-व्रीहीनवहन्यादित्यवघातविधिः। उभयप्राप्तावितर-

---

द्वितीयः। अवघातनियमादृष्टसाध्यपरमापूर्ववच्छ्रवणनियमादृष्ट-साध्यस्याभावात्। न च ज्ञानमेव तत्साध्यमस्त्विति वाच्यम्। अन्यत्र तथादृष्टत्वात्। न तृतीयः उपनिषदेकगम्यतया ब्रह्मणस्तत्त्वज्ञानं प्रत्युभयप्राप्त्यभावात्। भावे वा प्रत्यवायाभाव-प्रसङ्गात्। नहि पञ्च नखभक्षणाभावे प्रत्यवायो हि श्रूयते श्रूयते च प्रकृते प्रत्यवायः। "अरुन्मुखान्पतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छमिति" मास्तु श्रवणादौ विधिरिति चेत्तर्हि तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात्। तस्मात् कोऽयमत्र-विधिर्विवक्षित इत्यशङ्क्य प्राप्तत्वेनापूर्वविध्यसम्भवं वदन्नियमादिक माह तस्येति। श्रवणादेरित्यर्थः। दृष्टेति। अन्वय-व्यतिरेकसिद्ध फलत्वादित्यर्थः। तथाप्यपूर्वविधिः कुतो न सम्भवतीत्याशङ्क्य तल्लक्षणलक्षितत्वाभावादिति तदसम्भवसम्भवं वक्तुमपूर्वविधेर्लक्षण-माह अप्राप्तेति। मानान्तरेणाप्राप्तस्यार्थस्य विधायकः कर्त्तव्यत्वेन बोधकोऽपूर्वविधिः कर्त्तव्यत्वबोधकोविधिरपूर्वविधिरित्युक्ते निय-मादिविधावतिव्याप्तिरत उक्तं मानान्तराप्राप्तेति। तर्हि कोऽसौ-विधिर्विवक्षित इति पृच्छति किन्त्विति। उत्तरमाह नियमेति। नियमविधेर्लक्षणमाह पक्षेति। तुष-निवृत्तिं प्रति एकस्मिन् पक्षेऽवघातः प्राप्त एकस्मिन् पक्षे नखविदलनादिः। यदा नखविदलनादिः प्राप्तस्तदाऽवघातो न प्राप्तस्तत्र तुषनिवृत्तिं प्रतिपक्ष प्राप्तस्यावघातादेरप्राप्तांशं पूरयति व्रीहीनवहन्तीति वाक्यं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यावृत्तिबोध[१]कोविधिः परिसङ्ख्याविधिः "यथेमाम-गृभ्णन्न-शनामृतस्येत्यश्वाभिधानी-मादत्ते" इति गर्दभ-रशनाग्रहणव्यावृत्तिविधिः। एवं प्रकृतेऽपि जिज्ञासु-

---

अवघातेनैव तुषनिवृत्तिः सम्पादनीयेति। तत्रार्थान्नखविदलनादि-व्यावृत्तिः अप्राप्तांशपूरकोविधिर्नियमविधिरित्युक्ते अपूर्वविधावति-व्याप्तिस्तद्वारणायोक्तं पक्षप्राप्तेति। तत्रोदाहरणमाह यथेति। परि-सङ्ख्याविधेर्लक्षणमाह उभयेति। यथा "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या" इत्यत्र रागतः पञ्चनखा-पञ्चनखभक्षणयोरुभयोः प्राप्तौ अपञ्चनख-भक्षणव्यावृत्तिं बोधयति "पञ्च पञ्चनखाः भक्ष्या" इति वाक्यं नतु पञ्चनखभक्षणं कर्त्तव्यत्वेन बोधयति तस्य रागतः प्राप्तत्वादितर-व्यावृत्तिबोधकोविधिः परिसङ्ख्याविधिरित्युक्ते "न कलञ्जं भक्षयेदि"-त्यादिनिषेधवाक्येऽतिव्याप्तिरतस्तद्वारणायोक्तमुभयप्राप्ताविति वैदि-कोदाहरणमाह यथेति। अत्र मन्त्रलिङ्गेन गर्दभरशनाऽश्वरशन-यो[२]र्ग्रहणप्राप्तावश्वाभिधानीमादत्तइति गर्दभरशनाग्रहणव्यावृत्ति-र्विधीयते न त्वश्वरशनाग्रहणं विधीयते। तस्य मन्त्रलिङ्गप्राप्तत्वादतः परिसङ्ख्याविधिः। एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं भट्टपादैः।

"विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते" ॥

---

(१) ग, व्यावृत्तिकोविधिरितिः पाठः।

(२) ग, क, रुभयोरिति पाठाधिकः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदान्तश्रवणमेव कुर्य्यादिति नियमविधिः। वेदान्तश्रवणव्यतिरिक्तं न कुर्य्यादिति परिसंख्याविधिर्वा ॥ २५ ॥

नन्वस्त्वेवमन्यत्र प्रकृते किमायातमित्याशंक्याह एवमिति। एवमुक्तरीत्या प्रकृते व्यवहारभूमौ। ननु पक्षे साधनद्वयप्राप्तौ पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरकोविधिर्नियमविधिरित्युक्तत्वाद्ब्रह्मणोमानान्तरागोचरत्वेन शास्त्रैकगम्यतया तज्ज्ञानं प्रति वेदान्तव्यतिरिक्तसाधनान्तराप्राप्तेः कथं नियमविधिः श्रवणादौ। नच ब्रह्मज्ञानं प्रति पक्षे पुराणादिश्रवणस्य साधनतया प्राप्तौ नियमोयुक्त इति वाच्यम्। अध्यात्मपुराणस्य वेदान्तमूलतया तच्छ्रवणस्य साधनान्तरत्वाभावात्। नच पक्षे रागिगीतादिश्रवणस्य साधनत्वप्राप्तौ नियमोयुक्त इति वाच्यम्। तस्य वचनान्तरेण वारितत्वात्। नच द्वैतशास्त्रश्रवणस्य पक्षे साधनत्वप्राप्तौ स युक्त इति वाच्यम्। तस्य विरुद्धत्वेनाद्वितीय ब्रह्मज्ञानं प्रति साधनत्वायोगात्। "यतो वाचोनिवर्त्तन्ते यन्मनसा न मनुते" इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मणो वेदान्तव्यतिरिक्तवाङ्मनसयोरविषयत्वेन तज्ज्ञानं प्रति प्रत्यक्षादीनां साधनत्वाप्राप्तेश्च अतएव न परिसङ्ख्याविधिस्तस्मान्नियमः परिसङ्ख्यावेति विकल्पाश्रयणमनुपपन्नमिति मैवम्। वेदान्तश्रवणवद्भ्रान्त्या पुराणादिश्रवणस्यापि ब्रह्मज्ञानं प्रति स्वातन्त्र्येण साधनत्वप्राप्तौ श्रवणादौ नियमविधिरभ्युपगम्यते। नचापूर्वविधिरेवास्तु किमनेन क्लेशेनेति वाच्यम्। श्रवणादौ[१] दृष्टफलत्वेन तदसम्भवस्योक्तत्वात्। नन्वन्यत्रनियमादृष्टस्य

---

(१) ग, श्रवणादेरिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदुक्तम्

"नियमः परिसङ्ख्या वा विध्यर्थो हि[१] भवेद्यतः।
अनात्मादर्शनेनैव परमात्मनमुपास्महे" ॥

परमापूर्वोपयोगदर्शनात् प्रकृते तदभावात् तस्य कुत्रोपयोग इति शृणु तत्त्वज्ञाने तस्योपयोगः। नच परमाणुपरतन्त्रस्य कथमदृष्टसाध्यत्वमिति वाच्यम्। साक्षात् तदभावेऽपि प्रतिबन्धकनिवृत्तिद्वारा तदुपपत्तेः। किञ्चात्यल्पमिदमुच्यते सर्वादृष्टसाध्यत्वाद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्य। नच तत्र प्रमाणाभावः "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" "कषाये कर्मभिः पक्वे ततोज्ञानं प्रवर्त्तत" इत्यादि श्रुतिस्मृत्योः सत्त्वात्। तस्माज्जिज्ञासु-र्वेदान्तश्रवणमेव कुर्य्यादिति नियमविधिरिति निरवद्यम्। अत एव जिज्ञासु-र्वेदान्तश्रवणव्यतिरिक्तं न कुर्य्यादिति परिसङ्ख्याविधिरपि सम्भवति। नच नियमपरिसङ्ख्याविध्योः को विशेष उभयत्रेतरव्यावृत्तेरविशेषादिति वाच्यम्। नियमविधावितरव्यावृत्तिरार्थिकी परिसङ्ख्याविधौ विधेयेति विशेषः ॥ २५ ॥

उक्तार्थे सम्मति माह तदुक्तमिति। अनात्मादर्शनेनानात्मदर्शनं व्यावृत्त्याहंब्रह्मास्मीति परमात्मानमुपास्महे ध्यायाम इत्यर्थः। वस्तुतस्तु श्रवणादौ नियमविधिरेव परिसङ्ख्याविधिर्वेत्यभ्युपगमवादत[२] इतरथाऽकरणे प्रत्यवायश्रवणविरोधप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम्।

---

(१) ग, ऽस्येति पाठः। ख, ऽत्रेति पाठः।

(२) वाद इति पा०।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति तच्च श्रवणं संन्यासिनां नित्यम् ।

"नित्यकर्म्म परित्यज्य वेदान्त श्रवणं विना ।
वर्तमानस्तु संन्यासी पतत्येव न संशयः" ॥

इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् "आसुप्तेराम्रृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तये"ति स्मृत्या "यावज्जीवमग्निहोत्रं

ननु श्रवणं विधीयत इत्युक्तं तत्किंकाम्यमुत नित्यम् अहो-नैमित्तिकं प्रायश्चित्तं वा। नाद्यः "स्वर्गकामो यजेते"ति वद्विधुद्देशे फलाश्रवणात्। नच राजिसूत्रन्यायेन तत्कल्प्यमिति वाच्यम्। गृहस्थादीनां ब्रह्मज्ञानकामनाया असम्भवात्, प्रत्युत ब्रह्मज्ञानादु-द्वेगदर्शनात्। अतएव राणिगीतमपि श्लोकमुदाहरति।

"अपि वृन्दावने शून्ये शृगालत्वं स इच्छति।

नतु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम"! इति ॥ किञ्च, "वेदानिमं लोकममुञ्च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदि"त्यादिश्रुत्या साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य जिज्ञासोः सान्न्यासिनः श्रवणादिकर्त्तव्यताव-गमेन गृहस्थादीनां तत्रानधिकारात्। अस्तु तर्हि सन्न्यासिनामे-तत्काम्यमिति चेन्न। श्रवणादिरहितस्य सन्न्यासिनः प्रत्यवायाभाव-प्रसङ्गात्। नचेष्टापत्तिः "अरून् मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छं" "नित्यं कर्म्म परित्यज्ये"त्यादि श्रुति-स्मृति-विरोधप्रसङ्गात्। तस्मान्न श्रवणादिकाम्यम्। न द्वितीयः अग्निहोत्रादिवच्छ्रुत्या जीवनं निमित्तीकृत्याविधानात्। न तृतीयः, गृहदाहादिवन्निमित्ता श्रवणात्। न चरमः पापनिवृत्तिमुद्दिश्याविधानात्। "तरति ब्रह्म-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जुहुयादि"त्यादि श्रुत्या जीवनं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रादिविधानवद् जीवनं निमित्तीकृत्य श्रवणादिविधानात्

"त्वं पदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।
श्रुत्याभिधीयते यस्मात्तत्त्यागी पतितो भवेत् ॥

कारकस्य करणेन तत्क्षणात्, भिक्षुरेव पतितो यथा भवेत् । व्यञ्जकस्य परिवर्जनादसौ, सद्य एव पतितो न

हत्यां योऽश्वमेधेन यजते उपचैनमेवं वेदे"त्यादिवत् तस्या-श्रवणात्। तस्माच्छ्रवणादिविधानमुपपन्नमित्याशङ्क्य तस्य नित्यत्वकाम्यत्वयोः सम्भवाद्विधिरुपपद्यते इत्यभिप्रेत्याह तच्चेति। यथा चतुर्णामाश्रमाणामुपकुर्वाणस्य ब्रह्मचारिणः काम्यत्वेऽपि गृहस्थाश्रमं प्राप्तस्याकरणप्रत्यवायश्रवणात् जीवनं निमित्तीकृत्य विधानाच्च अग्निहोत्रसोमयागसन्ध्यावन्दनादिनित्यं, एवं स्वीकृतसंन्यासाश्रमस्य परमहंसस्य विविदिषोरपि श्रवणादिनित्यं "अरून् मुखान् यतीन् शाला वृकेभ्यः प्रायच्छं" "श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः" "नित्यं कर्म्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विने"त्यादि श्रुतिस्मृतिषु संन्यासिनां श्रवणाद्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात्, "आसुप्ते"रित्यादि स्मृतिषु जीवनं निमित्तीकृत्य विधानाच्च श्रवणादिनित्यम्। न"चासुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तये"त्यादि स्मृतावेव जीवनं निमित्तीकृत्य श्रवणं विधीयते न श्रुताविति वाच्यम्। तद्बलेन तत्रापि तत्कल्पनासम्भवात्। न केवलं प्रत्यवायश्रवणजीवननिमित्तविधिबलाभ्यामस्माभिरेव श्रवणनित्यत्वमभ्युपगम्यते किन्त्वचार्य्यैरङ्गीकृतं श्रवणादिरहितस्य पातित्याभि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संशयः"॥ इति वार्त्तिकाचार्य्यसंक्षेपशारीरकाचार्य्याभ्यां श्रवणादिरहितस्य संन्यासिनः पातित्याभिधानाच्च गृहस्थादीनां श्रवणादिकाम्यम् ॥ २६ ॥

धानादित्याह त्वं-पदार्थेति। "तत्त्वमसी"त्यत्र त्वं पदस्य योऽयं वाच्यार्थः अन्तःकरणविशिष्टचैतन्यं तद्विवेकायान्तःकरणपरित्यागेन तदेकदेशलक्ष्यार्थप्रत्यक् चैतन्यज्ञानायेत्यर्थः। सर्वकर्मणां नित्यादीनां विहिताना"मेतमेवे"त्यादिश्रुत्या तत्त्यागी श्रवणादित्यागी व्यञ्जकस्येति श्रवणादेरित्यर्थः। असौ संन्यासी। ननु विवरणाचार्य्यतत्त्वदीपनाचार्य्याभ्यां श्रवणविधेः काम्यत्वमुक्तं कः पुनरस्य प्रसङ्ग इत्याक्षिप्य समाधानावसरे तत्कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य तस्य गृहस्थादिविषयत्वान्नाकाप्यनुपपत्तिरित्याह गृहस्थादीनामिति।

ननु गृहस्थादीनां साधनचतुष्टयसम्पत्त्यभावाद्ब्रह्मजिज्ञासा न सम्भवतीत्युक्तं सत्यमुक्तम्, अत्यन्तबहिर्मुखानामसम्भवेऽपि केषाञ्चित् परमेश्वरानुग्रहितानां फलासक्तिरहितकर्म्मानुष्ठायिनां साधनसम्पत्त्या ब्रह्मजिज्ञासा सम्भवत्येव। निमित्तान्तरप्रतिबन्धेन संन्यासाश्रमस्वीकाराभावेऽपि श्रवणादौ प्रवृत्तिरुपपद्यते। तेषां श्रवणविधिः काम्योऽन्यथागृहस्थाश्रमादावुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य विद्वत्संन्यासविधानं कथं स्यात्। नच विद्वत्संन्यास एव नास्तीति वक्तुं शक्यं प्रमाणबलेन विविदिषाविद्वत्संन्यासयोर्निरूपितत्वात्। किञ्च विविदिषासंन्यासे जिज्ञासुरधिकारी उत्पन्नसाक्षात्कारोविद्वत्संन्यासे। यथा विविदिषा संन्यासस्य तत्त्वज्ञानं फलं तथा विद्वत्सं-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"दिने दिने तु वेदान्त-श्रवणाद्भक्तिसंयुक्तात्।
गुरुशुश्रुषया लब्धात् कृच्छ्राशीति फलं लभेत्" ॥

इति फलश्रवणात्। अन्ये तु वेदान्तश्रवणे साधन-चतुष्टयसम्पन्नस्यैवाधिकारात् गृहस्थादेः श्रवणाधिकार एव नास्ति; श्रुतिषु याज्ञवल्क्यजनकप्रभृतीनां तत्त्वज्ञान-प्रतिपादकोपाख्यानस्य ब्रह्मात्मनि तात्पर्य्यात्स्थार्थे

संन्यासस्य जीवन्मुक्तिः। यथा तत्त्वज्ञानसाधनं श्रवणादिर्विविदिषा-संन्यासिनानुष्ठेयः तथा जीवन्मुक्तिसाधनं वासनाक्षयाद्यभ्यासः। विद्वत्संन्यासिनेत्यधिकारिफलानुष्ठेयानां भेदात् विविदिषाविद्वत्सं-न्यासयोर्महान् भेदोऽस्त्येव। नच जीवन्मुक्तिरेव नास्ति प्रमाणा-भावादिति वाच्यम्। स्वानुभवश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां सत्त्वात् पुनश्चोत्तरत्र व्युत्पादयिष्यति। उक्तञ्च,

"जीवन्मुक्तिस्तावदस्ति प्रतीते-र्द्वैतच्छाया तत्र चास्ति प्रतीतेः। द्वैतच्छायारक्षणायास्तिलेशोऽस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणमिति"।

तस्माद्गृहाश्रमादावुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारिणां विद्वत्संन्यासविधा-नानुरोधेन गृहस्थादीनामेव श्रवणविधिः काम्य इति विवरणाचार्य्य-तत्त्वदीपनाचार्य्ययोस्तात्पर्य्यं द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

गृहस्थादीनां श्रवणविधेः काम्यत्वे गमकमाह दिने दिन इति। ननु विवरणाचार्य्यैस्तृतीयवर्णके सन्न्यासस्य श्रवणाङ्गत्वमभिधीयते, तथाच वार्त्तिकाचार्य्यैरपि।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तात्पर्य्यमेवनास्तीत्याहुः। तदसत् याज्ञवल्क्यप्रभृतीनां गृहस्थस्य तुलाधारस्य च ज्ञानित्वस्मरणात् परवै[1]राग्यं गुणवैतृष्ण्यम् गुणेषु जिहासेति यावत्। तदुक्तम् "तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमि"ति तच्चासम्प्रज्ञात समाधेरन्तरङ्गसाधनम्। उक्तञ्च "तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभ" इति अलमतिप्रसङ्गेन ॥ २७ ॥

"त्यक्ताशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः।
जिज्ञासोरेव चैकात्म्यं चय्यन्तेष्वधिकारिता ॥
सर्वकर्मपरित्यागात् सन्न्यक्ता-शेषसाधनात्।
श्रुत्युक्तपरिव्राट् स्यादैकात्म्य-ज्ञानजन्मनः" ॥

इत्यादिभिः। तच्च भाष्यकारैरपि "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"त्यत्र "संन्यासिनामेव ब्रह्मनिष्ठायामधिकार" इति श्रुत्यापि अतः।

"सन्न्यस्य कर्म्माणि सर्वाण्यात्मावबोधतः।
हित्वाऽविद्यां धियैवेद्यात् तद्विष्णोः परमं पदम्" ॥

"वेदानिमं लोकममुञ्च परित्यज्यात्मानमन्विच्छे"दित्याद्यया ततश्च गृहस्थादीनां श्रवणाधिकार एव नास्ति। तस्माद् गृहस्थादीनां श्रवणादिकाम्यं संन्यासिनां नित्यमित्यसङ्गतमिति चेत्तर्हि संन्यासिनामेव श्रवणादिनित्यं काम्यञ्च भवतु। यथा गृहस्थस्याग्निहोत्रादिनित्यं काम्यञ्चभवति तद्वत्पूर्वोक्तयुक्त्यैव श्रवणादीनां नित्यत्वं

---

(१) ग, परं वैराग्यमि पा०।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं कर्म्मवाक्यानामप्युपक्रमादिभिस्तात्पर्य्यनिर्णयः प्रकरणादिना लौकिकवाक्यानां तात्पर्य्यनिर्णयः। एतादृशतात्पर्य्यानुपपत्तिः पूर्वोक्तलक्षणावीजं नत्वन्वयानुपपत्तिः। तस्या "यष्टीः प्रवेशये"त्यादावसम्भवात्। "गङ्गायां घोष" इत्यादौ तात्पर्य्यानुपपत्तेः सम्भवात्। न केवलं लक्षणा पदमात्रवृत्तिः किन्तु वाक्यवृत्तिरपि "गम्भीरायां नद्यां घोष" इत्यादौ पदसमुदायात्मक-

---

काम्यत्वञ्च तथाच न विवरणविरोधः। नापि वार्त्तिकाचार्य्यादिवचनविरोध इत्यभिप्रेत्य मतान्तरमाह अन्येत्विति। वैराग्यतारतम्येन संन्यासभेदनिरूपणप्रसङ्गात्। श्रवणादिविधिं सप्रपञ्चं निरूप्य क्रमप्राप्तं परं वैराग्यं निरूपयति परवैराग्य(१)मिति। उक्तार्थं पतञ्जलिसूत्रं संवादयति तदुक्तमिति। प्रासङ्गिकं परिसमापयत्यलमिति॥ २७॥

उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति। ननूपक्रमादिभिर्वेदवाक्यानां तात्पर्य्यनिर्णयेऽपि लौकिकवाक्यानां कुतः तात्पर्य्यनिर्णय इत्यत्राह प्रकरणादिनेति। लिङ्गादिकमादिशब्दार्थः। एवं तात्पर्य्यं सप्रपञ्चं निरूप्य प्रसङ्गात् पूर्वोक्तलक्षणाया वीजं दर्शयति एतादृशेति।

नन्वन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजमस्तु "गङ्गायां घोष" इत्यत्र तस्यास्तथात्वेन दृष्टत्वादित्याशङ्क्याह नत्विति। प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतु-

---

(१) ग, परं वैराग्यमिति पा०।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाक्यस्य तीरे लक्षणास्वीकारात्। अत एवार्थवाद-वाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणा। अन्यथा पदान्तरवैयर्थ्यं स्यात्। अत एव प्राशस्त्यपदार्थप्रत्यापकत्वेनार्थवाद-वाक्यानां पदस्थानीयतया पदैकवाक्यत्वम्। स्थार्थे तात्पर्य्यवतां "समिधो यजति" "दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्ग-कामो यजेते"त्यादि वाक्यानामुपकार्य्योपकारकाकां-क्षायामेकवाक्यत्वं वाक्यैकवाक्यत्वम् ॥ २८ ॥

माह तस्या इति। यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं तर्हि 'यष्टीः प्रवे-शये'त्यत्र यष्टीनां प्रवेशान्वययोग्यतायां(१) तदनुपपत्तेरभावेन लक्षणा न स्यादतो न सा लक्षणा बीजमिति भावः। नन्वत्र तात्पर्य्या-नुपपत्तिर्लक्षणाबीजमस्तु अन्यत्रान्वयानुपपत्तिः। न चाननुगमः अनुगतालाभे तस्याप्याश्रयणीयत्वादित्याशङ्क्य तात्पर्य्यानुपपत्तेः सर्व-त्रानुगतत्वेन लक्षणाबीजमङ्गीकर्त्तव्यमित्याह गङ्गायामिति। आदि-शब्देन 'शोणोधावती'त्यादि गृह्यते एवं लक्षणाबीजं निरूप्य लक्षणापदमात्रवृत्तिस्तस्य शक्तत्वादिति नैयायिकास्तान्निराकर्त्तुमाह न केवलमिति।

ननु वाक्यस्याशक्तत्वात्कथं वाक्य(२)वृत्तिर्लक्षणा स्याच्छक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् उच्यते यथाशक्तिज्ञाप्यः पदार्थस्तथा वाक्यार्थोऽपीति

---

(१) ग, योग्यतयेति पाठः।

(२) ग, वाक्यस्यवृत्तिरि पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं चावान्तरवाक्यार्थज्ञानमपि महावाक्यार्थज्ञाने कारणम्। तथान्वयव्यतिरेकानुविधानात्। एवं यथोक्त-सहकारिसम्पन्नं वाक्यं परोक्षापरोक्षभेदेन द्विधा

लक्षणावाक्यवृत्तिरपि भवत्येव पदानामितरान्विते पदार्थे सामर्थ्यावधारणादन्वयांशे समुदाय शक्त्यभावेऽपि प्रातिस्विकशक्तेः सत्त्वाद्वाक्यस्यापि शक्यसम्बन्धसम्भवाल्लक्षणोपपद्यते क्व तर्हि वाक्ये लक्षणास्वीकार इत्यत आह गम्भिरायामिति। नच नदीपदमेव लक्षकङ्गम्भीरपदं तात्पर्य्यग्राहकमित्युपपत्तेः वाक्ये लक्षणाङ्गीकरणं मुधेति वाच्यम्। प्रकरणादिना तात्पर्य्यग्रहसम्भवेन पदान्तरवैयर्थ्याद्वाक्ये लक्षणाङ्गीकरणमर्थवदिति भावः। तत्रोपोद्बलकमाह अत एवेति। यतो वाक्ये लक्षणा स्वीकृता अत एवार्थस्तावकवाक्यं अर्थवादः स्तवः स्तुतिः सा च गुणिनि गुणसंकीर्त्तनं प्राशस्त्य इति स्तुतावित्यर्थः। विपक्षे दण्डमाहात्म्येति। एवञ्चार्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणास्वीकारे पदैकवाक्यत्वं सिद्धमित्याह अत एवेति। केषां तर्हि वाक्यैक्यवाक्यता इत्याकाङ्क्षायामाह स्वार्थेति। उपकार्य्योऽङ्गी उपकारकमङ्गम्। तदुक्तम्,—

"स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया।
वाक्यानामैक्यवाक्यत्वं मिथः संहत्य जायत" इति ॥२८॥

नन्वस्तु वाक्यैक्यवाक्यत्वं ततः किमित्यत आह एवञ्चेति। नच तत्र प्रमाणाभाव इत्याह तथेति। परमप्रकृतमुपसंहरति एवमिति। शक्तिग्रह आकाङ्क्षाज्ञानं योग्यताज्ञानं आसत्तिस्तात्पर्य्यज्ञानमवान्तर-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रमामुत्पादयति। तत्र परोक्षार्थप्रतिपादकवाक्यं परोक्ष-प्रमोत्पादकं यथा "स्वर्गकामो यजेत्" "स देव सौम्येदमग्र आसीत्" "दशमोऽस्तौ"त्यादिवाक्यं परोक्षत्वन्नाम

वाक्यार्थज्ञानञ्चेत्येते यथोक्तसहकारिणस्तैः सम्पन्नमित्यर्थः। वाक्यं परोक्षापरोक्षभेदेन द्विविधां प्रामामुत्पादयति इत्युक्तं तदसङ्गतम-दर्शनादित्याशङ्क्य तदुपपादयति तत्रेति। परोक्षार्थस्य धर्माधर्मादेः प्रतिपादकं किमिदं परोक्षत्वमर्थस्येत्याशङ्क्याह परोक्षत्वं नामेति। विषयस्यानावृतसंवित्तादात्म्याभावः परोक्षत्वमित्युक्ते धर्माधर्मयोः परोक्षत्वं न स्यादत उक्तं योग्यस्येति। धर्माधर्मयोः संवित्तादात्म्य-सत्त्वेऽप्ययोग्यत्वात् परोक्षत्वमित्यर्थः। योग्येति विशेषणव्यावर्त्यमाह धर्मेति। परोक्षार्थविषयत्वं प्रमायाः परोक्षत्वं विषयचैतन्यभिन्नत्वं वा द्रष्टव्यं किं तर्ह्यपरोक्षप्रमोत्पादकमित्याशङ्क्याह अपरोक्षेति। अपरोक्षत्वमर्थस्य निर्वक्ति अपरोक्षत्वं नामेति। नच धर्माधर्मयो-रनावृतसंवित्तादात्म्यादपरोक्षत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तयोरयोग्यत्वा-दत एवात्रापि योग्यस्य विषयस्यानावृतसंवित्तादात्म्यमिति विशेष-णीयम्।

ननु (१)शब्दादीनां घटादीनां च जडत्वात्कथमनावृतसंवित्ता-दात्म्यञ्चेतनाचेतनयोस्तादात्म्यायोग्यत्वात्। किञ्च भवतां मते संवि-दोऽद्वितीयत्वे नानावृतत्वे कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य तत्कार्य्यत्वेन तादात्म्य-सम्भवेन सर्वदा प्रत्यक्षत्वापत्तिः। अपि च संवित्तादात्म्यं प्रत्यक्षत्व-

---

(१) ग, शब्दाज्ञानानामिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनावृतसंवितादात्म्याभावोयोग्यस्य विषयस्य धर्म्मा-धर्म्मायोग्यत्वान्न प्रत्यक्षत्वम्, अपरोक्षार्थप्रतिपादकं वाक्यम् अपरोक्षप्रमोत्पादकं यथा "दशमस्त्वमसीति

मित्येवास्तु तस्याः स्वतो नित्यापरोक्षत्वेन विषयभानसम्भवादनावृ-तेति विशेषणं व्यर्थम्; आवृतस्य संविदन्तरस्याप्रसिद्धत्वात् संविदावृ-तत्वाभ्युपगमे जगदान्ध्यप्रसङ्गात्तर्ह्येताव(१)देवास्त्विति चेन्न। उक्त-दोषानपायात्। तस्मादिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं विषयस्यापरोक्षत्वं तद्भिन्नत्वं परोक्षत्वमिति। अत्र ब्रूमः, अनावृत्ता(२)दात्म्यमेव विषय-स्यापरोक्षत्वमभ्युपगन्तव्यम्, न त्विन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वमिन्द्रियजन्य-त्वस्य ज्ञाने जन्यतावच्छेदकग्रहमन्तरेण तद्दुर्ग्रहत्वात्। नच साक्षात्त्वमेव सदवच्छेदकमिति वाच्यम्। तस्यानिर्वचनात्। न चेन्द्रियजन्यज्ञानत्वं तदिति वाच्यम्। आत्माश्रयापत्तेः इन्द्रियस्यातीन्द्रियत्वेन तद्घटित-साक्षात्त्वस्यापि तथात्वेन साक्षात्करोमीत्यनुभवाविषयत्वप्रसङ्गाच्च। नच ज्ञानाकरणकज्ञानत्वं तदिति वाच्यम्। मनः करणकानुमिति-पक्षे तत्रातिव्याप्तेः। नच तस्य निराकरणत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम्। परामर्शस्य व्यापाराभावेनानुमितिकरणत्वायोगात्। द्वितीयज्ञानस्य नष्टत्वेन तदयोगात् व्याप्तिज्ञानस्य विशकलितस्थले व्यभिचारेण तदयोगाच्च। अतः परिशेषादनुमितेः मनः करणकत्वस्यावश्यकत्वात्त-त्रातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता। कथं तर्हि सिद्धान्ते व्याप्तिज्ञानस्यानु-

---

(१) ग, र्ह्यनाद्यदेवास्त्विति पाठः।

(२) ग, स्वनावृतसंवित्तादात्म्यमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्त्वमसी"त्यादिवाक्यम्, अपरोक्षत्वं नाम अनावृत-संवित्तादात्म्यम् ॥ २९ ॥

मितिकरणत्वं विशकलितस्थले व्यभिचारात्तस्माद्विशकलितस्थले पक्ष-वृत्तिहेतौ तदुभयवैशेष्यभानादनुमितिर्भवतीत्यत्र मानाभावात् सर्वत्र-व्याप्तिज्ञानमेवानुमितिकरणमन्यथासिद्धान्तविरोधप्रसङ्गात् । ततश्च कुत्रातिव्याप्तिरिति चेत्सत्यं तत्त्वसाक्षात्कारेण श्रवणादीनां व्यापार-वत्त्वेन करणतयाऽव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वादतो न ज्ञानाकरण[1]कज्ञानत्वं साक्षात्त्वं, नापि साक्षात्त्वं जातिः। अविद्यातिरिक्तजडजातेर्निरस्तत्वात्। किञ्चेश्वरज्ञानस्य भवन्मतेऽप्रत्यक्षत्वापत्तेश्च। तस्येन्द्रियजन्यज्ञानाविषय-त्वादीश्वरस्य शरीरेन्द्रियादेरनङ्गीकारादन्यथा "न तस्य कार्यं कार-णञ्च विद्यते" इति श्रुतिविरोधप्रसङ्गादस्मदादीन्द्रियस्य तत्रासाम-र्थ्यात्तस्मादिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वमपरोक्षत्वं तद्भिन्नत्वं परोक्षत्वमिति यदुक्तं तन्मनोरथमात्रं। किं तर्ह्यपरोक्षत्वं विषयस्येति चेदुक्तमेव गृहाण स्वरूपेण संविदैक्यात्। तस्या नित्यापरोक्षत्वेऽप्यौपाधिकभेदा-भ्युपगमेन कार्य्यबलादन्तःकरणोपहित-चैतन्यमनावृतं घटाद्य-धिष्ठानचैतन्यमावृतमिति गम्यते। घटादिष्वनवभाससंशयविप-र्य्यासदर्शनादन्तःकरणोपहिते तदभावात्। एवञ्च सर्वदा न सर्वप्रत्यक्षतापत्तिः। तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु विषयावरणनि-वृत्तिसम्भवादिषयचैतन्यप्रमातृसाक्षिणामेकोपाध्यवच्छेदेनैक्यादन्तः-करणादिवद्घटादिकमपि साक्षिण्यध्यस्तमेवेति ; घटादेरनावृतसंवि-

---

(१) ग, ज्ञानाकरणकमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनावृतसंवित्साक्षिचैतन्यम् । अन्तःकरणोपहित-चैतन्यं साक्षी । तस्यावृतत्वे सति जगदान्ध्यप्रसङ्गः ।

त्तादात्म्यात्प्रत्यक्षत्वं तत्तदाकारवृत्तिविरहदशायां तु तदभावान्न प्रत्यक्षत्वम् ।

नन्वेवं सति परोक्षस्थलेऽपि तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु वह्न्यादे-रपि प्रत्यक्षत्वापत्तिः । न तत्रेन्द्रियसन्निकर्षाभावादिन्द्रियद्वारा बहि-र्निर्गतान्तःकरणस्य विषयसम्बन्धेन तदाकारवृत्त्या तन्निष्ठावरण-निवृत्त्याविषयप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन परोक्षस्थले सन्निकर्षाभावेन मनसो बहिरस्वतन्त्रतया बहिर्गमनाभावेन विषयासम्बन्धात् तत्तदाकार-वृत्तिदशायां न वह्न्यादेःप्रत्यक्षत्वापत्तिः । कथं पुनर्वह्न्यादेर्भानमिति, शृणु; अन्तःकरणोपहितचैतन्यस्य वह्न्याद्यधिष्ठानचैतन्यस्य च वास्तवै-क्याभिव्यञ्जकज्ञानादिना तत्तदाकारवृत्त्याऽसत्त्वापादकमौढ्याज्ञाननिवृत्त्या वह्निरस्तीति परोक्षतया वह्न्यादेर्भानं, नापरोक्षतया अत एव वह्निरस्तीत्यनुभवो न त्वयमिति । एतेन संविदःस्वभावैक्यादपरोक्षत्वेन तत्तादात्म्यमेव तत्प्रयोजकमस्तु अनावृतेति विशेषणं व्यर्थमिति प्रत्युक्तम् । औपाधिकभेदप्रतिपादनेन तदर्थवत्त्वस्योक्तत्वाज्जडाजडयो-र्वास्तवावास्तवयोतादात्म्यासम्भवेऽप्यवास्तवस्य वास्तवेन तादृशतादात्म्ये बाधकाभावात्तस्याद्योग्यस्य विषयस्यानावृतसंवित्तादात्म्यमपरोक्षत्व-मिति निरवद्यम् ॥ २८॥

केयमनावृतसंविदित्याकाङ्क्षायामाह अनावृतेति । कोऽयं साक्षीत्याकाङ्क्षायामाह अन्तःकरणेति । "स च नित्यो न हि द्रष्टु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्तादात्म्यं नाम तद्भिन्नत्वे सति तदभिन्नसत्ताकत्वम्। तथा च "दशमस्त्वमसी"त्यत्र दशमस्य त्वंपदार्थाभिन्नतया परोक्षत्वेन वाक्याद्दशमा परोक्षप्रमैव जायते। दशमोऽस्मीति न तु वाक्यात्परोक्षज्ञानं मनसा तत्सा-

---

दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादि"ति श्रुतेः। प्रातरारभ्य प्रहरमिदमद्राक्षमिति परामर्शात्साक्षिसिद्धिरिति भावः। ननु साक्षिचैतन्यमप्यावृतमस्तु को दोषः इत्याशङ्क्याह तस्येति। ननु घटादीनां किमिदं संवित्तादात्म्यं तन्निष्ठासाधारणधर्मो वा स चासावात्मा तादात्मा तदात्मनो भावस्तादात्म्यमैक्यमित्यर्थो वा, भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमित्यर्थो वा। नाद्यः जडस्य तदयोगात्। न द्वितीयः जड़ाजड़योस्तमः प्रकाशवद्विरुद्धत्वेनैक्यस्य दूरनिरस्तत्वात्। न तृतीयः समानसत्ताकयोर्भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वेन तदयोगादित्याशङ्क्य घटादेः कल्पितत्वेन साक्षिसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वमेव तत् तादात्म्यं विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह तदिति। नन्वेवमर्थस्यानावृतसंवित्तादात्म्यमपरोक्षं भवतु, तथापि तत्प्रतिपादकवाक्यस्य कथमपरोक्षप्रमोत्पादकत्वं "गामानये"त्यादिवाक्यानां परोक्षप्रमाजनकत्वस्यैव दृष्टत्वादित्याशङ्क्याह तथाचेति। गोकर्मकानयनसंसर्गस्यानावृतसंवित्तादात्म्याभावेन परोक्षत्वाद्वाक्यस्य परोक्षप्रमाजनकत्वेऽपि दशमस्त्वमसीत्यत्र दशमस्य त्वंपदार्थाभिन्नतया तद्वैपरीत्याद्वाक्यस्यापरोक्षप्रमाजनकत्वमुपपद्यत इतरथा अपरोक्षे वस्तुनि परोक्षप्रमाजनकं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षात्कारो ; मनसोऽनिन्द्रियत्वस्योक्तत्वात् वृत्तिं प्रत्युपादानत्वेन करणत्वायोगाच्च[१] प्रमाणजन्याऽपरोक्षज्ञानस्यैव भ्रमनिवर्त्तकत्वाच्च ॥ ३० ॥

नन्वेवमपि वाक्यस्य परोक्षप्रमाजनकत्वस्वाभाव्याद्दृश्यमस्त्वमसीति वाक्यात्प्रथमं परोक्षमेव ज्ञानं[२] जायतेऽनन्तरं मनसा दृश्यमत्वसाक्षात्कारः। आत्मतद्धर्म्म साक्षात्कारस्य करणजन्यत्वस्यावश्यकत्वेन चक्षुरादीनां तत्रासामर्थ्यात्परिशेषादन्वयव्यतिरेकाभ्यां मन एव तत्र करणम् । अन्यथा सुखादिसाक्षात्कारस्याप्रमात्वापत्तेः। किञ्च परोक्षप्रमाजनकस्वभावस्य यद्यपरोक्षप्रमाजनकत्वं कल्प्यते तर्हि कुटजबीजाद्वटाङ्कुरोत्पत्तिरपि कल्प्यते । तस्मान्मनसैव दृश्यमत्वसाक्षात्कारो न वाक्यादित्याशङ्क्य निराकरोति नत्विति । सुखादिसाक्षात्कारकरणत्वेन मनसइन्द्रियत्वे सिद्धे वाक्यात्परोक्षज्ञानं मनसा साक्षात्कार इति वक्तुं शक्येत तत्पूर्वमेव निरस्तमित्याह मनस इति । "इन्द्रियेभ्यः परं मन" इति प्रथमकरणान्मनोनेन्द्रियमित्युक्तं प्रत्यक्षनिरूपणावसरे इति भावः। ननु सुखाद्युपलब्धिरिन्द्रियकरणिका जीवाश्रयापरोक्षप्रमात्वात् रूपोपलब्धिवदित्यनुमानेन "इन्द्रियाणि दशैकञ्चे"त्यादिस्मृत्या च मनस इन्द्रियत्वसिद्धेः कथमनिन्द्रियत्वोक्तिः पृथक्करणस्यान्यथाप्युपपत्तेरिति नैतत्सुखाद्युपलब्धेर्नित्यसाक्षिस्वरूपतया

---

(१) ग, चेति पाठोन।

(२) ग, ज्ञायत इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सकरणिकत्वासिद्धेः। नच सुखादिसाक्षात्कारस्य नित्यसाक्षिस्वरूप(१)-तया दुःखज्ञानं नष्टं सुखज्ञानमुत्पन्नमित्यनुभवस्य विरोधः स्यादिति वाच्यम्। साक्षिणो नाशाभावेऽपि सुखादिविषयनाशात्तदुपपत्तेः। नहि सुखादिविषये सति तज्ज्ञानोत्पत्तिविनाशौ कश्चिदनुभवति, स्मृतिस्त्वन्यथापि भविष्यति। न चैवमप्यात्मसाक्षात्कारकरणत्वेनेन्द्रियत्वं मनस इति वाच्यम्। निरुपाधिकात्मनो वाङ्मनसयोरविषयतया साक्षात्कारत्वस्य तत्करणत्वायोगात्। अस्तु तर्हि सोपाधिकात्म-साक्षात्कारे तत्करणमित्याशङ्क्याह वृत्तिमिति। निमित्तकारणस्य कुठारादेः करणत्वदर्शनादुपादानस्य मृदादेस्तददर्शनात् वृत्त्युपा-दानस्य मनसः करणत्वमयुक्तं। "कामः सङ्कल्पो विचिकित्से"त्यादि-श्रुत्या वृत्त्युपादानत्वं मनसोऽवगम्यते इति। किञ्चालोकादिवत्प्रमाण-सहकारित्वेन मनसः पृथक्प्रमाणत्वमनुपन्नमेवेति। अपि च पृथक्-विषयाभावादपि न तत्सम्भवति। न हि चक्षुरादेरिव मनसः पृथक्-विषयोऽस्त्यन्तःकरणतद्धर्माणां साक्षिभास्यत्वात्। तदुक्तम्,

"प्रमाणसहकारित्वादिषयस्याप्यभावतः।
न प्रमाणं मनोऽस्माकं प्रमादेराश्रयत्वतः" इति॥

किञ्चात्ममनसोः सन्निकर्षानिरूपणान्न तत्साक्षात्कारकरणत्वं मनस इति भावः॥ ननु माभून्मनसः प्रमाणत्वं तेन ब्रह्म-साक्षात्कारो भवतु को दोष इत्याशङ्क्याह प्रमाणेति। अप-रोक्षभ्रमनिवर्त्तकत्वादित्यर्थः॥३०॥

---

(१) ग, स्वरूपत्वेन नित्यतयेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं "तत्त्वमसी"त्यत्रापि तत्पदलक्ष्यस्य ब्रह्मणस्त्वंपदलक्ष्य साक्ष्यभिन्नतयाऽनावृतसंवित्तादात्म्यात् नित्यापरोक्षत्वेन शोधितत्वंपदार्थस्याधिकारिणो मननिदिध्यासनसंस्कृतान्तःकरणसहकृतविचारित-तत्त्व-मस्यादिवाक्यादहं ब्रह्मास्मी त्यपरोक्षप्रमा जायते । एवं

एवं दृष्टान्ते वाक्यस्यापरोक्षप्रमाजनकत्वमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकेन तस्य तदुपपादयति एवमिति । तत्त्वमस्यादिवाक्यादपरोक्षप्रमा जायते इति सम्बन्धः । ननु श्रवणरहितस्यासम्भावनादियुक्तत्वात् कथं वाक्यादपरोक्षप्रमेत्याशङ्क्याह विचारितेति । तथापि कथं विषयप्रवणचित्तस्य चित्तैकाग्र्यशून्यस्य वाक्यात्मेत्यत आह मनन इति । श्रवणेन मानगतासम्भावनायां मननेन मेयगता सम्भावनायां निदिध्यासनेन विपरीतभावनायां निवृत्तायां निर्मलचित्तदर्पणसहकृतवाक्यात्मा जायत इत्यर्थः ।

नन्वेवमपि साधनचतुष्टयसम्पत्तिशून्यस्याविवेकिनो यथोक्तवाक्यात्कथं सा स्यादित्यत आह शोधितत्वंपदार्थस्येति । अधिकारिणः साधनचतुष्टयसम्पन्नस्येत्यर्थः । ननु ब्रह्मणोऽतीन्द्रियतया धर्मादिवत्परोक्षत्वेन कथं वाक्यादपरोक्षप्रमा स्यात्तत्राह नित्यापरोक्षत्वेनेति । "यत्साक्षादपरोक्षम्ब्रह्मे"ति श्रुत्या ब्रह्मणो नित्यापरोक्षतया वाक्यात्तदपरोक्षप्रमा भवत्येवेत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मणो जगत्कर्त्तृत्वेन तटस्थतया श्रुत्यापि कथं तदपरोक्षत्वमवगन्तुं शक्यमित्याशङ्क्य वाच्यार्थस्याऽतथात्वेऽपि लक्ष्याखण्डचैतन्यस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च सति "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी"ति "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमि"त्यादिश्रुतयः सामञ्जस्येनोपपद्यन्ते। "मनसैवानुद्रष्टव्यमि"त्यादिश्रुतिस्तु मनसो वाक्यसहकारित्वप्रतिपादनपरा। अन्यथा "यन्मनसा न मनुते" इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् ॥ ३१ ॥

प्रत्यग्रूपतया ताटस्थ्याभावेन श्रुत्या तदपरोक्षत्वं प्रतिपादयितुं शक्यत एवेत्यभिप्रेत्याह तदिति। अनावृतसंवित्स्वरूपत्वादेवेत्यर्थः। एवं तत्त्वमस्यादिवाक्याद्ब्रह्मापरोक्षप्रमोत्पत्त्यभ्युपगमे "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदि"ति सूत्रं "तत्त्वौपनिषद"मित्यादिश्रुतिवाक्यञ्च नाननुकूलम्भवतीत्याह एवञ्च सतीति। ननु वाक्यादपरोक्षप्रमोत्पत्त्यभ्युपगमे "मनसैवानुद्रष्टव्य"मित्यादिश्रुतिविरोधः स्यात्तत्र तृतीयाविभक्त्या मनसः करणत्वावगमात्। नच सा सहकारित्वप्रतिपादनपरेति वाच्यम्। तर्हि "तत्त्वौपनिषद"मित्यादिश्रुतिरपि वाक्यस्य मनः सहकारित्वप्रतिपादनपरा किं न स्यात् न्यायस्य तुल्यत्वात्। नच "यन्मनसा न मनुत" इत्यादि श्रुत्या मनसः करणत्वप्रतिषेधाद्वाक्यसहकारित्वं मतमिति वाच्यम्। तर्हि "यद्वाचानभ्युदितमि"त्यादिश्रुत्या वाक्यस्यापि तत्प्रतिषेधात्। नच मुख्यया वृत्त्या तत्प्रतिषेधेऽपि वाक्यस्य लक्षणया तदपरोक्षप्रमाकरणत्वमिति वाच्यम्। तर्ह्यसंस्कृतस्य मनसः करणत्वप्रतिषेधेऽपि शास्त्राचार्य्यसंस्कृतस्य तस्य तत्सम्भवात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं शाब्दीप्रमानिरूपिता । अनुपद्यमानार्थदर्शनात् तदुपपादकभूतार्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिप्रमा । यथा दिवाऽभुञ्जानस्य देवदत्तस्य रात्रिभोजनं विना अनु-

---

अन्यथा श्रुतिविरोधापत्तेरित्याशङ्क्याह मनसैवेति । अयम्भावः सत्यमेतत् यदि मनसः करणत्वं सम्भवेत्तत्प्रागेव निरस्तं वाक्यस्य प्रमाकरणत्वं उभयवादिसिद्धं श्रुतिस्मृतितन्त्रान्तरसिद्धञ्चेयांस्तु विशेषः त्वया वाक्यस्य परोक्षप्रमाकरणत्वमभ्युपगम्यतेऽस्माभिः श्रुतिस्मृति-न्यायविद्वदनुभववलात्परोक्षापरोक्षभेदेन द्विविधप्रमाकरणत्वं वाक्यस्य प्रतिपाद्यते तत्र प्रमाणकुशलैः प्रतीतिशरणैर्यदुचितं तदभ्युप-गन्तव्यम् ॥३१॥

प्रकृतमुपसंहरति एवमिति । क्रमप्राप्तामर्थापत्तिप्रमां लक्षयति अनुपपद्यमानेति । तत्रोदाहरणमाह यथेति । अत्र नैयायिकादयः रात्रिभोजनं व्यतिरेक्यनुमानेनैव ज्ञायते । तथाहि अयं देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात् । यस्तु रात्रौ न भुङ्क्ते नासौ दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनः । यथा दिवारात्रावभुञ्जानो-ऽपीन इत्येवं व्यतिरेक्यनुमाने नैव रात्रिभोजनस्य प्रतीयमाणत्वात् कथमर्थापत्तेः पृथक्प्रमाणत्वं कल्पनीयं गौरवादिति वदन्ति । तान्नि-राकरोति तत्रेति । अयमाशयः व्यतिरेक्यनुमानस्य प्रागेव निरस्त-त्वात् कथं तेन रात्रिभोजनानुमितिर्भवेत् ; कथं तर्हि अन्वयव्याप्ति-मजानानस्य व्यतिरेकिव्याप्तिज्ञानात् रात्रिभोजनप्रतीतिरित्युच्यते रात्रिभोजनेन विना पीनत्वानुपपत्त्या तत्प्रतीतिः । अन्यथाऽन्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पपद्यमानपीनत्वज्ञानात्तदुपपादकरात्रिभोजनकल्पनम्। तत्रानुपपद्यमानपीनत्वज्ञानं करणं रात्रिभोजनं कल्पनं फलम्। सा चार्थापत्तिर्द्विविधा दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थाप-

---

व्याप्तिज्ञानादन्यानुमितावतिप्रसङ्गात्। नच प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकस्य सत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तस्य सर्वत्र सुलभत्वेन सर्वत्र सर्वानुमित्यापत्तेः। तथाहि केवलप्रतियोग्यनुयोगिभावस्याप्रयोजकत्वेन साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं नियामकं वाच्यम्। तच्च घटत्वादीनां सम्भवतीति तेनाप्यनुमितिः स्यात्। न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्। तर्हि भवन्मते सुवर्णघटस्यापि पृथिवीत्वापत्तेः। नच तदिष्टं अपसिद्धान्तापत्तेः। नच सुवर्णघटे घटत्वमेव नास्तीति वाच्यम्। तत्र घटोऽयमित्यनुभवस्य सार्वजनीनत्वात् मृद्घटे घटोऽयमित्यनुभवो घटत्वगोचरो नान्यत्रेति नियन्तुमशक्यत्वात्। कथं तर्हि व्याप्यजात्यनुमानमिति कात्र कथं वा पृथिवीत्वादिना वा द्रव्यत्वादिना वा तदनुमाने बाधकाभावादत एव न घटत्वादिकं जातिरिति वदन्ति साङ्कर्य्यात्। तस्माद्व्यतिरेक्यनुमानेन रात्रिभोजनप्रतीतिरिति शिष्यवञ्चनमात्रम्। तर्हि सिद्धान्ते वा कथमन्यानुपपत्त्याऽन्यकल्पनमतिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादिति चेन्नैवम्। रात्रिभोजनपीनत्वयोः कार्य्यकारणत्वसम्भवेन कार्य्यं कारणं विनाऽनुपपन्नं सत्तत्कल्पयति। किमिदं तेन विना तस्यानुपपन्नत्वमिति तदभाव-व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति निश्चितम्। नच घटत्वादीनां तत्सम्भवति तेषां कार्य्यत्वाद्यसिद्धेः। अत एवान्वय-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्तिश्चेति । दृष्टार्थापत्तिर्यथा शुक्ताविदं रजतमित्यनुभूयमानस्य रजतस्य नेदं रजतमिति बाध्यत्वं दृष्टं तस्य मिथ्यात्वमन्तरेण सत्यत्वेऽनुपपन्नम् सन्मिथ्यात्वं कल्प-

---

व्याप्तिं धूमवह्न्योरजानानस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानदशायां दृश्यमानधूमानुपपत्त्या वह्निप्रतीतिरिति न व्यतिरेक्यनुमानावकाशः। तस्मादर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमेवेति शिष्यबुद्धिसौकार्य्याय। करणफले व्युत्पादयति अनुपद्यमानेति। अर्थापत्तिं विभजते सा चेति। दृष्टार्थापत्तिमुदाहरति दृष्टेति। सा यथा स्पष्टं तथोच्यत इत्यर्थः। ननु भ्रमस्थले इदं रजतमिति विशिष्टज्ञानमेव नास्ति प्रमाणाभावात्। तथा हि सर्वधियां यथार्थत्वेन भ्रान्तिज्ञानस्यैवासिद्धेः। नच पुरोवर्त्तिनिप्रवृत्त्यनुपपत्त्या रजतत्वविशिष्टभ्रमानुभवसिद्धिरिति वाच्यम्, प्रवृत्तेरन्यथाप्युपपत्तेः। तथाहि इदमिति। ग्रहणात्मकं ज्ञानं रजतमिति स्मरणात्मकं प्रसुप्ततत्ताकमनयोर्ग्रहणयोरसंसर्गाग्रहणेन पुरोवर्त्तिरजतयोरसंसर्गाग्रहात् दोषदुष्टकरणस्य रजतार्थिनः पुरोवर्त्तिनि प्रवृत्तिरुपपद्यते। अन्यथा ज्ञानस्यायथार्थत्वेनाविश्वासप्रसङ्गात्। यथाङ्गज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किं निबन्धन इति। तस्माद्रजतत्वविशिष्टभ्रमानुभवाभावादनुभूयमानरजतस्य दृष्टं बाध्यत्वं मिथ्यात्वं कल्पयतीत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्य निराकरोति नचेति। इदमत्राकूतं पुरोवर्त्तिनि रजतार्थिप्रवृत्तिर्विशिष्टानुभवसाध्याप्रवृत्तित्वात् संवादिप्रवृत्तिवदित्यनुमानमेव विशिष्टज्ञाने प्रमाणम्। नच सर्वधियां यथार्थत्वाद्विशिष्टभ्रान्त्यसम्भवेन बाध इति वाच्यम्। ज्ञान-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यति। न चेदं रजतमिति ज्ञानद्वयम्, पुरोवर्त्तिनि प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् रजतस्यासत्त्वे तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभावप्रसङ्गात् ॥ ३२ ॥

मात्रस्य स्वरूपेण यथार्थत्वेऽपि विषयबाधाबाधाभ्यां यथार्थत्वायथार्थत्वे बाधकाभावाद् अन्यथा नेदं रजतमिति बाधः कथं स्यात् अप्रसक्तप्रतिषेधायोगात्। नच व्यवहार एव बाध्यते न ज्ञानं विषयो वेति वाच्यम्। विषयनिषेधस्यानुभवसिद्धत्वात्। अन्यथा नेदं रजतव्यवहार[१] इत्येवोल्लेखः स्यात्। नचाप्रयोजकत्वं भेदाग्रहात् प्रवृत्तेरुपपत्तेरिति वाच्यम्। तर्हि सर्वदा प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। न चोपस्थितेऽष्टभेदाग्रहात्सेति वाच्यम्। तर्ह्यभावप्रतियोगीदं रजतमिति ज्ञानान्तरमपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। नच स्वतन्त्रोपस्थितेऽष्टभेदाग्रहात्प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तर्हि लाघवादिष्टोपस्थितेरेव प्रवर्त्तकत्वोपपत्तेः। नच तर्हि रजतस्मरणमेव तदस्तीति वाच्यम्, स्मर्य्यमाणस्य देशान्तरस्थत्वेन पुरोवर्त्तिनि प्रवृत्तिर्निप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् इदमिति ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तस्माद्दोषवशेन स्मर्य्यमाणं रजतं पुरोवर्त्तिनि शुक्त्यादावारोप्य तत्प्रकारकपुरोवर्त्तिविशेषकज्ञानं प्रवर्त्तकमभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा सत्यरजतस्थलेऽप्यसंसर्गाग्रहात्प्रवृत्त्युपपत्तौ विशिष्टज्ञानं प्रवर्त्तकं न सिध्येत्। तस्मादकामेनापि रजतत्वविशिष्टभ्रमानुभवोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः। स च निर्विषयो न सम्भवतीति सविषयो वाच्यः। एवञ्च तस्य बाध्य-

---

(१) ग, नेदं रजतमिति बाधके व्यवहार इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सत्त्वे बाधाभावप्रसङ्गात् देशान्तरसत्त्वे रजतेन्द्रिय-सन्निकर्षाभावेन प्रत्यक्षत्वाभावप्रसङ्गात् रजतं साक्षा-

---

त्वानुपपत्त्या मिथ्यात्वमिति। ननु भ्रमविषयरजतमसदेवास्तु नच तत्र प्रमाणाभावः। असदेव रजतमभादित्यनुभवस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह रजतस्येति। न हि शशशृङ्गं साक्षात्करोमीति कश्चिदनुभवति। अतो रजतस्यासत्त्वे तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमनुपपन्नमेव। किञ्चासन्नाम किञ्चिदस्ति न वा। नाद्यः व्याघातात्। न द्वितीयः कुतस्तज्ज्ञानं तस्माद्रजतस्यासत्त्वमनुपपन्नमिति भावः ॥३२॥

भवतु तर्हि भ्रमविषयस्य रजतस्याधिष्ठाने सत्त्वं सदिदं रजतमिति प्रत्यक्षसत्त्वादित्याशङ्क्याह सत्त्व इति। अयमभिसन्धिः यद्यधिष्ठाने रजतं सत्स्यान्नेदं रजतमिति बाधो न स्यात्। नहि सतो बाधोऽस्ति तस्य बाधायोग्यत्वादतो न सद्रजतम्। नच सदिदं रजतमिति प्रत्यक्षं कथमिति वाच्यम्। आरोपितस्य स्वतः सत्ताभावेन प्रत्यक्षस्याधिष्ठानसत्ताविषयत्वादिति। अस्तु तर्हि भ्रमविषयस्य देशान्तरसत्त्वं पुरोवर्त्तीन्द्रियसन्निकर्षान्तरं दोषवशेन देशान्तरीय रजतात्मना पुरोवर्त्ति शुक्त्यादि गृह्यते। इदं रजतमितीयमेवान्यथा ख्यातिरिति वदन्ति। ततश्च भ्रान्त्या प्रसक्तस्य बाधोऽप्युपपद्यते। नच रजतेन्द्रियसन्निकर्षाभावेन रजतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं न स्याद्, विशिष्टप्रत्यक्षे विशेषणसन्निकर्षस्य कारणत्वात्। नच तत्र ज्ञानमेव सन्निकर्षोऽतिप्रसङ्गादिति वाच्यम्। विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षविशेषणविशेष्ययोरसंसर्गाग्रहादीनां विशिष्टप्रत्यक्षसाम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्करोमीत्यनुभवस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् तस्माद्भ्रमकाले शुक्तिकाशकले रजतमुत्पद्यते इत्यङ्गीकर्त्तव्यम्।

ग्रौत्वेन तत्सत्त्वेन रजतप्रत्यक्षसम्भवाद्रजतेन्द्रियसन्निकर्षस्याप्रयोजकत्वादन्यथा सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षं न स्यात् तत्ताया अतीतत्वेन विशेषणसन्निकर्षाभावात्। न चेष्टापत्तिः अनुभवविरोधात्। अत एव ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वमभ्युपगन्तव्यम्। नच तत्तांशे प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतित्वान्न सन्निकर्षापेक्षेति वाच्यम् जातिसाङ्कर्य्यप्रसङ्गात्। तस्माद्विशेषणज्ञानादिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या रजतविशिष्टप्रत्यक्षसम्भवेन देशान्तरीयरजतत्वप्रकारकपुरोवर्त्तिविशेष्यकमिदं रजतमिति ज्ञानमन्यथा ख्यातिरेव। अतो न भ्रमविषयस्य मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह देशान्तरेति। भ्रमविषयरजतस्य देशान्तरसत्त्वे तत्सन्निकर्षाभावेन तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं न स्यादित्यक्षरार्थः। नच विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या तत्प्रत्यक्षत्वं(१) स्यात्तस्याः प्रत्यक्षमात्रे कारणत्वानवधारणात्। नच सोऽयं देवदत्त इति(२) प्रत्यक्षं न स्याद्विशेषणसन्निकर्षाभावादिति वाच्यम् तत्तांशेऽप्रत्यक्षत्वस्येष्टत्वात्तत्तांशे ज्ञानस्य स्मृतित्वात्। नच जातिसाङ्कर्य्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् तस्यादोषत्वात् अविद्यातिरिक्तजड़जातेर्निरस्तत्वाच्च। एवं तर्हि ज्ञानमेव तत्सन्निकर्षोऽस्त्विति चेन्न

---

(१) ग, प्रत्यक्षं सम्भवति विशिष्टप्रत्यक्षमात्रे विशेषणसन्निकर्षस्य कारणत्वावधारणादिति पाठः।

(२) ग, प्रत्यभिज्ञानमित्यपि दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रजतोत्पादकलौकिकसामग्र्यभावेऽपि पुरोवर्त्तीन्द्रियस-

अतिप्रसङ्गात्। तथाहि अनुमा[१]नादिस्थलेऽपि विशेष्येन्द्रियसन्निकर्ष-विशेषणज्ञानादिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेन पर्वते वह्निप्रत्यक्षमेव स्यात्। किञ्च यदवच्छेदेन[२] रजतस्य पूर्वमनुभूतं तदवच्छेदेन तज्ज्ञानं प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम्। शुक्तित्वावच्छेदेन रजतस्य पूर्वमननुभूतत्वेन कथं तज्ज्ञानं प्रत्यासत्तिः। नच दोष एव प्रत्यासत्तिरस्त्विति वाच्यम्। स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां भ्रमकारणत्वेन कृप्तस्य तत्त्वे मानाभावात्। किञ्च विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षत्वेन कारणत्वे गौरवात् विषयेन्द्रियसन्निकर्षत्वेन तद्वाच्यम्। तत्रापि यत्किञ्चिद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षत्वेन कारणत्वेऽतिप्रसङ्गात् यावद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वमवश्यं वक्तव्यम्। तथा च विशेषणसन्निकर्षोऽपि कारणं भवत्येव। अन्यथोष्णीषा छादिते कुण्डलिनि कुण्डलविशिष्टप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः। न चेष्टापत्तिः अननुभवात्। ततश्च भ्रमविषयस्य देशान्तरसत्त्वे तदिन्द्रियसन्निकर्षाभावेन तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं न सम्भवत्येव। न चेष्टापत्तिरित्याह रजतमिति।

नन्वेवं सति पुरोवर्त्तिनीदं रजतमिति विशिष्टप्रत्यक्षस्य का गतिस्तत्र विषयाभावादित्याशङ्क्याह तस्मादिति। यस्मात्कारणाद्रजतस्यासत्त्वं भ्रमाधिष्ठाने सत्त्वं देशान्तरसत्त्वञ्च नोपपद्यते उक्त-

---

(१) ग, अनुमित्यादिस्थल इति पाठः।

(२) ग, यदवच्छेदेन यदनुभूतं तदवच्छेदेन तज्ज्ञानमिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्निकर्षानन्तरमिदमाद्याकारवृत्तौ सत्यामिदमवच्छिन्न

दोषवशात् तस्मादित्यर्थः। किञ्च भ्रमविषयस्य देशान्तरसत्त्वे रजतार्थिनस्तत्रैव प्रवृत्तिः स्याद् ज्ञानस्य स्वविषये प्रवर्त्तकत्वनियमात्। नच रजतज्ञानं शुक्तिमपि विषयीकरोतीति, पुरोवर्त्तिनि रजतार्था(१) प्रवृत्तिरुपपद्यत इति वाच्यम् अन्याकारज्ञानस्यान्यविषयत्वे संविद्विरोधात्।

ननु ज्ञानं यत्रेदृतावच्छेदकवैशिष्ट्यं विषयीकरोति तत्रैव पुरुषं प्रवर्त्तयतीति नियमाद्भ्रान्तिज्ञानमपि शुक्तौ रजतत्ववैशिष्ट्यं विषयीकुर्वन् रजतार्थिनं तत्र प्रवर्त्तयतीत्यदोष इति चेन्न, रजतत्वस्य स्वतन्त्रोपस्थित्यभावेन शुक्तौ तदारोपानुपपत्तेः। नहि पूर्वं रजतत्वं विशेष्यत्वेनानुभूतं येन तस्य स्वतन्त्रोपस्थितिः स्यात् किन्तु रजतविशेषणत्वेन तथाच तस्य स्वातन्त्र्येणानुपस्थिततया तत्संसर्गारोपोऽनुपपन्न एव। नच रजतोपस्थितिसामग्र्यां सत्यां रजतत्वस्य स्वातन्त्र्येणोपस्थितिरुपपद्यते रजतत्वस्य जातित्वेन तत्परतन्त्रत्वात्। अन्यथा संसर्गाभावधीसमये प्रतियोग्यारोपवत् प्रतियोगितावच्छेदकस्या(२)रोप्यसम्भवेनान्योन्याभावधीरेव स्यान्न संसर्गाभावधीः। तस्माच्छुक्तौ रजतत्वसंसर्गारोपोन सम्भवत्येव रजतताद्रात्म्यारोपे तु आरोप्यस्य देशान्तरे सत्त्वेन तत्रैव प्रवृत्तिः स्यात्। तस्मादपि भ्रान्तिकाले रजतं शुक्तावुत्पद्यत एवेत्यभ्युपगन्तव्यम्। किञ्चैवमन्यथा

---

(१) ग, रजतार्थि इति पाठः। (२) ग, वच्छेदकस्याप्यारोप इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चैतन्यनिष्ठाशुक्तित्वप्रकारकाविद्यासादृश्यदर्शनसमुद्बुद्ध-संस्कारसहकृतारजताकारेण तज्ज्ञानाकारेण च परि-

---

ख्यातिपक्षे त्वारोप्यस्य देशान्तरसत्त्वेन(१) बाधोऽपि न स्यात् ज्ञानस्य स्वरूपेण बाधायोगेन विषयबाधात्तस्य वक्तव्यतया विषयस्यान्यत्र विद्यमानत्वेन तद्बाधानुपपत्तेः। नच तद्वैशिष्ट्यमेव बाध्यत इति वाच्यम्। तस्यासद्रूपतया ख्याति-बाधयोरसम्भवात्। तस्मादपि भ्रमविषयं रजतं तत्काले जायते तत्रैवेति स्वीकर्त्तव्यम्।

नन्वेवं रजतोत्पादकसामग्र्या रजतावयवादेरसम्भवात् कथं भ्रम-काले शुक्त्यादौ रजताद्युत्पत्तिः। न चादृष्टमेव तदुत्पादकमिति वाच्यम्; दृष्टसामग्रीमन्तरेण तस्य तदयोगात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। इत्यत आह रजतोत्पादकेति। अयमाशयः, नहि रजतोत्पादक लौकिकसामग्री भ्रमविषय रजतोत्पादिका किन्तु तद्विलक्षणैव। तथाहि अधिष्ठानेनेन्द्रिय-सन्निकर्षानन्तरमिदमाकारवृत्तौ चाक-चिक्याकारवृत्तौ च सत्यामन्तःकरणस्य बहिर्निर्गतस्य(२) सादृश्य-सन्दर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारदोषसहकारिसम्पन्नमिदमवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठा(३) शुक्तित्वप्रकारकमज्ञानं रजताकारेण तज्ज्ञानाकारेण च परि-णमते।

नन्वज्ञानं रजताकारेण परिणमते इत्यस्तु तज्ज्ञानाकारेण परिणमते इत्यनुपपन्नं प्रयोजनाभावात्। नच तस्य तद्व्यवहार एव

---

(१) ग, देशान्तरस्थत्वेनेति पाठः। (२) ग, बहिर्गतस्येति पाठः।
(३) ग, निष्ठं इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णमते। तस्य च मायाकार्य्यत्वान्मिथ्यात्वम्। एवं दृष्टार्थापत्तिर्निरूपिता ॥ ३३ ॥

प्रयोजनमिति वाच्यम्। तस्य साक्षिण्यध्यस्तत्वेन सुखादिवत्तेनैव रजतव्यवहारोपपत्तेः। नच रजतस्यापरोक्षत्वसिध्यर्थमविद्यावृत्त्यभ्युपगम्यत इति वाच्यम्। अनावृतसंवित्तादात्म्यात्सुखादिवदविद्यावृत्तिं विनापि तदुपपत्तेः। न चानिर्वचनीय-रजतानुभवस्य साक्षिणो नित्यतया संस्कारजनकत्वासम्भवेन रजताकारा विद्यावृत्त्यभ्युपगमे तदुपहितत्वेन रूपेण साक्षिणो नाश-सम्भवेन संस्कारोत्पत्त्या रजतस्मृतिर्भवतीति वृत्त्यभ्युपगम इति वाच्यम्। इदमाकारवृत्त्युपहितत्वेन रूपेण साक्षिणो नाशसम्भवेन संस्कारोत्पत्त्या स्मृत्युपपत्तेः। अथवा रजतनाशाद्वा तदुपहितनाशसम्भवेन सुखादिनाशात्तदुपहितनाशवत्संस्कारोऽस्तु। तस्माद्रजताकाराविद्यावृत्त्यभ्युपगमो निष्प्रयोजन इति। अत्रोच्यते। संस्कारार्थमेवाविद्यावृत्तिरभ्युपगम्यते। न चेदमाकारवृत्त्युपहितसाक्षिनाशेन रजतस्मृतिजनकसंस्कारोऽस्तु इति वाच्यम्। अन्यानुभवसंस्कारेणान्यस्मरणायोगात् तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्। नच विषयनाशात्तदुपहितनाशेन रजतस्मृतिजनकसंस्कारोऽस्त्विति वाच्यम् लोके तथा-दृष्टत्वात्। नच सुखादौ दृष्टमिति वाच्यम् तत्रापि तदाकारवृत्तेरभ्युपगमात्। अस्तु वान्तःकरणतद्धर्माणां वृत्तिं विना साक्षिभास्यत्वं तदुपहितनाशात् तत् स्मृतिजनकसंस्कारोऽपि अविद्याकार्य्याणां घटादीनां तदाकारवृत्तिनाशेन तत्संस्कारोत्पत्तेर्दृष्टत्वात् प्रातिभासिकरजतस्याप्यविद्याकार्य्यतया तदाकारवृत्तिनाशात्तत्सं-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रुतार्थापत्तिर्यथा "तरति शोकमात्मविदि"ति शोकोपलक्षितप्रमातृत्वादिबन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं श्रुतम्।

स्कारो वाच्यः। न हि क्वचिद्गत्याविषयनाशात्तदुपहितनाशेन तत्संस्कारो दृष्ट इति सर्वत्र तथैव भवितव्यमिति नियमोऽस्ति। अन्यथा स्वप्नपदार्थाकारवृत्त्यभ्युपगमोऽपि न स्यात् तत्रापि साक्षिणां भानसम्भवात्। जाग्रत्स्वप्नयोरहमाकारान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमोऽपि न स्यात्। न चेष्टापत्तिः श्रुतिविरोध आचार्य्यग्रन्थविरोधश्च प्रसज्येत्। तस्मात् संस्कारार्थं प्रातिभासिकरजताकारा विद्यावृत्त्यभ्युपगम(१) इति वदन्ति। अन्ये तु कादाचित्क व्यवहारस्य कादाचित्कस्वगोचरज्ञानसाध्यत्वात् प्रातिभासिकरजतव्यवहारस्य कादाचित्कत्वात् तदाकाराऽविद्यावृत्त्यभ्युपेयते। अन्यथा घटादिष्वपि तदाकारान्तःकरणवृत्तिरपि न सिध्येत्। "तद्व्यवहारस्य साक्षिणैव सिद्धे"रित्याहुः।

नन्वेवं सति नृसिंहाश्रमैरविद्यावृत्तिः किमर्थं खण्डितेति चेत् प्रौढ़वादेनेति द्रष्टव्यम्। ननु भ्रमकालेऽपि(२) शुक्तौ रजतोत्पत्तिरस्तु, तथापि तस्य कथं मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह तस्य चेति। शुक्तिरजतादेर्मिथ्यात्वे यथोक्तार्थापत्तिरेव प्रमाणमित्यभिप्रेत्य दृष्टार्थापत्तिनिरूपणमुपसंहरति एवमिति। द्वितीयार्थापत्तिमुपपाद-

---

(१) ग, वेदान्तिन इत्यधिक पाठः। ग, भ्युपगन्तव्या केचित्तु प्रातिभासिकरजतस्यापरोक्षतया तदाकाराविद्यावृत्त्यभ्युपगम इति वदन्ति इति पाठः।

(२) ग, अपीति पाठो न दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्य मिथ्यात्वमन्तरेण सत्यत्वेऽनुपपन्नं सन्मिथ्यात्वं कल्पयति। सेयं श्रुतार्थापत्तिः। अन्तःकरणविशिष्टं

यति श्रुतेति। ननु "तरति शोकमात्मविद्"-इत्यत्र शोकस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणात् कथमन्यथानुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्याशङ्क्य "क्षत्रिणो गच्छन्ती"त्यत्र क्षत्रिपदेन लक्षणया यथा क्षत्रक्षत्रियसमुदाय उपलक्ष्यते तथा शोकपदेन बन्ध उपलक्ष्यत इत्याह शोकोपलक्षितेति तस्येति बन्धस्येत्यर्थः। नच सत्यस्य दुरितविषादेः सेतुदर्शनतार्क्ष्यध्यानादिना निवृत्तिदर्शनाद्बन्धस्य सत्त्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिः कथमिति वाच्यम्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्। तथाहि न तावत्केवल-सेतुदर्शनेन ब्रह्महत्यादिपापनिवृत्तिः किन्तु नियमसहकृतेन। अन्यथा तत्रत्यस्नेच्छादीनामपि पापनिवृत्त्यापत्तेः। नच तदिष्टम्, नियमविधायि-धर्मशास्त्रस्याप्रमाणप्रसङ्गात्। ततश्च तस्य क्रियामिश्रतया तदात्मकत्वेन ततः सत्यस्य निवृत्तिरुपपद्यते। तथा तार्क्ष्यध्यानस्यापि मानसक्रियात्वेन ततो विषस्य सत्यस्य निवृत्तिः सम्भवति। प्रकृते साधनान्तरं निरपेक्ष्यात्मज्ञाननिवर्त्यत्वं श्रूयते। बन्धस्य तत्सत्यत्वेन तदनुपपन्नमिति बन्धस्य मिथ्यात्वकृप्तिरिति महद्वैषम्यमिति नार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिरिति भावः।

ननु प्रमातृत्वादिबन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वादुक्तं मिथ्यात्वम्। तत्र कोऽसौ प्रमाता आदिशब्देन वा किं विवक्षितम्? न तावदात्मा प्रमाता तस्यासङ्गत्वान्नाप्यन्तःकरणं तस्य जडत्वेन तदयोगात्, प्रमातृ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चैतन्यं प्रमाता कर्त्ता भोक्ता केवलस्यात्मनोऽसङ्गत्वेन प्रमातृत्वाद्यनुपपत्तेः शुक्तिरजतवदात्माऽज्ञानादन्तःकर-

---

त्वादेस्चेतनधर्म्मत्वाचेत्याशङ्क्याहान्तःकरणेति। न चात्मान्तःकरणयोः प्रत्येकं प्रमातृत्वाभावे कथं विशिष्टे तत्स्यादिति वाच्यम्, विशिष्टस्य पारमार्थिकप्रमातृत्वस्यासम्भवेऽपि तस्मिँस्तदारोपसम्भवात्। न चारोपस्य प्रमितिपूर्वकत्वात्कथं स इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वाल्लाघवात्पूर्वानुभवस्यैव भ्रमनिमित्ततया तस्य पूर्वभ्रमलक्षणस्य सुलभत्वेन विशिष्टे प्रमातृत्वारोपोपयुक्तः। आदिशब्दार्थमाह कर्त्तेति कृतिमानित्यर्थः। कृतिः प्रयत्नः स चोत्साहः। भोगाश्रयो भोक्ता। भोगः सुखदुःखानुभवः स च धर्म्माधर्म्महेतुकः इदं प्रमातृत्वादित्रयं विशिष्टस्यैव नात्मनः केवलस्य[१] न चान्तःकरणस्येति नोक्तदोष इति भावः।

नैयायिकादयः केवलस्यात्मनः प्रमातृत्वादिकं वदन्ति तन्निरस्यति केवलस्येति। "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" "असङ्गो ह्ययं पुरुषः"। "अप्राणोह्यमनाः शुभ्रः" "अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्त्ता" "एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः" ॥

"अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते"।
"शरीरस्थोऽपि कौन्तेय! न करोति न लिप्यते" ॥
"यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते" ॥

---

(१) ग, केवलस्य वान्तःकरणस्येति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णादिकं स्वरूपेण प्रत्यगात्मन्यध्यस्तम्। अध्यासो नाम

इति श्रुतिस्मृतिवाक्यशतैः केवलस्य निरुपाधिकस्यात्मनोऽसङ्गि(१)-त्वादिप्रतिपादनेन तस्य प्रमातृत्वादिकं नोपपद्यते। अतो विशिष्टस्यैव तत्, अन्यथोदाहृतशास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गात्। नैयायिकादीनामनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च सत्यस्य ज्ञानेन निवृत्त्ययोगात्, शास्त्रस्य ज्ञापकत्वेन कारकत्वायोगाच्च। तस्मान्नैयायिकादिमतमनुपन्नमिति भावः॥

नन्वन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमातृत्वादिकमुक्तं तदयुक्तम्, आत्मनोऽसङ्गत्वेन निरवयवतया सावयवक्रियाश्रयान्तःकरणेन वैशिष्ट्यानुपपत्तेः। तथाहि न तावदात्मनोऽन्तःकरणेन संयोगः सम्भवति प्रागेव निरस्तत्वान्नापि तादात्म्यं तस्य भेदाभेदरूपत्वेन जडाजडयोस्तदयोगात्।

किञ्चान्तःकरणस्य सत्यत्वे तद्वैशिष्ट्यस्यापि सत्यत्वेन तस्य ज्ञानानिवर्त्यतयात्मनोऽनिर्मोक्षः प्रसज्येत। तथाच मोक्षशास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गः, अन्तःकरणस्य कल्पितत्वे मानाभावात्। तस्माद्विशिष्टस्य प्रमातृत्वादिकमित्यसङ्गतमित्यत आह शुक्तिरजतवदिति। यथा शुक्त्यज्ञानाद्रजतं कल्पितं शुक्तौ, तथात्माज्ञानात् स्वरूपेण प्रत्यगात्मन्यन्तःकरणादिकमध्यस्तम्, तथाच(२)त्ययोगः। अन्तःकरणमध्यस्तम्, जडत्वाद्दृश्यत्वादाविद्यकत्वाच्च शुक्तिरजतवदिति "हृदयमपि अहममृते"त्यादिश्रुतेश्च अन्तःकरणमध्यस्तम्। एतेनान्तःकरणस्य कल्पितत्वे मानाभावो निरस्तः। एवमन्तःकरणेऽप्यात्मा संसृष्टरूपेणा-

---

(१) ग, ऽसङ्गत्वादीति पाठः। (२) ग, चायमप्रयोगः इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परत्र परावभासः। स च द्विविधः। ज्ञानाध्यासोऽर्था-

ध्यस्तः, जडोऽहं चेतनोऽहमितरेतराध्यासस्य विवक्षितत्वात्। नच स्वरूपेणात्माध्यस्तः सर्वसाक्षितया बाधायोग्यत्वेन परमार्थत्वात्। उदासीनत्वे सति बोधृत्वं साक्षित्वं एतत्सर्वमभिप्रेत्य ब्रह्मविदामेक-पुण्डरीको भगवान् भाष्यकार आह।

"एवमहं प्रत्यक्षिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्य्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यती"ति। एवञ्चात्मन्यन्तःकरणादिना वास्तववैशिष्ट्यभावेऽप्याध्यासिकवैशिष्ट्यस्य सम्भवाद्विशिष्टस्य प्रमातृत्वमुपपद्यत इति भावः॥

नन्वात्मन्यन्तःकरणमध्यस्तमित्युक्तम्, तदसङ्गतम्, अध्यस्तत्वा-निरूपणात्। तथाहि न तावद्दोषजन्यत्वमविद्यादावव्याप्तेः दोष-प्रमायामतिव्याप्तेश्च, दोषस्य ज्ञानं प्रत्येव जनकत्वेनार्थं प्रति तत्त्वे मानाभावात्[१]। न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषस्यार्थजनकत्वमिति वाच्यम्, तयोर्ज्ञानविषयतयान्यथासिद्धत्वादनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरे-काभ्यां कारणत्वावधारणत्वात्। एतेन दोषस्योपादानत्वमध्यस्तं[२] प्रति प्रत्युक्तम्, प्रमातृविषयकरणदोषाणामितरेतरविलक्षणत्वे-नाननुगतत्वात् जन्यतावच्छेदकापरिचयाच्च। नापि सम्प्रयोग-जन्यत्वम्, तदन्तःकरणाध्यासात् पूर्वमधिष्ठानेन्द्रियसन्निकर्षस्या-भावात्। न चाधिष्ठानसामान्यज्ञानं स इति वाच्यम्, निःसामान्य-विशेषत्वेनात्मनोऽधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य दुर्निरूपत्वात्। नापि

---

(१) ग, चेति पाठः। (२) ग, अध्यस्तं प्रतीति पाठो न दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ध्यासश्चेति । तत्रातस्मिँस्तद्बुद्धिर्ज्ञानाध्यासः । यथा शुक्तौ रजतबुद्धिर्यथा वात्मन्यनात्मबुद्धिः ॥ ३४ ॥

संस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वं भावनाख्यसंस्कारस्य स्मृतिजनकत्वेनार्थं प्रति तत्त्वे मानाभावात् प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तेश्च । अत एव दोषसम्प्रयोगसंस्कारजन्यत्वं तदित्यपास्तम् । नापि भ्रमविषयत्वं तद्भ्रमस्थानिरूपणात् । तथाहि न तावत्संस्कारजन्यज्ञानत्वं भ्रमत्व स्मृतावतिव्याप्तेः । नच तन्मात्रजन्यत्वं तदिति वाच्यम्, तद्ध्वंसेऽतिव्याप्तेः । नापि व्यधिकरणप्रकारकज्ञानत्वं तद्घटेरूपमित्यादिप्रमायामतिव्याप्तेः । नाप्यसद्विषयज्ञानत्वं तदतीतादिज्ञानेऽतिव्याप्तिः । अतीतत्वं नाम वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । अनागतत्वं नाम वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम् । तदुभयस्याप्यसद्रूपतया तज्ज्ञानेऽतिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता । अत एव विशेषावृत्तिप्रकारकत्वं तद्भावर्त्तिं तत् प्रकारकत्वं वा तदित्यपास्ते(१) । तस्मान्न भ्रमविषयत्वमध्यस्तत्वमित्याशङ्क्याह अध्यासोनामेति । न चार्थाध्यासेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । अवभासत इति कर्मवृत्त्या(२)र्थेऽपि तत् सम्भवात् । ततश्च स्वाधिकरणताऽयोग्याधिकरणेऽवभास्यमानत्वमर्थस्य तादृशाधिकरणेऽवभासत्वं ज्ञानस्येति ज्ञानार्थाध्यासयोर्लक्षणसमन्वयः । अतो न काप्यव्याप्तिः(३) पूर्वेति भावः । अध्यासं विभजते स चेति । द्वैविध्यमेवाह ज्ञानेति । ज्ञानाध्यासं शब्दयति तत्रैवेति ॥ ३४ ॥

---

(१) ग, स्मृ इति पाठः । (२) ग, व्युत्पत्त्या इति पाठः ।
(३) ग, रतिर्यक्तिश्चेति पाठोऽधिकः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रमाणजन्यज्ञानविषयः पूर्वदृष्टसजातीयोऽर्थाध्यासः ॥ ३५ ॥

अर्थाध्यासं लक्षयति प्रमाणेति । प्रमाणेन प्रत्यक्षाद्यन्यतमेनाजन्यं यज्ज्ञानं तस्य विषयः पूर्वदृष्टेन पूर्वानुभूतरजतेन सजातीयः रजतत्वेनैकजातीयः पूर्वदृष्टत्वानधिकरणत्वमित्येतत् । अयं निष्कर्षः प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टत्वानधिकरणत्वमर्थस्याध्यस्तत्वमिति पूर्वदलाभावेऽभिनवोत्पन्न-घटेऽतिव्याप्तिः । उत्तरदलाभावे स्मर्य्यमाणग्निवविष्णुगङ्गादिषु अतिव्याप्तिरतोविशेषणद्वयम[1]र्थस्य ।

नन्वत्र तत्त्वावेदकं प्रमाणं विवक्षितमुत व्यवहारिकं वा । आद्येऽपीदं लक्षणं प्रातीतिकव्यावहारिकयोरर्थाध्यासयोरसाधारणं साधारणं वा । नाद्यः प्रातीतिकलक्षणत्वे व्यावहारिकाध्यासेऽतिव्याप्तिः स्यात्, व्यावहारिकलक्षणत्वे इतरत्रातिव्याप्तिः स्यादुभयोः प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वात् । न द्वितीयः धर्म्माधर्म्मयोरव्याप्तेस्तयोस्तत्त्वावेदकश्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वात् । नच तदिष्टं ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वस्याध्यस्तत्वेन तयोरपि लक्ष्यत्वात् । नापि तृतीयः उत्तरत्र विभागानुपपत्तेः ।

किञ्च प्रमाणजन्यज्ञानं साक्षिचैतन्यं विवक्षितं किं वा वृत्तिज्ञानम् नाद्यः जीवेऽव्याप्त्यापत्तेः । न द्वितीयः चैतन्येऽतिव्याप्तेः जडस्य वृत्त्यविषयतया सम्भवापत्तेः । तस्मादिदं लक्षणमनुपपन्नमिति, मैवम् । तत्त्वावेदकमेवात्र प्रमाणं विवक्षितम् । तच्च तत्त्वमस्यादिवाक्यं तदजन्यज्ञानं वृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं तद्विषयत्वं घटादौ

---

(१) ग, अर्थवदिति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रातिभासिकरजतादौ च वर्त्तत इति नाव्याप्तिः। न चासम्भवः व्यावहारिकप्रातिभासिकसाधारणलक्षणत्वात्। न चातिव्याप्तिः। नच धर्म्माधर्म्मयोस्तत्त्वावेदकश्रुतिजन्यज्ञानविषयतयाव्याप्तिरिति वाच्यम्, ऐकात्म्यबोधकतत्त्वमस्यादिवाक्यव्यतिरिक्तस्य पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वानुपपत्तेः। अतो धर्म्माधर्म्मयोर्नाव्याप्तिरिति लक्षणं सङ्गतमेवेति।

अन्ये तु प्रमाणाजन्यन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टत्वानधिकरणत्वं प्रातीतिकाध्यासस्य लक्षणम्। अत्र प्रमाणमज्ञातार्थबोधकं विवक्षितम्। न चैवं सति घटादेरज्ञातत्वाभावात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वमित्यनेनाज्ञातगोचरवृत्त्यनुपहितवृत्त्युपहितविशेषचैतन्यविषयत्वं विवक्षितं घटादेरतथात्वान्नातिव्याप्तिः। शुक्तिरजतादेस्तथात्वमस्त्येव। भ्रमकाले शुक्तित्वप्रकारकवृत्तेरभावात्। अज्ञातगोचरवृत्त्यनुपहितमिदमाकारवृत्त्युपहितं यद्विशेषचैतन्यं तद्विषयत्वं शुक्तिरजतादौ वर्त्तते। न चाज्ञानान्तःकरणादीनां प्रातिभासिकत्वात्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम्। तेषां सर्वदा साक्षिणानुभूयमा[१]नत्वेनादृष्टपूर्वत्वान्नाव्याप्तिः। नच पूर्वदृष्टत्वं नाम पूर्वकालीनदर्शनविषयत्वं पूर्वकालीनदर्शनं साक्षिचैतन्यं तद्विषयत्वानधिकरणत्वम् अज्ञानादिषु नास्तीत्यव्याप्तिरिति वाच्यम्। मास्तु तर्हि तेषां प्रातिभासिकत्वं संसारदशायामबाधितत्वेन व्यावहारिकत्वात्। एवञ्च स्वप्नाध्यासेऽपि योजनीयम्। यद्वा पूर्वदृष्टत्वं

---

(१) ग, भूयमानेनेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सोऽपि द्विविधः प्रातीतिको व्यावहारिकश्चेति। तत्रागन्तुकदोषजन्यः प्रातीतिकः। यथा शुक्तिरजतादिः।

नाम विषयसत्ताप्रयोजकदर्शनविषयत्वं विवक्षितम्, अस्मिन्पक्षे न कुत्राव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा। अयं निष्कर्षः, अज्ञातगोचरवृत्त्यनुपहितवृत्त्युपहितविशेषचैतन्यविषयत्वे सति विषयसत्ताप्रयोजकदर्शनविषयत्वं प्रातिभासिकलक्षणम्। तद्भिन्नत्वं व्यावहारिकाध्यासलक्षणमिति वदन्ति॥ २५॥

अथाध्यासं विभजते सोऽपीति। प्रातीतिकस्य लक्षणमाह तत्रेति। तत्रोदाहरणमाह यथेति। व्यावहारिकाध्यासं लक्षयति प्रातीतिकेति। प्रतीतिकाले भवः प्रातीतिकः। तदुदाहरति यथेति। ननु भवत्वेवमध्यस्तत्वं ततः किमित्यत आह तथाचेति। अपरेतु दोषसंप्रयोगसंस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वमिति वदन्ति। तेषामयमाशयः। इदं लक्षणं प्रातीतिक व्यावहारिकाध्यासासाधारणम्। न चाविद्याध्यासेऽव्याप्तिरिति वाच्यम्, तस्यालक्ष्यत्वात् कार्य्याध्यासस्यैवानर्थहेतुतया लिलक्षयिषितत्वेन तस्यैवेदं लक्षणम्। नच विशेषणवैयर्थ्यं लक्षणद्वयस्यानेन विवक्षितत्वात्। तथाहि दोषजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वम्, संप्रयोगजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वञ्चेति। तत्र संस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वमित्युक्ते स्मृतावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय दोषजन्येति। तावत्युक्ते दोषजन्यप्रमायामतिव्याप्तिः। त्रिविधो दोषः-प्रमातृदोषो, विषयदोषः, करणदोषश्चेति। रागादिराद्यः, सादृश्यादिर्द्वितीयः, काचादिस्तृतीयः, प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वेन सादृश्य प्रत्यक्षप्रमाया दोषजन्यतया तत्रातिव्याप्तिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रातीतिकभिन्नो व्यावहारिकः। यथाकाशादिघटान्तं जगत्। तथाच प्रमातृत्वादिबन्धस्याध्यस्ततया मिथ्यात्वमुपपद्यते॥ ३६॥

व्याप्तिः स्यादेव, तद्वारणाय संस्कारजन्येति। नच दोषत्वेन दोषजन्यत्वविवक्षायामुत्तरदलवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, दोषत्वस्याननुगतत्वेन तदयोगात्। नच दोषसंस्कारयोर्ज्ञानजनकत्वेन कथमर्थस्य तज्जन्यत्वमिति वाच्यम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोरर्थं प्रत्यपि कारणत्वावधारणात्। नच तदन्वयव्यतिरेकयोर्ज्ञानविषयतयाऽन्यथासिद्धत्वेन ताभ्यां तयोरर्थं प्रति कथं कारणत्वावधारणमिति वाच्यम्, विनिगमनाविरहेणोभयत्र हेतुत्वे बाधकाभावात्। तस्माद्दोषजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वमध्यस्तत्वमिति निरवद्यम्। तथा द्वितीयेऽपि स्मृतावतिव्याप्तिपरिहाराय सम्प्रयोगजन्यत्वे सतीति तावत्युक्ते प्रमायामतिव्याप्तिरत उत्तरदलम्। न चैवमपि प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिस्तत्रोक्तलक्षणसत्त्वादिति वाच्यम्, तद्भिन्नत्वे सतीति विशेषणात्। सम्प्रयोगशब्देनाधिष्ठानेन्द्रियसन्निकर्ष उच्यते। न चैवं सत्यन्तःकरणाध्यासेऽव्याप्तिस्तदाधिष्ठानेन्द्रियसन्निकर्षाभावादिति वाच्यम्, तत्राधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यैव सन्निकर्षत्वेन विवक्षितत्वात्। नच प्रत्यगात्मनोऽधिष्ठानस्य निःसामान्यविशेषतया कथं तत्सामान्यज्ञानं तत्पूर्वमिति वाच्यम्, वास्तवस्य तस्याभावेऽप्यावि(१)द्यिकसामान्यविशेष-

---

(१) ग, विद्यकेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतदभिप्रायेणोक्तं भगवता भाष्यकारेण। "स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः सजातीयावभास"इति अस्यार्थः स्मृतिरूपः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिसदृशः पूर्वदृष्टावभासः पूर्वदृष्टसजातीयावभास इति ज्ञानाध्यासपक्षे। अर्थाध्यासपक्षे तु प्रमाणाजन्य ज्ञानविषयः पूर्वदृष्टसजातीया[१]-भासित इति। एवं श्रुतार्थापत्तिर्निरूपिता। अभावप्रमा योग्यानुपलब्धिकरणिका यथा घटानुपलब्ध्या

भावस्य सुलभत्वात्। अथ वा सम्प्रयोगजन्यत्वे सति दोषजन्यत्वं लक्षणान्तरमस्तु। तस्मादिदमपि लक्षणं समञ्जसमिति॥ २६॥

उक्ताभिप्रायं भाष्यलक्षणे योजनीयमिति भाष्यकारं पूजयन् तल्लक्षणमुदाहरत्येतदिति। भाष्यलक्षणं व्याचष्टे अस्यार्थ इति। ज्ञानाध्यासपक्षे लक्षणं योजयति स्मृतीति। स्मृतेरूपमिवं रूपमस्येति स्मृतिसदृशोऽध्यासः। संस्कारजन्यत्वेन तयोः सादृश्यमित्याह संस्कारेति।

ननु पूर्वदृष्टरजतादेरन्यत्र विद्यमानत्वेन तत्सन्निकर्षाभावात् परत्रशुक्त्यादौ पूर्वदृष्टरजतावभासः कथं स्यादित्याशङ्क्य पूर्वदृष्टेत्यंशं व्याचष्टे पूर्वेति। पूर्वदृष्टेन रजतादिना रजतत्वेन सजातीयस्य

---

(१) ग, जातीयावभास इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घटाभावप्रमा भूतले जायते। तत्रानुपलब्धिरेव करणं नेन्द्रियं, तस्याधिकरणग्रहणोपक्षीणत्वात् ॥ ३७ ॥

भ्रमकालोत्पन्नानिर्वचनीयरजतस्यावभास इत्यर्थः। अर्थाध्यासे लक्षणं योजयति अर्थेति। पूर्वेति। पूर्वदृष्टत्वानाधार इत्यर्थः। एवञ्चान्तःकरणस्याध्यस्ततया प्रमाढत्वादिबन्धस्य मिथ्यात्वमुपपद्यत इत्यतोनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य श्रुतार्थापत्तिनिरूपण-मुपसंहरति एवमिति। क्रमप्राप्तामभावप्रमान्निरूपयत्यभावेति। अनुपलब्धेरभावप्रमाकरणत्वमुदाहरणमुखेन विशदयति यथेति। उपलब्धेरभावोऽनुपलब्धिः तया भूतले घटो नास्तीति घटाभावप्रमा जायत इति योजना।

ननु तर्कसहकारिणानुपलब्धिसहकृतेन प्रत्यक्षेणाभावग्रहणसम्भवाद-नुपलब्धेः पृथक् प्रमाणत्वं किमर्थं कल्पनीयं? गौरवात्। नचेन्द्रिय-स्याधिकरणग्रहणोपक्षीणत्वेनाभावेन समं सन्निकर्षाभावाच्च तत् प्रमाकरणत्वानुपपत्तेरनुपलब्धेर्मानान्तरत्वमङ्गीकर्त्तव्यमिति वाच्यम्, इन्द्रियेणाभावग्रहणेऽधिकरणग्रहणस्यावान्तरव्यापारत्वोपपत्तेः संयो-गाद्यभावेऽपि विशेषण विशेष्यभावसन्निकर्षसम्भवेन यथोक्तप्रत्यक्षेणै-वाभावप्रमासम्भवात्। किमनुपलब्धेर्मानान्तरत्वकल्पनयेति नैयायि-कादीनामाशङ्कामपाकरोति तत्रेति। अभावप्रमा सप्तम्यर्थः। एवकारव्यवच्छेद्यमाह नेति। करणमित्यनुषज्यते। तथाच करणं नेन्द्रियमिति योजना। प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह तस्येति ॥ ३७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभावेन समं सन्निकर्षाभावाच्च। असाधारणं कारणं करणम् नियत पूर्ववृत्तिः कारणम् ॥ ३८॥

नन्वधिकरणज्ञानस्य व्यापारत्वान्नेन्द्रियस्य तत्रोपक्षीणत्व-मित्याशङ्क्याह अभावेनेति। नचेन्द्रियाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्ष इति वाच्यम्, सन्निकर्षो नाम सम्बन्धः। स च सम्बन्धिभ्यां भिन्नं उभयाश्रितश्चैकश्चेति। विशेषणविशेष्यभावास्तातथात्वात्। तथाहि विशेषणस्य भावो विशेषणत्वं विशेष्यस्य भावो विशेष्यत्वं तथा च तदुभयविशेषणविशेष्यस्वरूपमेव नातिरिक्तं। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणोभावशब्दः प्रत्येकं विशेषणविशेष्याभ्यां सम्बन्धाद्विशेषणभावो विशेष्यभावश्चेति द्वैधा सम्पद्यते नैकः। अतः सम्बन्धलक्षणालक्षितत्वान्न विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धः। किञ्च व्यवहितभूतलस्याभावोऽपि गृह्येत। तत्राप्यभावस्य विशेषणत्वात्। नचेन्द्रियसम्बन्धविशेषणता-भावग्रहहेतुरिति वाच्यम्, परम्परया तस्यापि सत्त्वात्। नच साक्षात्सा हेतुरिति वाच्यम्, गौरवात्। किञ्चास्य[1] सन्निकर्षत्वकल्पने मानाभावात् अभावप्रमाया अन्यथाप्युपपत्तेः। नच समवायप्रत्यक्षे विशेषणतायाः क्लृप्तत्वेनात्रापि सा भविष्यतीति वाच्यम्, समवायस्य प्रागेव निरस्तत्वात्। किञ्च विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वेनैव सर्वत्र घटादिप्रत्यक्षस्यापि सम्भवेन समवायादेः सन्निकर्षत्वं न सिध्येत्। न चेष्टापत्तिः अपसिद्धान्तात्। न चेन्द्रियेण भावपदार्थग्रहणे

---

(१) ग, किञ्च तस्येति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संयोगादिसन्निकर्षः अभावग्रहणे विशेषणतेति वाच्यम्, विनिगमकाभावात्। न चानुपलब्धेर्मानान्तरत्वकल्पनायां गौरवं तवैवेति वाच्यम्, वैपरीत्यात्। तथाहि इन्द्रियस्याभावप्रमायां कारणत्वं कल्पनीयम् पश्चात्तस्य करणत्वं(१) च कल्पनीयम्, असम्बन्धस्य तद्योगात्। विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वं(२) च कल्पनीयमिति, तव पक्षे कल्पनाद्वयम्, अस्मत्पक्षे त्वनुपलब्धेरभावप्रमाकारणस्योभयवादिसिद्धतया तस्याः करणत्वं कल्प्यत इत्यतो लाघवम्। तथाचेन्द्रियं नाभावग्राहकं तदसन्निकृष्टत्वात्। यद्यदसन्निकृष्टं न तत्तद्ग्राहकं यथा गन्धासन्निकृष्टं चक्षुर्गन्धाग्राहकमिति। नचाप्रयोजकत्वं व्यवहितपदार्थस्यापि ग्राहकत्वापत्तेः। नच हेत्वसिद्धिः सन्निकर्षाभावस्योपपादितत्वात्। नच भावग्राहकत्वमुपाधिः घटादौ साध्याव्यापकत्वात्। पक्षे साधनव्यापकत्वाच्च। तस्मादिन्द्रियेणाभावग्रहासम्भवादभावप्रमाकरणत्वेनानुपलब्धेर्मानान्तरत्वमिति भावः। प्रमालक्षणमुक्त्वा तत्करणं प्रमाणमित्युक्तं पूर्वत्र। तत्र प्रमाभेदं निरूप्य किं तत्करणमिति जिज्ञासायां तल्लक्षयति असाधारणेति। अदृष्टादावतिव्याप्तिवारणायासाधारणेति विशेषणम्।

ननु करणस्य कारणविशेषत्वात् कारणसामान्यग्रहं विना तद्विशेषोदुर्ग्रह इत्याशङ्क्य तत्सामान्यं लक्षयति नियतेति। नियतत्वमवश्यं भावित्वं कार्योत्पत्तेः प्राक्कालाधिकरणत्वं पूर्ववर्त्तित्वं न तु

---

(१) ग, च, पाठोऽधिकः।

(२) ग, चेत्यधिकः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्द्विविधम्। उपादानकारणं निमित्तकारणञ्चेति। कार्य्यान्वितं कारणमुपादानम्, यथा घटादेर्मृदादि।

प्रागभावोपलक्षितसमयत्वं प्रागभावस्यानङ्गीकारात्। इदं कारणसामान्यलक्षणम्। नच परिमाण्डल्यपरिमाणे गगनपरिमाणादौ चातिव्याप्तिस्तेषां कुत्राप्यहेतुत्वादिति वाच्यम्। प्रागेव परमाणुवादस्य निरस्तत्वेन पारिमाण्डल्यासिद्धेः। गगनादेः कार्य्यतया नि(१)रूपतत्वेन तत्परिमाणस्यापि कारणत्वसम्भवात्। कालस्याविद्यासम्बन्धातिरिक्तत्वे मानाभावात् तत्परिमाणं नास्त्येव। अस्तु वातिरिक्तः कालस्तथापि तस्येश्वरात्मकतया तद्भिन्नत्वे मानाभावात्। तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तेस्तत्परिमाणाना(२)मस्यापि कारणत्वमस्त्येव। दिशोऽप्याकाशात्मतया न तत्परिमाणेऽतिव्याप्तिः। मनसोऽप्यणुत्वे विभुत्वे मानाभावात्, बाधकसद्भावात्, श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च श्रुत्या तस्य कार्य्यत्वावगमेनान्तःकरण परिमाणस्यापि कारणत्वमस्त्येवेति न कुत्राप्यतिव्याप्तिः। विशेषलक्षणं त्वनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं तच्चास्ति घटादिकं प्रति मृदादेरनन्यथासिद्धत्वं नाम अन्वयव्यतिरेकानुपजीव्यान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वं। अलमतिविस्तरेण॥ ३८॥

कारणं विभजते तदिति। नच समवायिकारणासमवायिकारणनिमित्तकारणञ्चेति त्रैविध्ये वक्तव्ये कथं द्वैविध्योक्तिरिति

---

(१) ग, निरूपितत्वेनेति पाठः।

(२) ग, परिमाणस्येति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कार्य्यानुकूलव्यापारवन्निमित्तं यथा घटादेः कुलालादि। ब्रह्म तु मायोपहितं सत्प्रपञ्चस्योपाधिप्राधा-

---

वाच्यम्, एतादृशपरिभाषाया अप्रमाणिकत्वात्। समवायस्य पूर्वं निरस्तत्वेन समवायिकारणासिद्धा तत्प्रत्यासन्नरूपासमवायिकारणस्य सुतरामसिद्धेः तस्य द्वैविध्योक्तिरूचितेति भावः। उपादानकारणं लक्षयति कार्य्येति। कार्य्यतादात्म्या(१)पन्ने कार्य्यान्वितमनन्यथासिद्ध-नियतपश्चाद्भाविकार्य्यं निमित्तकारणेऽतिव्याप्तिवारणायादिविशेषणं रूपादावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयं तत्रोदाहरणमाह यथेति। निमित्तकारणं लक्षयति कार्य्यानुकूलेति। नच जगदुपादाने ब्रह्मण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्य विवक्षितत्वेन लक्षितत्वात्। नचादृष्टादावव्याप्तिरिति वाच्यम्, तत्राणुद्वोधस्य कार्य्यानुकूलव्यापारस्य सत्त्वात् न कोऽपि दोष इति भावः।

ननु ब्रह्मणश्चेतनया कार्य्यप्रपञ्चस्य जड़तयेतरेतरविलक्षणत्वात्कथं ब्रह्मणोजगदुपादानत्वम्? नच श्रुत्यैव(२)समधिगम्यतया धर्म्माधर्म्म-वद्ब्रह्मणो नातिशङ्कनीयत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, उपपत्तिविरोधे श्रुत्यर्थनिर्णयायोगात् अन्यथा मीमांसानारम्भप्रसङ्गात्। नच निमित्तमपि तत्सम्भवति असङ्गत्वादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात्। तस्मा-

---

(१) ग, कार्य्यतादात्म्यापन्नमिति पाठः।

(२) श्रुत्येकसमधिगम्यतया धर्म्मवदिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्येनोपादानं स्वप्राधान्येन निमित्तं च भवति। "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये"त्यादि श्रुतेः ॥ ३९ ॥

ब्जड़स्य जड़मेवोपादानं वक्तव्यं न ब्रह्म। नच श्रुतिविरोधः स्मृतिन्यायविरोधे श्रुतेरर्थान्तरत्वोपपत्तेरिति वदतं साङ्ख्यं प्रत्याह ब्रह्मेति। चेतनात् पुरुषादचेतनस्य केशादेरचेतन गोमयादेश्चेतनस्य वृश्चिकादेरुत्पत्तेर्दृष्टत्वाद्विलक्षणत्वहेतोरप्रयोजकत्वा "त्सोऽकामयते"त्यादिश्रुत्या ब्रह्मण उपादानत्वावगमेन श्रुतिविरोधे केवलोपपत्तेरप्रमाणतया मीमांसारम्भोपपत्तेः श्रुत्यनुकूलन्यायस्यैव प्रमाणत्वाद्ब्रह्मैव जगदुपादानं न प्रधानं, तस्याचेतनस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेः। चेतनाधिष्ठितस्य शकटादेः प्रवृत्तेर्लोके दृष्टत्वात्, दृष्टानुरोधेनादृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात्, मन्वादिस्मृतिसमूलतया तद्विरोधे निर्मूलकापिलादिस्मृतेरप्रमाणत्वाच्च, प्रधानादिकल्पनानुपपत्तेः। न चैवमप्यसङ्गस्य ब्रह्मणः कथं जगदुपादानत्वमिति वाच्यम्, अनिर्वचनीयमायोपहितं ब्रह्मोपाधिप्राधान्येनोपादानं ज्ञानशक्तिमदुपहितस्वरूपप्राधान्येन निमित्तं चेत्यभ्युपगमादविरोधः। तदिदमुक्तमुपाधिप्राधान्येनेति। आवरणादिशक्तिमन्मायोपाधिप्राधान्येनेत्यर्थः। स्वेति। ज्ञानशक्तिमन्मायोपहितप्राधान्येनेत्यर्थः। ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वे प्रमाणमाह तदिति। ऐक्षतेत्यनेन निमित्तत्वमवगम्यते बहुस्यामिति बहुभवनश्रवणेनोपादानत्वमन्यस्य तदनुपपत्तेः प्रधानादेरीक्षणाद्यसम्भवेनाशब्दतयाऽप्रमाणिकत्वेन न जगत्कारणत्व"मीक्षतेर्नाशब्दमिति न्यायाच्चेति भावः ॥ ३९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

"प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि"ति सूत्राच्च। तच्चकारणं द्विविधम, साधारणासाधारणभेदात्। कार्य्यमात्रोत्पादकं साधारणकारणं यथाऽदृष्टादि। कार्य्यविशेषोत्पादकमसाधारणकारणं यथा चाक्षुषादि। प्रमायां

ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वे व्याससूत्रं सम्वादयति प्रकृतिश्चेति। समन्वये चतुर्थपादे स्थितं "जन्माद्यस्य यत" इत्यस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं जगत्कारणत्वं निर्णितं तत्किन्निमित्तत्व मात्रमुतोपादानत्वमपीति? "विश्वये स ईक्षां चक्रे" इत्यादिना ब्रह्मणः कर्त्तृत्वावगमात् लोके मृदादिभिन्नस्य कुलालादेर्घटादिकर्तृत्वदर्शनाच्च, ब्रह्म जगतो निमित्तमेव, अन्यदेवोपादानमिति प्राप्तेऽभिधीयते ब्रह्म जगतः प्रकृतिरूपादानं निमित्तं च भवति। कुतः? प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्। 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञतं विज्ञात'मित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाय 'यथा-सौम्यैकेन मृत्पिण्डेने'त्यादि दृष्टान्तैः ब्रह्मणो भिन्ननिमित्तोपादानत्वे अनयोरनुपरोधो भवति। अन्यथा तद्विरोधः स्यात् "तदैक्षत बहुस्यामि"त्यादि श्रुत्या तत्प्रतिपादनाच्च, आगमगम्येऽर्थे लौकिककुलालादिदृष्टान्तन्यायस्यानवताराच्च। तस्माद्ब्रह्मैव जगतः प्रकृतिर्निमित्तञ्चेति। कारणरूपं निर्णेतुं कारणं प्रकारान्तरेण विभजते तच्चेति। कार्य्येति। कार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नकार्य्यानुत्पादकत्वे सति कार्य्यविशेषोत्पादकमसाधारणमित्यर्थः। अस्त्वेवं कारणलक्षणं प्रकृतेः किमायातमित्याशङ्क्याह तथाचेति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चक्षुरादि। तथा च घटाद्यभावप्रमायां घटाद्यनुपलब्धिरसाधारणं कारणं तदेव करणम् ॥ ४० ॥

यद्यत्र घटः स्यादिति तर्कितेन प्रतियोगिसत्त्वेन तर्ह्युपलभ्येतेति प्रसञ्जितोपलब्धिरूपः प्रतियोगी यस्याः

ननु कृत्नेन्द्रियस्यैवाभावप्रमाकरणत्वोपपत्तावनुपलब्धेः किमर्थं करणत्वं कल्पनीयमित्याशङ्क्याह तदेवेति। असाधारणकारणमनुपलब्धिरित्यर्थः। इन्द्रियस्याधिकरणज्ञानकर(१)णत्वेनान्यथासिद्धत्वात्। न तत्र करणत्वं सम्भवति। नचाधिकरणज्ञानस्यावान्तरव्यापारतया नेन्द्रियस्यान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्, तर्हि कुलालपितुरपि घटं प्रति कारणत्वप्रसङ्गात्। उक्तन्यायेन कुलालस्यावान्तरव्यापारत्वसम्भवेन कुलालपितुरन्यथासिद्ध्यभावस्य वक्तुं शक्यत्वात्। तस्मादिन्द्रियस्याभावप्रमाकरणत्वस्यासङ्गतत्वेन तत्रानुपलब्धिरेव करणमिति भावः ॥ ४० ॥

नन्वेवमनुपलब्धेरभावग्राहकत्वे आत्मनि धर्माधर्मानुपलब्ध्या भूतले घटाभाववत्तदभावो गृह्येत। नच योग्यानुपलब्धेरेवाभावग्राहकत्वाभ्युपगमेन धर्माधर्मयोरयोग्यतया तदनुपलब्ध्या तदभावो न गृह्येतेति वाच्यम्, अनुपलब्धेर्योग्यताया अनिर्वचनात्। तथाहि किं योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः। किं वा

---

(१) ग, धिकरणज्ञानार्थत्वेनेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सा योग्यानुपलब्धिस्तयाभावो गृह्यते। नञर्थोल्लिखित-धीविषयोऽभावः ॥ ४१ ॥

योग्येऽधिकरणे(१)ऽनुपलब्धिः? नाद्यः,स्तम्भे पिशाचोन्योन्याभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वं न स्यात्प्रतियोगिनोऽयोग्यत्वात्। न द्वितीयः आत्मनि धर्माधर्माद्यभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः अतीन्द्रियाभावस्यानुमानगम्यत्वाभ्युपगमात्। तस्मात् योग्यताया निर्वक्तुमशक्यत्वेन योग्यानुपलब्ध्या तत्सहकृतप्रत्यक्षेण वाभावो गृह्यत इत्यसङ्गतमेव। कथं तर्हि भावग्रहः? न कथमपि केवलाधिकरणव्यतिरेकेणाभावस्याभावात्। तच्च प्रत्यक्षेणैवानुभूयते इति योग्यानुपलब्धिकरणिकाभावप्रमेत्युक्तमनुपपन्नमिति वदतं प्रभाकरं निराकर्त्तुं तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वमनुपलब्धेर्योग्यत्वमित्यभिप्रेत्य तन्निर्वचनस्यार्थं वदन् तथाभावो गृह्यत इत्याह यदित्यादिना। तथाच यदि स्तम्भे पिशाचत्वं स्यात्तर्हि स्तम्भत्ववदुपलभ्येतेति तर्कितेन प्रतियोगिरूपपिशाचत्वसत्त्वेन तदुपलब्धेः प्रसञ्जनसम्भवात्। योग्यवृत्तिजातेर्योग्यत्वात्। अतो योग्यानुपलब्ध्या स्तम्भे पिशाचान्योन्याभावस्य ग्रहणं सम्भवत्येव। आत्मनि धर्माधर्माद्यापादनेन तदुपलब्धेरापादयितुमशक्यत्वात्तत्र तद्भावो नानुपलब्धिगम्यः किंत्वनुमानगम्यः। नच केवलाधिकरणव्यतिरेकेणाभाव एव नास्तीति वक्तुं शक्यम्, घटाद्यनुपलब्ध्या भूतले घटो

---

(१) ग, ऽधिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धिरिति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

सचाऽत्यन्ताभाव एक एव भेदे प्रमाणाभावात्। तथाहि "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" "सत्त्वाच्चापर-

---

नास्तीत्याधाराधेयभावानुभवस्य सार्वजनीनत्वात्। न हि तदेव तस्याधिकरणं भवति। तस्मादधिकरणातिरिक्तोऽभावोऽस्त्येव। स च योग्यानुपलब्ध्या गृह्यते इति तत्करणिकाभाव प्रमेत्युक्तं सुसङ्गतमिति भावः।

नन्वेवमपि ज्ञातानुपलम्भाभावो गृह्यते वाऽज्ञातानुपलब्धा वा? नाद्यः, अनवस्थाप्रसङ्गात्। न द्वितीयः सर्वदाऽभावग्रहणप्रसङ्गादतोनुपलब्धिकरणत्वमभावप्रमायाया न सङ्गतमिति चेन्न, ज्ञातानुपलब्धेरेवाभावप्रमाकरणत्वात्। नचानवस्था, उपलब्ध्यभावस्य प्रमातृनिष्ठतया तज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशसाचिरूपत्वेन तदयोगात्। तस्मादभावप्रमाया अनुपलब्धिरेव करणम्।

ननु कोऽयमभावः? न तावद्द्रव्यादि षट्कान्योन्याभावः, स विशेषादेरनङ्गीकारात्। नापि भावभिन्नः स परस्पराश्रयप्रसङ्गात्। अतोऽभावस्यानिरूपणात्। अनुपलब्धे र्मानान्तरत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह नञर्थेति। नञो नशब्दस्यार्थमुल्लिखति विषयीकरोति नञर्थोल्लिखिता, सा चासौ धीश्च नञर्थोल्लिखितधीस्तस्या विषयोऽभावो नास्तीति प्रत्ययवेद्योऽभावः॥ ४१॥

ये तु घटादेरेकैकस्य पदार्थस्य प्रागभावादिभेदेन चतुर्विधाभावमाचचते तान्प्रत्याह स चेति। एक प्रतियोगिकोऽभावोऽत्यन्ताभाव एक एव। नहि सर्वेषां घटादीनामेक एवाभावोवक्तुं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्ये"ति श्रुति सूचाभ्यां प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्य कारणात्मना सत्त्वप्रतिपादनेन प्रागभावस्य दुर्निरूपि[1]तत्वात् ।

ग्रक्यः, प्रतियोगिभेदेनाभावभेदस्य सर्वसम्मतत्वात् । तथा चैकस्य प्रतियोगिनः प्रागभावादिभेदेनाभावभेदोऽनुपपन्नः । तथाहि प्रतियोगिभेदेनाभावभेदो वाच्य, प्रतियोगिनोऽभावनिरूपकत्वेन तद्भेदमन्तरेणाभावभेदायोगात् ।

ननु प्रतियोगिभदाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदोऽस्तु, प्रतियोगिवत्प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तन्निरूपकत्वात् । नच प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि घटत्वस्यैक्यात्कथं तद्भेदेनाभावभेद इति वाच्यम् ? तस्य वस्तुत एकत्वेऽपि विशिष्टाविशिष्टरूपेण तद्भेदसम्भवात् । तथाहि भविष्यत्कालसम्बन्धिघटत्वं प्रागभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं भूतकालविशिष्टं घटत्वं ध्वंसस्य भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालावच्छिन्न घटत्वमत्यन्ताभावस्य केवलघटत्वमन्योन्याभावस्येति प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन प्रतियोग्यैक्येऽप्यभावभेदः सम्भवत्येवेति चेन्न । प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदकल्पनायामानन्त्याभाव कल्पनाप्रसङ्गात् । तथाहि यथा प्रतियोगिन एकत्वेऽपि भविष्यदादिकालभेदेन प्रागभावादिभेदः । एवं प्रमेयत्वद्रव्यत्वपृथिवीत्वादिप्रतियोगितावच्छेदकभेदेनापि घटाभावः सिध्येत । इह घटोनास्तीत्यनुभववत्पृथिवी घटोनास्ति द्रव्यं घटोनास्तीत्याद्यनुभवस्यापि सम्भवात् । न चैवमभ्युपगम्यते । तस्मात्प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदो

---

(१) ग, दुर्निरूपत्वादिति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रागात्मज्ञानात्कार्य्यस्य निरन्वयनाशानङ्गीकारेण ध्वंसस्यापि दुर्निरू(१)पितत्वात् ॥ ४२ ॥

दुर्निरूप्य इति प्रतियोगिभेदेनैवाभावभेदो वाच्यः । ततश्च घटस्य प्रतियोगिन एकत्वात् तत्प्रतियोगिकाभावभेदोनास्त्येवेति । तदत्यन्ताभाव एक एवेति सिद्धम् ।

ननु घटो भविष्यति घटोध्वस्तः घटोनास्ति घटो भूतलं नेति प्रतीतिवैलक्षण्येन घटाभावविषय-वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वादतः प्रमाणवलेन प्रागभावादयोऽवश्यमभ्युपगन्तव्याः । प्रमाणसिद्धेऽर्थे युक्तीनामनवतारात्ता आभासी भवन्ति । अन्यथा कुत्रापि प्रमाणेन वस्तु निर्णयो न स्यात् । तदुक्तम् ।

"स्वानुभूतावविश्वासे तर्कस्याप्यनवस्थितेः ।
कथं वा तार्किकंमन्यस्तत्त्वनिश्चयमाप्नुयादि"ति ॥

तस्मात्प्रतियोग्यैक्येऽपि प्रमाणवलेन प्रागभावादिभेदसिद्धिरित्यत आह भेद इति। अभावभेद इत्यर्थः। नच भविष्यतीत्यादि प्रमाणस्योपन्यस्तत्वात्कथं तदभाव इति वाच्यम्? नहि घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीत्याभावोऽनुभूयते, तया नञर्थानुल्लेखनात् । किं तर्हि घटस्य भविष्यत्कालसत्तासम्बन्धः । न चैवं पूर्वकाले तस्याभावः, असत्त्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, असतः शशविषाणादेरुत्पत्तेरदर्शनेन तदुत्पत्त्यनुपपत्तेः । सतो वा कथं तद्भूतोत्पत्तिः

---

(१) ग, दुर्निरूप्यत्वात् इति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कारकव्यापारवैयर्थ्यादिति चेन्न, कारणात्मना विद्यमानस्याभिव्यञ्जकत्वमात्रेण कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः। एतेन प्रागसतः सता योगो वा आद्यक्षणसम्बन्धो वोत्पत्तिरिति प्रत्युक्तम् तद्भविष्यतीति प्रतीतेरन्यविषयत्वात्प्रागभावो दुर्निरूप[१]इत्यभ्युपगम्य[२] तदभ्युपगमे श्रुतिसूत्रविरोधमाह तथाहीति

इदं दृश्यमानं सर्वं कार्य्यजातमग्रे सृष्टेः पूर्वं सदेवासीदिति कारणात्मना सत्त्वमवधार्य्यते। कार्य्यस्य तथापरस्य कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः कारणात्मना सत्त्वाद्वर्त्तमानकालेऽपि परमकारणादनन्यत्वं तद्व्यतिरेकेणाभाव इति सूत्रेण प्रतिपाद्यते। प्रागभावश्चेत् स्वीक्रियते तर्हि श्रुतिसूत्रविरोधः स्यात्। तस्मात्स दुर्निरूप[३] इत्यर्थः। एतेन सर्वं कार्य्यं स्वसमवायिकारणनिष्ठाभावप्रतियोगिकार्य्यत्वाद्व्यतिरेकेणाकाशवदिति प्रत्युक्तम्। श्रुति सूत्राभ्यां हेतोर्बाधितविषयत्वादसत्कार्य्यवादस्याप्रामाणिकत्वेनासदुत्पत्तेर्निराकृतत्वेन चानुमा[४]नानुपपत्तेश्च प्रागभावेन विनानुपपत्तेरभावाच्च न तत्सिद्धिरिति। अतएव ध्वंसोदुर्निरूप[५] इत्याह प्रागिति ब्रह्मसाक्षात्कारः। उत्पत्तेः पूर्वं सृष्टिप्रलयोर्बीजाङ्कुरवत्प्रवाहस्यानादित्वेन "सदेव सौम्येदमग्र आसीद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्"

---

(१) ग, दुर्निरूप्य इति पाठः।

(२) ग, भ्युपेत्येति पाठः।

(३) ग, दुर्निरूप्य इति पाठः।

(४) ग, कृतत्वेनानुमानानुपपत्तिश्च तेन विनानुपपत्तेरभावाच्चेति पाठः।

(५) ग, दुर्निरूप्य इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनादिनित्यचैकालिकात्यन्ताभावान्योन्याभावसत्त्वेऽद्वैतश्रुतिविरोधापत्तेः अतोऽत्यन्ताभाव एक एव ॥ ४३ ॥

"नासतो विद्यते भावः" इत्यादि श्रुति स्मृति वाक्यशतैः सृष्टेः पूर्वं प्रलीनस्य जगतः कारणात्मना सत्त्वप्रतिपादनेन कार्य्यस्य निरन्वयनाशाङ्गीकारे तद्विरोधप्रसङ्गात् ध्वंसो दुर्निरूपः(१)। नच घटोध्वस्त इति प्रतीतेः का गतिरिति वाच्यम्, तस्यास्तिरोभावमात्रविषयत्वोपपत्तेः श्रुत्यादिबाधेनानुमानादि प्रमाणान्तरानवताराच्च तत्रेतरस्य भ्रममूलत्वोपपत्तेश्चेति भावः ॥ ४२ ॥

ननु श्रुति स्मृतिविरोधेन युक्तिविरोधेन च प्रागभावध्वंसयोरनङ्गीकारेऽप्यत्यन्ताभावान्योन्याभावावश्यमभ्युपगन्तव्यौ । नच तत्र प्रमाणाभावः । भूतले घटोनास्ति वायौ रूपं नास्तीत्याद्यनुभवः । नाहमीश्वरः, त्वमहं न, भूतलं घटो न इत्याद्यनुभवश्च तत्र प्रमाणम् । उत्पत्तिविनाशकारणानिरूपणात्तावनादी नित्यौ च, अत एव चैकालिकौ । नचाद्वैतश्रुतिविरोधः तस्या भावाद्वैतपरत्वोपपत्तेः, अन्यथा प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधप्रसङ्गात् । तस्मादत्यन्ताभावान्योन्याभावावभ्युपगन्तव्यावित्याशङ्क्याह अनादीति । किं तौ पारमार्थिकौ उत मिथ्याभूतौ । नाद्य इत्याह अद्वैतेति । नच श्रुतेर्भावाद्वैतपरत्वमस्ती(२)ति वाच्यम्, सङ्कोचे मानाभावात् । किञ्चाभावस्य

---

(१) दुर्निरूप्य इति पाठः ।

(२) ग, स्त्विति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वेन तत्सत्ता समसत्ताकतया पारमर्थिकत्वं न सम्भवत्येव। नच प्रतियोगिनः सत्यत्वमस्ति। तस्य ब्रह्मज्ञानेन कल्पितत्वेन रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वस्योपपादितत्वात्। नच प्रतियोगिमिथ्यात्वे तत्सत्ताधीनसत्ताकस्य वास्तवत्वं सम्भवत्यतो द्वितीयः परिशिष्यते। अत एवाभावस्य त्रैकालिकत्वं प्रत्युक्तं कल्पितस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन तदयोगात्। नच वाय्वादौ भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालेषु रूपानुपलब्ध्या तदभावस्य त्रैकालिकत्वमिति वाच्यम्, तस्यापि कल्पितत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन[१] तदनुपपत्तेः। यत्र तु 'अस्य सर्वमात्मैवाभूदिति' श्रुत्या मुक्तिकाले सर्वस्यात्मसात्त्वप्रतिपादनाच्च। नच कालस्याविद्यासम्बन्धरूपत्वेन मुक्तौ सर्वव्यवहाराभावेन सोपाधिककालस्यापि मुक्तावभावेन व्यवहारकाले त्रैकालिकत्वं रूपाद्यभावस्य वाय्वादौ विवक्षितमिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः। अन्योन्याभावस्त्वभयथापि नास्त्येव। तथाहि। न तावद्वास्तवः स च सम्भवति उक्तन्यायेन वास्तवत्वासम्भवात्। नापि कल्पितोऽन्योन्याभावः सम्भवति प्रमाणप्रतियोगिनोरभावात्। तथाहि न तावदत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिन्द्रियाणां तदसन्निकृष्टत्वेन तैस्तद्ग्रहणायोगात्। नच विशेषणतैव सन्निकर्षोऽस्त्विति वाच्यम्, प्रागेव निरस्तत्वात् सम्बन्धान्तरानिरूपणाच्च। नाप्यनुमानं तत्र प्रमाणं साध्यस्याप्रसिद्धत्वेन तदयोगात्। भूतलं घटोनेत्यादि प्रतीतेर्वक्ष्यमाणविधयाऽन्यथाप्युपपत्तेः। अत एवोपमानाद्योऽपि न तत्र प्रमाणम्, नापि प्रतियोगी तस्य निरूपयितुं शक्यते। तथाहि न

(१) ग, निवर्त्तयेति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स च द्विविधः पारमार्थिको व्यवहारिकश्चेति । "नेह नानास्ति किञ्चने"त्यादि श्रुति प्रतिपादितः प्रपञ्चात्यन्ताभावः पारमार्थिकः स "चाधिष्ठानस्वरूपोऽधिष्ठा-

---

तावद्घटः प्रतियोगी तस्य तदविरोधित्वेन तदयोगात् । नापि तादात्म्यं तत्प्रतियोगी तस्य घटस्वरूपत्वे तद्भिन्नत्वे वा तदयोगात् । तथाहि नच तद्घटस्वरूपमेव उक्तदोषानपायात् । नापि घटस्वरूपातिरिक्तं तत् तर्हि तदन्योन्याभावस्य घटान्योन्याभावत्वायोगात् । नापि भिन्नत्वे सत्यभिन्नत्वं तत्, अन्योन्याश्रयापत्तेः । नाप्यभिन्नत्वमात्रं तत् तर्ह्यभेदात्यन्ताभावोभेद इत्यापतेत् । न स घटाभावः, न ह्यन्यप्रतियोगिकोन्याभावोभवति । तस्मात् प्रमाणप्रतियोग्यनिरूपणाद्वास्तवत्वावास्तवत्वाभ्यामन्योन्याभावस्य दुर्निरूप(१) इत्यभिप्रेत्यपरिशेषादत्यन्ताभाव एक एवेत्याह अत इति । यतः प्रागभावध्वंसाभावान्योन्याभावा दुर्निरूपा(२) अतः कारणादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तं विभजते स चेति । आद्यं व्युत्पादयति नेति । इह प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि नाना द्वैतजातं जीवेश्वरजगद्रूपं नास्ति, दृश्यमानस्य मायामयत्वेन मिथ्यारूपत्वादिति भावः । "ज्ञानानन्दादिगुणकं ब्रह्मे"ति परे मेनिरे तदपि नास्तीत्याह किञ्चनेति । गुणगुण्यादिलक्षणं द्वैतमपि नास्तीत्यर्थः । आदिशब्देन "अथात आदेशो नेति नेति" "स एष नेत्यात्मा"ति श्रुतयो गृह्यन्ते ।

---

(१) ग, दुर्निरूप्यइति पाठः ।

(२) ग, दुर्निरूप्या इति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नातिरिक्त" इति केचित्। घटाद्यत्यन्ताभावो व्यावहारिकः। अयमेवाभेदप्रतियोगिकः। भूतलं घटोनेत्यादि-

---

ननु श्रुति प्रतिपादितप्रपञ्चात्यन्ताभावस्य कथं पारमार्थिकत्वम्, प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य कल्पितत्वेन प्रतियोगिसत्ताधीनसत्ताकस्य तदयोगात्? ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पारमार्थिकत्वेऽद्वैतश्रुत्या विरोधापत्तेश्चेत्याशङ्क्यारोपितात्यन्ताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वेन पारमार्थिकत्वमुपपद्यत इत्याह स चेति। नचारोपितात्यन्ताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वाभ्युपगमेऽनुपलब्धिप्रमाणाभ्युपगमविरोधः स्यादिति वाच्यम्। न हि वयं भूतले घटोनास्तीत्यनुभूयमानस्यात्यन्ताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वमभ्युपगच्छामः। तस्य घटादिसमानसत्ताकस्य व्यावहारिकत्वेन भूतलादिवदधिष्ठानविलक्षणत्वात्। किन्तु "जगदधिष्ठाने ब्रह्मणि ने"त्यादि श्रुत्या प्रतिपादितप्रपञ्चात्यन्ताभावस्याधिष्ठानमात्रत्वं प्रतिपादयामः। नचैतावतानुपलब्धिप्रमाणाभ्युपगमविरोधोऽस्ति। तस्या भूतलादौ घटाद्यत्यन्ताभावग्राहकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेर्न कोपि दोष इति भावः। मतान्तरमाह "अधिष्ठाने"ति निषेध श्रुत्या गम्यमानः प्रपञ्चात्यन्ताभावोऽधिष्ठानब्रह्मस्वरूपापेक्षयातिरिक्त एव। नचाद्वैतश्रुतिविरोधस्तस्या भावाद्वैतपरत्वादिति तात्पर्य्यम्। अत्रेदं चिन्त्यम्, श्रुतिसङ्कोचे मानाभावादधिष्ठानातिरिक्ताभावस्य प्रतियोगिसत्तासमसत्ताकतया प्रतियोगिनः कल्पितत्वेन तदधीनाभावस्यापि कल्पितत्वस्यैव वक्तव्यतया वास्तवत्वस्य दुर्निरूपत्वात्(१)

---

(१) ग, दुर्निरूप्यत्वात् इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतीति विषयोभेद इत्युच्यते । घटोनास्तीत्यादिप्रतीतिविषयोऽत्यन्ताभाव इत्युच्यते वादिभिः । सर्वोऽप्यनित्य एव सर्वस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वात् ॥ ४४ ॥

तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् । द्वितीयं व्युत्पादयति घटेति । अयं व्यावहारिकात्यन्ताभावः पूर्वोक्तयोग्यानुपलब्ध्या गृह्यत इत्यनुपलब्धिर्मानान्तरमिति भावः ।

नन्वभावैक्याङ्गीकारे भूतले घटो नास्ति भूतलं घटो नेति प्रतीति वैलक्षण्यं कथं स्यात्, ताभ्यां प्रमेयवैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् ? अन्यथा विलक्षणप्रतीतेराक[१]स्मिकत्वापत्तेरित्यत आह अयमेवेति । अयमत्यन्ताभाव एव इत्यर्थः । वादिभिरिति नैयायिकादिभिरित्यर्थः । अतो न प्रतीतिवैलक्षण्यस्य आकस्मिकत्वा[२]पत्तिरिति भावः । भूतलादावनुभूयमानं घटात्यन्ताभावं नित्यं नैयायिकादयो वदन्ति । जीवेश्वरभेदश्रुतितात्पर्य्यज्ञानशून्यास्तान्निराकरोति सर्वोऽपीति । जीवेश्वरादिभेदरूपो घटात्यन्ताभावश्च सर्वोपीत्यर्थः । अनित्यत्वं नाम ध्वंसप्रतियोगित्वं वा बाध्यत्वं वा । बाधः पूर्वमेव निरूपितः । तत्र युक्तिं वक्ति सर्वस्येति । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य भावाभावात्मकस्य प्रपञ्चस्याविद्याविलसितत्वेन वाक्योत्थ ब्रह्म[३]साक्षात्कारेण तन्निवृत्तावुपादाननाशे सत्युपादेयनाशस्यावश्यकत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपपद्यत इति भावः ॥ ४४ ॥

---

(१) ग, आकस्मिकता इति पाठः ।

(२) ग, आकस्मिकता इति पाठः ।

(३) ग, ब्रह्मात्मैक्यसाक्षादिति पाठः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्ये तु लौकिकतन्त्रान्तरबुद्धिमनुसरन्तोऽभावभेदं स्वीचक्रुः। तथाहि, प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति भेदाच्चतुर्विधोऽभावः। उत्पत्तेः प्राक्कारणे कार्य्याभावः प्रागभावः। यथामृदादौ घटाद्यभावः।

मतान्तरमाह अन्ये त्विति। तन्त्रान्तरं न्यायशास्त्रादि[१] प्रतिज्ञातार्थमुपपादयति तथाहीति। प्रागभावं व्युत्पादयति उत्पत्तेरिति। अनादिप्रतियोगिजनकः प्रागभाव इति निष्कर्षः। अथवा[२] विनाशाभावोवास इति द्रष्टव्यम्। ध्वंसं व्युत्पादयति उत्पत्तेति जन्याभावो ध्वंस इत्यर्थः। अत्यन्ताभावं लक्षयति प्रतीयोगीति। प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं नाम प्रतियोग्यनधिकरणाधिकरणत्वं प्रतियोग्यधिकरणानधिकरणत्वं[३] वा प्रतियोग्यधिकरणभिन्नाधिकरणत्वं वा। न चैवं प्रागभावादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, द्वतीये तदभावात् तदेव विवक्षितमित्यर्थः। अन्योन्याभावं लक्षयति प्रतियोगीति। प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं नाम तदधिकरणाधिकरणत्वम्,। न चाकाशस्य विभुत्वेन निरधिकरणत्वात्तदन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम्। आकाशोत्पत्तेः प्राग् साधितत्वेन कार्य्यद्रव्यतयाकाशस्य सावयवत्वात्।

---

(१) ग, न्यायशास्त्रादिः प्रतिज्ञेति पाठः।

(२) ग, अथवानादिविनाशेति पाठः।

(३) ग, क्वचित् पुस्तके अनधिकरणत्वञ्चेति पाठो दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्पन्नस्य कार्य्यस्य कारणेऽभावो ध्वंसाभावः। यथा-मुद्गरादि प्रहरणानन्तरं कपालादौ घटाद्यभावः। प्रति-योग्यसमानाधिकरणाभावोऽत्यन्ताभावः। यथा भूतला-दौ घटाद्यभावः। प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावोऽन्यो-न्याभावः। यथा भूतलादौ घटादिभेदः। सर्वेऽप्यभावा अनित्याश्च ॥ ४५ ॥

एवमभावप्रमानिरूपिता। एवं षड्विधप्रमया

घटादिवत्तदन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वसम्भवान्न तत्रा व्याप्तिः। आकाशावयवो मायैवेति न कोऽपि दोष इति भावः। सर्वेषामभावानां प्रतियोगिसमानसत्ताकत्वेन मायाकार्य्यत्वाद्ब्रह्मज्ञा-नबाध्यत्वेनानित्यत्वमेव। न तन्त्रान्तरवत् केषाञ्चिन्नित्यत्वं केषाञ्चिद-नित्यत्वमित्याह सर्वे इति। नच ध्वंसस्यानित्यत्वे प्रतियोग्युन्मज्जन-प्रसङ्ग इति वाच्यम्, प्रागभावध्वंसस्य घटस्यानित्यत्वस्य त्वयैवाभ्युप-गतत्वादतो नोक्त दोष इति भावः ॥ ४५ ॥

अभावप्रमानिरूपणं निगमयति एवमिति। नन्वेवं प्रमानिरू-पणमस्तु किं तव तेनेत्यत आह एवमिति। उक्तप्रकारेण षड्विधेति। प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शब्दार्थापत्त्यभावप्रमिति भेदात्। भिन्न-येत्यर्थः। आवरणेन सहितं सावरणं। आवरणं नामावरणशक्तिः। साच निरूपिता ततश्च षड्विधप्रमाभिः प्रत्यक्षादिभिर्विषयावार-कमज्ञानं नश्यतीत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्ये तु लौकिकतन्त्रान्तरबुद्धिमनुसरन्तोऽभावभेदं स्वीचक्रुः। तथाहि, प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति भेदाच्चतुर्विधोऽभावः। उत्पत्तेः प्राक्कारणे कार्य्याभावः प्रागभावः। यथामृदादौ घटाद्यभावः।

मतान्तरमाह अन्ये त्विति। तन्त्रान्तरं न्यायशास्त्रादि[१] 'प्रतिज्ञातार्थमुपपादयति तथाहीति। प्रागभावं व्युत्पादयति उत्पत्तेरिति। अनादिप्रतियोगिजनकः प्रागभाव इति निष्कर्षः। अथवा[२] विनाशभावोवास इति द्रष्टव्यम्। ध्वंसं व्युत्पादयति उत्पन्नेति जन्याभावो ध्वंस इत्यर्थः। अत्यन्ताभावं लक्षयति प्रतीयोगीति। प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं नाम प्रतियोग्यनधिकरणाधिकरणत्वं प्रतियोग्यधिकरणानधिकरणत्वं[३] वा प्रतियोग्यधिकरणभिन्नाधिकरणत्वं वा। न चैवं प्रागभावादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तृतीये तदभावात् तदेव विवक्षितमित्यर्थः। अन्योन्याभावं लक्षयति प्रतियोगीति। प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं नाम तदधिकरणाधिकरणत्वम्,। न चाकाशस्य विभुत्वेन निरधिकरणत्वात्तदन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम्। आकाशोत्पत्तेः प्राग् साधितत्वेन कार्य्यद्रव्यतयाकाशस्य सावयवत्वात्।

---

(१) ग, न्यायशास्त्रादिः प्रतिज्ञेति पाठः।

(२) ग, अथवानादिविनाशेति पाठः।

(३) ग, क्वचित् पुस्तके अनधिकरणत्वञ्चेति पाठो दृश्यते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्पन्नस्य कार्य्यस्य कारणेऽभावो ध्वंसाभावः। यथा-मुद्गरादि प्रहरणानन्तरं कपालादौ घटाद्यभावः। प्रति-योग्यसमानाधिकरणाभावोऽत्यन्ताभावः। यथा भूतला-दौ घटाद्यभावः। प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावोऽन्यो-न्याभावः। यथा भूतलादौ घटादिभेदः। सर्वेऽप्यभावा अनित्याश्च ॥ ४५ ॥

एवमभावप्रमानिरूपिता। एवं षड्विधप्रमया

घटादिवत्तदन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वसम्भवान्न तत्रा व्याप्तिः। आकाशावयवो मायैवेति न कोऽपि दोष इति भावः। सर्वेषामभावानां प्रतियोगिसमानसत्ताकत्वेन मायाकार्य्यत्वाद्ब्रह्मज्ञा-नबाध्यत्वेनानित्यत्वमेव। न तन्त्रान्तरवत् केषाञ्चिन्नित्यत्वं केषाञ्चिद-नित्यत्वमित्याह सर्वे इति। नच ध्वंसस्यानित्यत्वे प्रतियोग्युन्मज्जन-प्रसङ्ग इति वाच्यम्, प्रागभावध्वंसस्य घटस्यानित्यत्वस्य त्वयैवाभ्युप-गतत्वादतो नोक्त दोष इति भावः ॥ ४५ ॥

अभावप्रमानिरूपणं निगमयति एवमिति। नन्वेवं प्रमानिरू-पणमस्तु किं तव तेनेत्यत आह एवमिति। उक्तप्रकारेण षड्विधेति। प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शब्दार्थापत्त्यभावप्रमिति भेदात्। भिन्न-येत्यर्थः। आवरणेन सहितं सावरणं। आवरणं नामावरणशक्तिः। साच निरूपिता ततश्च षड्विधप्रमाभिः प्रत्यक्षादिभिर्विषयावार-कमज्ञानं नश्यतीत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सावरणमज्ञानं निवर्त्तते। तत्र परोक्षप्रमयाऽसत्त्वापादक-मौढ्याज्ञाननिवृत्तिः। अपरोक्षप्रमयाऽसत्त्वाभानापा-दकाज्ञाननिवृत्तिः॥ ४६॥

॥ इति द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः॥

नन्वेवं सति परोक्षस्थले वह्न्यादेरपि प्रत्यक्षतापत्तिः। तदाव-रकाज्ञानस्य तद्गोचरप्रमया निवृत्तत्वात्। यदि न निवृत्तं तदावर-काज्ञानम्, तर्ह्यनुमित्यादिनिरूपणमनर्थकं स्यात्। न चानुमित्या-दिनिरूपणस्य स्वगोचरव्यवहारजनकत्वेनार्थवत्त्वमिति वाच्यम्, स्वगोचरवह्न्याद्यावारकज्ञाननिवृत्त्यभावेन तदयोगात्। अन्यथा प्रत्यक्षप्रमया निवृत्तेऽप्यज्ञाने विषयस्यापरोक्षाभावप्रसङ्गात्। तस्मा-'दुभयतः पाशारज्जुरि'त्याशंक्य तद्व्यवस्थामाह तत्रेति। षड्विधप्रमा-स्वित्यर्थः। अज्ञानेन स्वगोचरे द्विविधो व्यवहार उत्पद्यते(१) विषयो-नास्तीत्यसत्त्वव्यवहारोविषयो न प्रकाशते इति। अप्रकाशव्यवहार-स्येति। तत्रासत्त्वव्यवहारकारणमसत्त्वावरणमित्युच्यते। अप्रकाश-व्यवहारकारणमभानावरणमित्युच्यते। एवञ्च परोक्षप्रमयाऽसत्त्वा-

---

(१) ग, उत्पाद्यते इति पाठः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वरणशक्तियुक्तं मौढ्याज्ञानशब्दवाच्यं निवर्त्तते। अतएवानुमित्यादि-प्रमोत्पत्त्यनन्तरं न कश्चिदपि विषयोनास्तीत्यनुभवति। किन्तु वह्न्यादिरस्तीत्येव प्रतिपद्यते। अन्यथा तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्वह्न्याद्यर्थिनां अपरोक्षप्रमया तु द्विविधावरणशक्तिमदज्ञानं निवर्त्तते। अत एव घटः स्फुरति घटं पश्यामीत्याद्यनुभवः। तदिदमाह परोक्षेत्यादिना असत्त्वेति विषयस्यासत्त्वमापादयति असत्त्वव्यवहारं जनयतीत्यसत्त्वा-पादकं नास्तीति व्यवहारकारणं। तच्च तन्मौढ्याज्ञानञ्चेति। तथा-ऽसत्त्वावरणशक्तियुक्तमौढ्याज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः। मौढ्यं नाम विषय-सत्ताव्यवहारशून्यत्वं। ततश्च षड्विधप्रमानिरूपणमर्थवदिति भावः।

ननु यथा प्रत्यक्षस्थले प्रत्यक्षप्रमानन्तरं घटः स्फुरतीत्यनुभवात् यथा घटादिस्फुरणं तथा परोक्षस्थलेऽप्यनुमित्यादिप्रमानन्तरं वह्न्यादिः स्फुरतीत्यनुभवात् वह्न्यादिस्फुरणमस्त्येव। तथा च कथं यथोक्तव्यवस्था-सिद्धिरित्यत्रोच्यते। परोक्षस्थले वह्निसत्तामात्रस्फुरणम्, प्रत्यक्षस्थले तु रूपादिविशिष्टत्वेन तत् स्फुरणमिति व्यवस्थासम्भवति।

नन्वपरोक्षस्थले घटादीनां वृत्तिसम्बन्ध इव परोक्षस्थले वह्न्यादीनां वृत्तिसम्बन्धोऽस्ति न वा? नाद्यः, तत्र वह्नीन्द्रियसन्नि-कर्षाभावेनान्तःकरणस्य बहिर्निर्गमनाभावेन तदयोगात्। अन्यथा-प्रत्यक्षस्थलेऽप्यन्तःकरणस्य बहिर्निर्गमनं विना वृत्तिविषयसम्बन्ध-प्रसङ्गात्। न द्वितीयः, वह्न्यादिस्फुरणमेव न स्यात्। नच तत्र वृत्तिविषययोः संयोगसम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्धान्तरेण तत् स्फुरण-मस्त्विति वाच्यम्, सम्बन्धान्तरानिरूपणात्। तथाहि न तावद्वृत्ति-विषययोः स्वरूपसम्बन्धेन तत् स्वरूपसम्बन्धस्याप्रामाणिकत्वात्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किञ्च स्वरूपसम्बन्धाभ्युपगमे तेनैव सर्वत्र वा विशिष्टव्यवहारोपपत्तौ सम्बन्धान्तरं न सिध्येत्। किञ्च ज्ञानस्वरूपं वा विषयस्वरूपं वा उभयं वा सम्बन्धः। नाद्यः, घटज्ञानदशायां पटप्रतीत्यापत्तेः। न द्वितीयः, अन्धकारस्यघटस्यापि प्रतीत्यापत्तेः। न तृतीयः, पूर्वोक्तदोषापरिहारात्, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धकत्वकल्पने गौरवाच्च, नापि विषयविषयिभावः सम्बन्धः। तयोः संयोगसम्बन्धमन्तरेण तदयोगात् अन्यथा(१) अतिप्रसङ्गात्। तस्मात्कथं व्यवस्थोपपत्तिरिति? मैवं। परोक्षस्थले विषयेन्द्रियसन्निकर्षाभावेनान्तःकरणबहिर्निर्गमनाभावेन विषयाधिष्ठानचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्येनैक्याभावेऽपि लिङ्गज्ञानेन वह्न्याद्याकारवृत्तौ सत्यां प्रमातृचैतन्यविषयचैतन्ययोर्वास्तवैक्यस्य विद्यमानत्वाद्वह्न्यादेर्भानमुपपद्यते। नचातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तत्तदाकारवृत्तेस्तद्विषयभाने नियामकत्वात्। अत एव वह्न्यादेः परोक्षत्वेन भानमपरोक्षस्थलेत्विन्द्रियार्थसन्निकर्षे बहिर्निर्गतान्तःकरणवृत्त्या विषयस्य संयोगसम्भवात्, वृत्त्या सावरणाज्ञानस्य निवृत्तत्वाच्च। विषयप्रमाणप्रमातृसाक्षिचैतन्यानामेकोपाध्याक्रान्ततयैक्यसम्भवेन घटादिविषयस्य सुखादिवत्साक्षिण्यध्यस्ततयानावृतसंवित्तादात्म्याद् घटः स्फुरति घटं साक्षात्कारोमीति ज्ञानविषयापरोक्षानुभवादपरोक्षतया विषयस्फुरणम्। परोक्षस्थले तु तद्वैपरीत्यात् तल्लिङ्गज्ञानेन तदाकारवृत्त्याऽसत्तापादकमौढ्याज्ञानस्य निवृत्तत्वाद्विषयप्रमाण-चैतन्ययोर्भेदाच्च। परोक्षतया वह्न्यादेःसत्तामात्रेण-

---

(१) ग, अन्यथा अतिप्रसङ्गात् इति पाठो न।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्फुरणमिति व्यवस्था सम्भवत्येव। तस्मात् षड्विधया प्रमया सावरण-ज्ञाननिवृत्त्यातद्विषयभानं सम्भवति। "तत्त्वमस्या"दिवाक्यजन्या-परोक्षप्रमया ब्रह्मावरकमूलाज्ञाननिवृत्त्यातत्साक्षात्कारस्सम्भवत्येव। अतः प्रमानिरूपणमर्थवत्तस्माद्बोधेद्धार्थतीवृत्तिद्वा बोधो वा प्रमेति प्रमानिरूपणं सिद्धम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमन्स्वयंप्रकाशानन्द-सरस्वतीपूज्यपादशिष्यभगवन्महादेवानन्दसरस्वतीविरचिते तत्त्वानु-सन्धानव्याख्याने ऽद्वैतचिन्ताकौस्तुभनाम्नि द्वितीयः परिच्छेदः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ तृतीय परिच्छेदः ।

श्रीगणपतये नमः ।

प्रमाभिन्नं ज्ञानमप्रमा । साच द्विविधा, स्मृतिरनुभूतिश्चेति । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । सापि द्विवि-

---

ॐ नमः परमात्मने ।

चराचराणामनिशं सुखाय यस्यावतारो भवतीति सन्तः ।
वदन्ति योनिं जगतामनन्तं तं कृष्णमाद्यं शरणं प्रपद्ये ॥ १ ॥

वृत्तिर्द्विविधा प्रमाप्रमाभेदादित्यत्र प्रमानिरूपिता तत्राप्रतिबन्धायाः प्रमायाः अज्ञाननिवर्त्तकत्वेन प्रतिबन्ध तन्निवृत्त्युपायौः निरूपणीयौ तत्रासम्भावनादिः प्रतिबन्धः तदुक्तम् पराशरेण ।

"भावना विपरीता या या च सम्भावना शुक ।
कुरुते प्रतिबन्धं सा तत्त्वज्ञानस्य नापरमि"ति ॥

तन्निवृत्त्युपायः श्रवणादिः "श्रोतव्ये"त्यादि श्रुतेः । यद्यप्यस्य ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते तथाप्यप्रमाणत्वेन साक्षात्तदनुपपत्त्या प्रतिबन्धादिनिवृत्तिद्वारा महावाक्यात्प्रमोत्पत्तावस्योपयोग इति ज्ञानसाधनत्वमुपपद्यते । ततश्च प्रतिबन्धस्यासम्भावनादेरप्रमायामन्तर्भावादवश्यमप्रमानिरूपणीयेत्यतः क्रमप्राप्तामप्रमां निरूपयति प्रमेति । प्रमात्वावच्छिन्नप्रमाभिन्नं ज्ञानमप्रमेति निष्कर्षः । तेन घटप्रमा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धा, यथार्थाऽयथार्थभेदात्। यथार्थस्मृतिरपि द्विविधा अनात्मस्मृतिरात्मस्मृतिश्चेति ॥ १ ॥

भिन्नघटज्ञानेऽतिव्याप्तिर्निरस्ता प्रमात्वं नामानधिगताबाधितार्थविषयज्ञानत्वं घटोऽयं घटोऽयमिति धारावाहिकज्ञानस्थले विरोधिपटाकारवृत्त्युत्पत्तिपर्य्यन्तं यावद्घटस्फुरणं तावद् घटाकारवृत्तिरेकैवेति नाव्याप्तिः। नच सर्वं ज्ञानं धर्म्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्य्यय इति न्यायेन भ्रमादेर्धर्म्यंशे प्रमारूपत्वेन प्रमाभिन्नत्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम्, धर्म्यंशज्ञानस्यान्तःकरणवृत्तिरूपत्वेन भ्रमस्याविद्यावृत्तिरूपस्य तद्भिन्नत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। तां विभजते सा चेति। स्मृतेर्लक्षणमाह संस्कारेति। प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय मात्रेत्युक्तं तस्याः संस्कारसहितेन्द्रियजन्यत्वेन तन्मात्रजन्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमित्युक्तं संस्कारस्त्रिविधः वेगोभावना स्थितिस्थापकश्चेति क्रियाजन्यः क्रियाहेतुर्वेगः। सत्त्वे[1]ष्वदिष्टनिष्ठोऽनुभवजन्यस्मृतिहेतुर्भावनासंस्कारः सचान्तःकरणनिष्ठोऽस्मन्मते। न्यायमतेत्वात्मनिष्ठः। अस्मदभिमताहंकारस्यैव नैयायिकादीनामात्मत्वात्। स्थितिस्थापकसंस्कारोधनुरादिनिष्ठः। यद्यपि वेगस्थितिस्थापकयोः क्रियाहेतुत्वमेव तथापि भावनासंस्कारस्य ज्ञानहेतुत्वात्तन्मात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरितिलक्षणमुपपद्यते। स्मृतिं विभजते सापीति। यथोद्देशं यथार्थस्मृतिं विभागपूर्वकं निरूपयति यथार्थेति ॥ १ ॥

---

(१) ग, घ, ष्वादिष्ट, इति पा०।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्र व्यावहारिकप्रपञ्चो मिथ्यादृश्यत्वात् जड़त्वात् परिच्छिन्नत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानसिद्धमिथ्यात्वानुसन्धानं यथार्थानात्मस्मरणम् ॥ २ ॥

यथार्थानात्मस्मृतिं निरूपयति तत्र व्यावहारिकेति । तयोर्मध्य इत्यर्थः । पक्षस्य वा पक्षसमस्य वा दृष्टान्तत्वासम्भवेन तत्र व्याप्तिग्रहायोगात् पक्षं विशिनष्टि व्यावहारिकेति अज्ञातसत्ताकत्वं व्यावहारिकत्वं शुक्तिरजतादेः प्रतीयमानसत्ताकत्वेन प्रातीतिकत्वात् दृष्टान्त उपपद्यते ।

ननु वादिप्रतिवादिनोः सम्प्रतिपत्तिविषयो दृष्टान्तो वक्तव्यः प्रतिवादिभिः शुक्तिरजतस्यानङ्गीकारेण कथं स दृष्टान्त इति चेन्न । अन्यथा ख्यात्यादीनां पूर्वमेव निराकृतत्वेन शुक्तिरजतस्य साधितत्वात् दृष्टान्तोपपत्तेः ततश्च तत्र हेतुसाध्ययोर्दृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्व्याप्तिग्रहसम्भवेन पक्षेऽपि दृश्यत्वहेतुना मिथ्यात्वं साधयितुं शक्यते व्यावहारिकेति पक्षो न विशिष्यते चेत्तदा शुक्तिरजतस्य प्रपञ्चान्तर्गतत्वेन पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वादनुपसंहारिहेत्वाभासः स्याद् दृश्यत्वे हेतु-रतः पक्षविशेषणमर्थवदिति भावः । एवञ्चानेनानुमानेन प्रपञ्चस्याकाशादेर्मिथ्यात्वसिद्धौ सत्यां तस्य सिद्धस्य मिथ्यात्वस्य पुनः पुनरनुसन्धानं यथार्थानात्मस्मरणम् । ननु मिथ्यात्वं प्रपञ्चनिष्ठं न वा । आद्ये मायामय प्रपञ्चनिष्ठस्य कथं याथार्थ्यं (१)याथार्थ्यस्य वस्तुधर्म्मत्वात्प्रपञ्चस्यावस्तुत्वाभ्युपगमादवस्तुधर्म्मस्य मिथ्यात्वस्या-वस्तुत्वावश्यं भावेन

---

(१) ग, घ, यथार्थत्वं इति पा० ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थानुसन्धानं यथार्थात्मस्मरणम् ।

(१)याथार्थ्यानुपपत्तेः । द्वितीयेऽपि पक्षे साध्याभावेनानुमानस्य बाध एव स्यात्तस्मान्मिथ्यात्वानुसन्धानं यथार्थानात्मस्मरणमित्यनुपपन्नमिति नैषदोषः । मिथ्यात्वं प्रपञ्चनिष्ठमेव । नचावस्तुधर्म्मस्यावस्तुत्वात्तदनुसन्धानस्य कथं (२)याथार्थ्यं ज्ञानगत(३)याथार्थ्यस्य विषयप्रयुक्तत्वादिति वाच्यम्, ज्ञानस्य याथार्थ्यं नाम मानान्तरावाध्यत्वं तदपि विषयकृतमेव स्वरूपेण ज्ञानस्य बाधाबाधयोरयोगाद्विषयबाधाबाधाभ्यां ज्ञानस्य बाध्यत्वव्यपदेशात् । एवञ्च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं नामाधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वमेव तस्य केनापि प्रमाणेन बाधाभावात् प्रत्यक्षादीनां "वाचारम्भणं विकारो नामधेयमि"त्यादि श्रुतिविरोधेनाप्रमाणोपपत्तेर्मिथ्यात्वस्या(४)बाधेन याथार्थ्यात्तदनुसन्धानस्यापि (५)याथार्थ्यं सम्भवत्येवेत्यनुमानसिद्धमिथ्यात्वानुसन्धानं यथार्थानात्मस्मरणमिति सम्यगुपपन्नमिति भावः ॥ २ ॥

यथार्थात्मस्मरणं दर्शयति तत्त्वमिति तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थस्त्वं पदलक्ष्यस्य ब्रह्मत्वं तदनुसन्धानं यथार्थात्मस्मरणमित्यर्थः । यथोद्देशं यथार्थस्मृतिं निरूप्य क्रमप्राप्तामयथार्थस्मृतिं विभज्य निरूपयति अयथार्थेति । पूर्ववदिति । यथार्थस्मृतिवदनात्मस्मृतिरात्मस्मृतिश्चेति द्विधेत्यर्थः । अयथार्थानात्मस्मृतिं दर्शयति प्रपञ्चस्येति । ननु

(१) ग, घ, यथार्थत्वात्त इति पा० । (२) ग, घ, यथार्थत्वम् इति पा० ।
(३) ग, घ, यथार्थत्वस्य इति पा० । (४) ग, घ, बाध्यत्वेनेति पा० ।
(५) ग, घ, यथार्थत्वम् इति पा० ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अयथार्थस्मृतिरपि द्विधा, पूर्ववत् प्रपञ्चस्य सत्यत्वानु-

"घटः सन् पटः सन्निति प्रत्यक्षेण प्राणा वै सत्यमि" ति श्रुत्या प्रपञ्चस्य सत्यत्वावगमात्प्रमाणसिद्धस्य ब्रह्मवद्यथार्थत्वात्कथं तत्स्मरणस्यायथार्थत्वमन्यथा ब्रह्मानुसन्धानस्याप्ययथार्थत्वापत्तेरित्याशङ्क्याह मिथ्येति। प्रपञ्चस्य "वाचारम्भणं विकारो नाम धेयं" "सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय भेदश्च" "तस्याज्ञानकृतो भवेदि" ति श्रुतिस्मृतिशतैरारम्भणाधिकरणन्यायेन ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्यात्वस्य निश्चितत्वाद् "घटः सन्नि" त्यादिप्रत्यक्षादेर्बाधेनाधिष्ठानसत्त्वविषयत्वोपपत्तेः। नच "प्राणा वै सत्यमि" त्यादि श्रुत्येतरश्रुत्यादिबाधः किन्नस्यादिति वाच्यम्, प्राणादीनामुत्पत्तिविनाशश्रवणेन कालत्रयाबाध्यत्वरूपसत्यत्वायोगात्, न्यायशून्यत्वाच्च, "प्राणा वै सत्यमि" त्यादि श्रुतेर्व्यावहारिकसत्यत्वविषयत्वोपपत्तेस्त्वयेतरश्रुतिबाधायोगात् प्रत्युत "वाचारम्भणा" दिश्रुतेर्न्यायमूलत्वेन तयैव प्राणसत्यत्वश्रुतेर्बाधः। तस्मात्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वात् सत्यत्वानुसन्धानमयथार्थानात्मस्मरणमिति युक्तमेवोक्तमिति भावः। द्वितीयं निरूपयति अहङ्कारेति। अहमिति कृतिः करणं यस्य सोऽहङ्कारः स आदिर्येषां तेऽहङ्कारादयस्तेष्विति यावत्।

ननु सर्वेषां परीक्षकाणामहमनुभवविषयस्यैवात्मत्वेनाभिमतत्वात्कथं तस्यात्मानुसन्धानमयथार्थात्मस्मरणमिति चेत् शृणोतु भवान् देहाद्यज्ञानसाक्ष्यन्ताः सर्वेऽहमनुभवविषयास्तत्र कोऽयमात्मा तव। न तावद्देह आत्मा उत्पत्तिविनाशवत्त्वाद्रूपादिमत्त्वाज्जडत्वाच्च घटवत्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सन्धानमयथार्थानात्मस्मरणम् मिथ्यावस्तुत्वात्तस्याहङ्कारादिष्वात्मत्वानुसन्धानम् ॥ ३ ॥

नचाप्रयोजकत्वं कृतहानाकृताभ्यागमदोषप्रसङ्गात् । "तस्माद्वा एतस्मादन्तरसमयादन्योऽन्तरात्मा प्राणमय"इति श्रुतेश्च नापीन्द्रियाणामात्मत्वं करणत्वाद्वास्यादिवत् वनवद्बहुसमुदायत्वाच्च घटवद्भौतिकत्वाच्च । नचाप्रयोजकं करणस्य ज्ञातृत्वायोगात् । न हि वास्यादेः करणस्य ज्ञातृत्वं दृष्टं जानामीत्यात्मनो ज्ञातृत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । बहुसमुदायस्यात्मत्वे विरुद्धाभिप्रायतया सद्यः शरीरपातप्रसङ्गाच्च । नच 'वरगोष्ठी'न्यायेन बहूनामात्मत्वमविरुद्धमिति वाच्यम् । योऽहं पश्यामि सोऽहं स्पृशामीत्यभेदप्रत्यभिज्ञाविरोधप्रसङ्गाच्च । भौतिकस्यात्मत्वे पूर्वोक्तदोषानपायात् । अतो नेन्द्रियाणामात्मत्वं नापि प्राणः आत्मा वायुविकारत्वात् वाह्यवायुवत् "तस्माद्वा एतस्मात् प्राणमयादन्योऽन्तरात्मा मनोमय" इति श्रुतेश्च। नापि मन आत्मा करणवदिन्द्रियवत्। नच मनसः करणस्य निराकृतत्वात्ततस्तस्यानात्मत्वं कथमिति वाच्यम्, मिश्रमतानुसारेण न्यायमतानुसारेण वा तदुपपत्तेः अस्मन्मते तूत्पत्तिविनाशवत्त्वादिति हेतुर्द्रष्टव्यः। "तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमय" इति श्रुतेश्च नाप्यहङ्कार आत्मा दृश्यत्वात् घटवत् । नचाप्रयोजकत्वं विपचहेतूच्छित्तेरेव बाधकत्वात् । नचेष्टापत्तिः अन्यैस्तस्य दृग्रूपत्वानङ्गीकारात् । अस्मन्मते कार्य्यत्वेन तदयोगात् । एतेन बुद्धिचित्तयोरात्मत्वं प्रत्युक्तम्, "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्यो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽन्तरात्मानन्दमय"इति श्रुतेश्च नाप्यानन्दमयशब्दवाच्यमज्ञानमात्मा-जड़त्वात् ज्ञाननिर्वचनत्वाच्च ।

"अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति"

"अजोनित्यः शश्वतोऽयं पुराणः" ।

"आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः"

"क्षेत्रं क्षेत्री तथाकृत्स्नं प्रकाशयति भारत" ?

नित्यस्सर्वगतः स्थाणु"रित्यादि श्रुतिस्मृतिभिरात्मनश्चेतनत्व-नित्यत्वावगमात् तद्वैपरीत्यानुभवादज्ञानमनात्मैव एतेन शून्यमात्मेति प्रत्युक्तं तस्यापि साक्षिभास्यत्वात् कथं पुनर्देहादीनामहमनुभव-विषयत्वादनात्मत्वमित्युच्यते देहादीनां चिदात्मनश्चान्योन्याध्या-सादेहादीनामहमनुभवविषयत्वं मृतदेहे तददर्शनात् । अन्यथान्य-त्वापि तत्प्रसङ्गात् । तस्मादहङ्कारादिष्वात्मत्वानुसन्धानमयथार्थात्म-स्मरणमिति निरवद्यम् । कस्तर्ह्यात्मेति चेदज्ञानतत्कार्य्याणि सर्वाणि यो निजसत्तया प्रत्यक्षतया भासयति ममाज्ञानं ममाहङ्कारो मम बुद्ध्यादिरिति स एवात्मा तस्य स्वप्रकाशचिद्रूपत्वात् स्मरणास्मरणे न सम्भवतः । न हि नित्यस्य स्वप्रकाशानुभवस्य स्वात्मनः स्मरणं वा विस्मरणं भवति तथाच श्रुतिः ।

"त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोग्यश्च यद्भवेत् ।

तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥

साक्षी चेताः केवलोनिर्गुणश्चे"त्याद्यादेहाद्यज्ञानान्तविलक्षणं स्वप्रकाशं चिद्रूपं साक्षिणं दर्शयन्ति उक्तञ्च ।

"अज्ञान तत्कार्य्य तदीय भेदानध्यक्षयन्ती निजसत्तयैव स्मर्तुं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आत्मनि कर्त्तृत्वानुसन्धानं वा अयथार्थात्मस्मरणं स्वप्नस्त्वनुभव एव न स्मृतिरिति वक्ष्यते। स्मृतिभिन्नं

च विस्मर्तुं महो न शक्या सुप्तादिषु स्वप्रभयास्मि साचिदिति" "सचात्मा सङ्गः असङ्गोऽयं पुरुषः असङ्गो न हि सज्जत" इत्यादि-श्रुतेः अत एवाकर्त्ता सः तदुक्तम् भगवता।

"प्रकृत्यैव च कर्म्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।
यः पश्यति तथात्मानमकर्त्तारं स पश्यती"ति॥
"अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते"॥
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते॥
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत"॥

इति च तस्मादात्मासङ्गश्चिद्रूपः स्वप्रकाशोऽकर्त्ता। कस्तर्हि कर्त्तेति चेदहङ्कार इति वदामः साभासान्तःकरणमहङ्कारः। कस्तर्ह्यात्मनोऽहङ्करोमीति कर्त्तृत्वानुभवः अहङ्कारचिदात्मनोरितरेतराविवेकेनान्योन्याध्यासात्मः॥ ३॥

तस्मादात्मनि कर्त्तृत्वाद्यनुसन्धानमयथार्थात्मस्मरणमित्याह आत्मनीति। नच "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि"ति सूत्रकारेणात्मन कर्त्तृत्वप्रतिपादनात् तस्मिन्कर्त्तृत्वानुसन्धानस्य कथमयाथार्थ्यमिति वाच्यम्, तत्र सोपाधिकात्मन एव कर्त्तृत्वप्रतिपादनात्। 'यथा च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञानमनुभूतिः। साच द्विविधा यथार्थाऽयथार्था चेति यथार्थानुभूतिः प्रमा ॥ ४ ॥

तत्रोभयथे'त्युत्तराधिकरणे तेनैव शुद्धस्यात्मनः कर्त्तृत्वापवादादन्यथानुज्ञापरिहारो देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवदि''त्युत्तर सूत्रविरोधापत्तेः। नचात्मनः कर्त्तृत्वं प्रतिपाद्य पुनस्तदपवादे सूत्रकारस्य किम्प्रयोजनं "प्रक्षालाद्धि पङ्कस्य दुरादस्पर्शनं वर"मिति न्यायादिति वाच्यम्, आत्मनः सोपाधिकं कर्त्तृत्वमपि नास्तीति वदतः साङ्ख्यस्य निराकरणार्थं तदात्मनोऽस्तीति प्रसाध्य तच्च कर्त्तृत्वमात्मनः पारमार्थिकमिति वदतो नैयायिकादेर्निराकरणार्थमुत्तर सूत्रे कर्त्तृत्वमपोद्यते। अन्यथा स्ववाक्यविरोधः श्रुतिस्मृतिविरोधश्च प्रसज्येत। तस्मादात्मनः कर्त्तृत्वप्रतिपादनं तदपवादश्चेति द्वयमर्थवदेव। तस्मादात्मनि कर्त्तृत्वाद्यनुसन्धानस्याप्ययार्थत्वमुपपन्नमेवेति भावः। ननु स्वप्नस्याप्ययथार्थस्मृतित्वात्कुतो न गृह्यत इत्यत आह स्वप्नस्त्विति। रथं पश्यामीत्यनुभवादिति भावः। न स्मृतिरिति तथोल्लेखाभावादिति भावः। स्मृतिं निरूप्य क्रमप्राप्तामनुभूतिं लक्षयति स्मृतीति। स्मृतित्वावच्छिन्नं स्मृतिभिन्नज्ञानमनुभूतिरनुभव इत्यर्थः। स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय स्मृतिभिन्नमित्युक्तम्, घटादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति। तां विभजते सा चेति। प्रथमां व्युत्पादयति यथार्थेति। यथार्था चासावनुभूतिश्चेति कर्मधारयः। तस्या याथार्थ्यं नामावाधितार्थविषयत्वं तद्वति तत्प्रकारकत्वं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सा निरूपिता। बाधितविषयानुभूतिरयथार्था। सापि द्विविधा, संशयोनिश्चयश्चेति। एकस्मिन् धर्म्मिणि भासमानविरुद्धनानाकोटिकज्ञानं संशयः। एकस्मिन्

वा। न च निर्विकल्पकज्ञानस्य निष्प्रकारत्वाद्व्याप्तिरिति वाच्यम्, शाब्दनिष्प्रकारकस्य तस्याप्रमाणिकत्वेनानङ्गीकारात्।

नन्वभिनवोत्पन्न घटाद्यसंविकल्पकस्य जन्यविशेषणज्ञानजन्यत्वस्य वक्तव्यत्वेन निर्विकल्पकत्वसिद्धिरिति चेन्न, विशेषणसन्निकर्षादेव तदुपपत्तेः। अन्यथातिप्रसङ्गाद्विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वे मानाभावाच्च। नच दण्डीतिज्ञाने विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वस्य क्लृप्ततयान्यत्रापि तदस्त्विति वाच्यम्, दण्डीति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव कारणतयाऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यथाऽसिद्धत्वेन विशेषणज्ञानस्य तत्त्वे मानाभावात्। तस्माद्शाब्दनिष्प्रकारकज्ञानमप्रमाणिकमेवेति न क्वाप्यव्याप्तिः। नच शाब्दनिष्प्रकारकप्रमायामव्याप्तिरिति वाच्यम्, अस्य व्यावहारिकप्रमालक्षणत्वेन तस्यालक्षनिष्प्रकारकप्रमायात्वादतो यथार्थानुभूतिः प्रमेति निरवद्यम् ॥ ४ ॥

आद्यव्याख्यानेसर्वसाधारणं तर्हि सा प्रमा निरूपणीयेत्याकाङ्क्षायामाह सेति। द्वितीयपरिच्छेद इति शेषः। द्वितीयाया लक्षणमाह बाधितेति। विषयाभावप्रमाबाधस्तद्विषयोबाधितः स विषयो यस्यास्सा तथा प्रमायामतिव्याप्तिवारणायाद्यविशेषणमयथार्थस्मृता-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धर्म्मिणि स्वाकारविरुद्धधर्म्मद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरुद्धज्ञानं संशय इति केचित्। सच द्विविधः प्रमाणसंशयः प्रमेयसंशयश्चेति। तत्र प्रमाणगतासम्भावनाप्रमाणसंशयः। यथानाभ्यासदशायां ममोत्पन्नं जलज्ञानं प्रमाणं नवेति संशयः। स च प्रमाणनिश्चयान् निवर्त्तते ॥ ५ ॥

वतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयं तां विभजते सापीति। संशयं लक्षयति एकस्मिन्निति। एकैकस्मिन्धर्म्मिणीत्यर्थः। अन्यथैते आम्रावा पनसा वेति समूहालम्बनसंशये व्याप्तिः स्यात् स्थाणुपुरुषाविति समूहालम्बनभ्रमेऽतिव्याप्तिवारणाय भासमानेत्युक्तं समूहालम्बनप्रमायामतिव्याप्तिवारणाय विरुद्धेत्युक्तम्। ननूक्तलक्षणसंशयस्य धर्म्मिग्रप्रमायामतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य मतान्तरेण लक्षणमाहैकेति। एकैकस्मिन्विशेष्ये स्वस्य संशयत्वेनाभिमतस्य योऽयमाकारः स्थाणुत्वादिस्तद्विरुद्धोयोऽयमाकारः पुरुषत्वादिस्तदुभयवैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिविरुद्धं ज्ञानं संशय इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे एककोटिकज्ञानमपि क्वचित्संशयाभिमतं केचित् नृसिंहाश्रमश्रीचरणाः। संशयं विभजते स चेति। प्रमाणसंशयं व्युत्पादयेति तत्रेति। तयोर्मध्य इत्यर्थः। प्रमाणसंशयोद्विविधः प्रमाणसंशयः करणसंशयश्च तत्राद्यमाह यथेति। प्रमाणसंशयः कस्मान्निवर्त्तत इत्याशङ्क्याह स चेति। ननु प्रमाणस्य भावः प्रामाण्यं तदत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रामाण्यनिश्चयस्तु स्वत एव प्रामाण्यं नाम तद्वति

परमात्मैव किं जातिरूपाधिर्वा नाद्यः अव्याप्यवृत्तित्वात्। न द्वितीयस्तस्यानिर्वचनादित्याशङ्क्य प्रामाण्यलक्षणं वक्तुं प्रामाण्यं परतो गृह्यते इति नैयायिकाः स्वतो गृह्यत इति मीमांसकाः ॥ ५ ॥

तत्र परमतं दूषयितुं स्वमतमाह प्रामाण्येति। एवकारेण प्रामाण्यस्य परतोगृह्यत्वं प्रतिषिध्यते तल्लक्षणमाह प्रामाण्यं नामेति। प्रामाण्यनिश्चयस्तु स्वत एवेत्युक्तम्। तत्र प्रामाण्यस्वरूपं निरूप्य स्वतस्त्वं निर्वक्ति तस्येति। प्रामाण्यस्येत्यर्थः। स्वशब्देन प्रामाण्यमुच्यते तस्याश्रयो ज्ञानं तद्ग्राहिका यावती सामग्री तद्ग्राह्यत्वं स्वतस्त्वमित्यक्षरयोजना अत्र भट्टा एवं योजयन्ति प्रथममयं घट इति ज्ञानं जायतेऽनन्तरं मया घटोज्ञात इति घटस्य ज्ञातत्वं प्रतिसन्धीयते तया ज्ञाततया ज्ञानमनुमीयते। तथाहि घटोज्ञानविषयः। ज्ञाततावत्त्वात् सुखादिवदित्यनेन प्रकारेण ज्ञाततालिङ्गकानुमित्या घटज्ञानं तन्निष्ठं घटत्ववति घटत्वप्रकारकं प्रामाण्यं च गृह्यते। ततश्च स्वाश्रयस्य घटज्ञानस्य ग्राहिका यावती सामग्री ज्ञाततालिङ्गकानुमितिरूपा तद्ग्राह्यत्वं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति तच्चिन्त्यम्, ज्ञानविषयतातिरिक्तज्ञाततायां प्रमाणाभावात्। ज्ञातो घट इति प्रतीते ज्ञानविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। अन्यथा दृष्टो घटो ध्वस्तोघट इति प्रतीत्या दृष्टत्वादिकमपि सिध्येत। किञ्चातीतोघटोज्ञात इत्यनुसन्धानेन तत्रापि ज्ञातता सिध्येत्। न चेष्टापत्तिर्निराश्रय-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्प्रकारकत्वं तस्य स्वतस्त्वं-नाम यावत् स्वाश्रयग्राहक-

धर्मासम्भवात् । किञ्च[१] ज्ञातताया अपि ज्ञानविषयतया तत्रापि ज्ञातता स्यात् तथानवस्थाप्रसङ्गस्तस्माद् ज्ञातताया अप्रामाणिकत्वात्त-ल्लिङ्गकानुमित्याज्ञानं प्रामाण्यञ्च गृह्यत इत्यसङ्गतमेतदिति मन्य-मानाः । प्रभाकरास्तु एवं वर्णयन्ति घटमहं जानामीत्येवं रूपं ज्ञानं घटं कर्म्म तया भासयति आत्मानमाश्रयत्वेन स्वं स्वप्रकाशत्वेन ततश्च स्वाश्रयज्ञानस्य ग्राहिका यावती सामग्री स्वप्रकाशज्ञानरूपा तया स्वनिष्ठप्रामाण्य गृह्यत इति प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं तदपि न जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे मानाभावात् । अन्यज्ञानेनान्यग्रहणे-ऽतिप्रसङ्गात् तदिदमप्यसङ्गतमितिमन्यमाना मुरारिमिश्रा एवं योजयन्ति घटेन्द्रियसन्निकर्षानन्तरमयं घट इति ज्ञानं जायते पश्चाद् घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन व्यवसायज्ञानं गृह्यते विषय विषयज्ञानं व्यवसायः । विषयिविषयज्ञानमनुव्यवसायः ततश्च स्वाश्रयस्य व्यवसायस्य व्यवसायस्य ग्राहिका यावती सामग्री अनु-व्यवसायादिरूपा तया व्यवसायनिष्ठं प्रामाण्यं गृह्यते । तेन तस्य पूर्वमुपस्थितत्वादिदमेव प्रामाण्यतस्त्वमिति तन्तुच्छं अनुव्यवसायस्य प्रागेव निरस्तत्वात्तेन तद्ग्रहणायोगात् । मनसः प्रामाण्यस्य निराकृत-त्वेनात्मन संयोगासम्भवस्योक्तत्वाच्च ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षत्वायोगात् । तस्मादिदमसङ्गतमित्यभिप्रेत्य स्वपक्षे स्वतस्त्वलक्षणं योजयति

---

(१) ग, घ, तस्मादिति सा० ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्राह्यत्वम्, स्वाश्रयोवृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं साक्षिचैतन्यं तेन तन्निष्ठं प्रामाण्यं गृह्यत इति स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

स्वाश्रयेति । ततश्च स्वाश्रयस्य ग्राहिका यावतीसामग्री साचीरूपा तद्ग्राह्यत्वं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमित्याह इति स्वतः प्रामाण्यमिति ।

नन्वेवं भवतामपि साचिणि किं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षं रूपादिहीनत्वेन[1] चक्षुराद्यगोचरत्वात् मनसोऽनिन्द्रियत्वेनाप्रमाणत्वाच्च । नाप्यनुमानं तद्ग्राह्यलिङ्गाभावात् । नचाहङ्कारोऽनात्मा दृश्यत्वाद् घटवदित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलात् साचिसिद्धिरिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकानिर्वचनेनानुमानावतारात् । अतएवाहङ्कारः स्वव्यतिरिक्तद्रष्टको दृश्यत्वात् संमतवदिति परास्तम् । नाप्युपमानं तस्य नियतविषयत्वान्नाप्यागमस्तस्यार्थान्तरपरत्वात् नाप्यर्थापत्तिस्तेन विनतदनुपपत्तेरभावात् । नच सुखादिव्यवहारः स्वगोचरज्ञानं विनानुपपन्नस्तत्कल्पयति तच्च साचिचैतन्यमेवेत्यर्थापत्त्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । सुखादिव्यवहारस्यात्मसमवेतसुखादिविषयज्ञानेनोपपन्नत्वेनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तेः । तस्मात् प्रमाणाभावस्य तवापि तुल्यत्वात् कथं प्रामाण्यस्य साचिग्राह्यत्वं स्वतस्त्वं वेत्यतः प्रामाण्यस्य परतस्त्वमभ्युपगन्तव्यम् । परतस्त्वं नाम यावत् स्वाश्रयग्राहकातिरिक्तग्राह्यत्वम् । तथाहि प्रामाण्याश्रयव्यवसायज्ञानमनुव्यवसायेन

---

(१) ग, घ, रहितत्वेनेति पा० ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गृह्यते। प्रामाण्यत्वं त्वभ्यनुमानेन गृह्यते। तथाहि विवादगोचरापन्नं व्यवसायज्ञानं प्रमाणं भवितुमर्हति समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाद्व्यतिरेकेणाप्रमाणज्ञानवदिति। अथवा प्रथमानुव्यवसायेन व्यवसायो गृह्यते। द्वितीयानुव्यवसायेन तन्निष्ठं प्रामाण्यम्। अन्यथा प्रथमोत्पन्नं जलज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयो नस्यादनभ्यासदशायाम्। तस्मात्परत एव प्रामाण्यग्रह इत्यत्रोच्यते "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति" "वाचः साक्षी मनसः साक्षी" "एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः" "ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यतेभ्योऽज्ञानतत्कार्य्यावभासकः साक्षीचिदात्मावश्यमभ्युपगन्तव्योऽन्यथोदाहृतश्रुतिस्मृतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गात्। नच तासामर्थान्तरपरत्वमिति वाच्यम्, उपक्रमादिलिङ्गैस्तत्रैव तात्पर्य्यस्य निश्चितत्वेन तदयोगात्। तथानुमानादपि तत्सिद्धिः। तथाहि अन्तःकरणतद्धर्मातिरिक्ताहमनुभवगोचरोऽहमनुभवे प्रकाशमानो वा स्वव्यतिरिक्तद्रष्टकः दृश्यत्वाद् घटवत्। नचाप्रयोजकत्वं निरुपाधिकत्वसहचारभङ्गप्रसङ्गात्। एवं सुखादिव्यवहारस्य स्वगोचरज्ञानं विनानुपपत्त्यासाक्षिसिद्धिः। नचात्मसमवेतसुखादिविषयज्ञानेन तद्व्यवहार इति वाच्यम्। जन्यज्ञानस्यात्मसमवेतत्वासिद्धेः। अन्यथा "ह्रीधीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे"ति श्रुतिविरोधप्रसङ्गात्। जीवात्मसमवेतस्य नित्यज्ञानस्य त्वयानङ्गीकाराच्च। किञ्चात्मनः संयोगस्य सम्बन्धिनो निरवयवतयानिराकृतत्वेनात्मनि ज्ञानोत्पत्तेरसम्भवेन ज्ञानस्यात्मसमवेतत्वासिद्धेश्च। तस्मादनन्यथासिद्धश्रुतिस्मृत्यनुमानार्थापत्तिस्वानुभवैः साक्षी सिद्ध इति तेन प्रामाण्यं गृह्यत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति स्वतस्त्वं प्रामाण्यस्य सम्भवति । एतेन प्रामाण्यस्य परतोग्राह्यत्वं प्रत्युक्तम् । अनुव्यवसायस्य प्रागेव निरस्ततया तेन ज्ञानं गृह्यत इति दूरत एव द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्य ग्रहो दूरतरः । किञ्च निश्चितप्रामाण्येनानुव्यवसायेन प्रामाण्यं गृह्यत आहोस्विद् निश्चितेन वा । नाद्योऽनवस्थापत्तेः । तथाहि अनुव्यवसायस्य स्वतः प्रामाण्यनिश्चयेऽपसिद्धान्तापत्तेः । अन्येन चेत्तस्यान्येन तस्याप्यन्येनेत्य-नवस्थापत्तेः । नच विषयान्तरासञ्चारादनस्थोपरम इति वाच्यम् । तर्ह्यनिश्चितप्रामाण्येनानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रह इत्यायातं ततश्चानु-व्यवसायेनैव प्रमाणग्रहोऽस्तु । किं तेनापराद्धम् ।

नन्वेवं ज्ञानग्राहकेणानुव्यवसायेनैव व्यवसायप्रामाण्यनिश्चये इदं ज्ञानं प्रमाणं न वेति संशयो न स्यादिति चेन्न । दोषवशेन तदुप-पत्तेः । नच निश्चितेऽर्थे दोषवशेन कथं संशय इति वाच्यम् । दोष घटितसामग्र्यास्तादृशस्वभावत्वात् । अन्यथा प्राच्यां प्रतीचित्व-भ्रमसंशयान्यतरानन्तरं सूर्योदयादिनेयं प्राचीति निश्चयानन्तरं पुनः संशयाद्यभावप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिस्तयोरनुभवसिद्धत्वात् । तस्मादप्रामाण्यशङ्काशून्येनाद्येनैवानुव्यवसायेन प्रामाण्यनिश्चयः । अन्यथासर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात् । एतेन द्वितीयो विकल्पपरास्तः । अनिश्चितस्य तद्ग्राहकत्वायोगात् अप्रामाण्यशङ्काशून्यस्यैव ज्ञानस्य विषयनिश्चायकत्वाच्च । अतएवानुमानेन प्रामाण्यं गृह्यत इत्यपास्त-मुक्तदोषसत्त्वात् । नन्वस्तु तर्ह्याद्येनैवानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहः । न तदसम्भवस्योक्तत्वात् । तस्मात्साक्षिणैव वृत्तिज्ञाननिष्ठं प्रामाण्यं गृह्यते ॥ ६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अप्रामाण्यं [१]तु परतो गृह्यते। तच्च तद्भाववति तत्प्रकारकत्वं तदभाववत्त्वस्य। वृत्तिज्ञानानुपनीत-

---

नन्वेवं सत्यप्रमाणमपि स्वत एव गृह्यतामुक्तन्यायस्य तत्रापि तुल्यत्वादित्याशङ्क्याह अप्रामाण्यमिति। किं तदप्रामाण्यमित्यत आह तच्चेति। अस्ति च शुक्त्यादाविदं रजतमिति ज्ञाने रजताभाववति रजतप्रकारकत्वं वस्तुतो रजतस्य तत्राभावात्। नच भूतले घट इति प्रमायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। भूतलघटयोरेकचैतन्याध्यस्तत्वेन तद्वति तत्प्रकारकतया तत्प्रमायां तदभावाच्छुक्तौ तु तत्समानसत्ताकतया रजतस्य तत्रासत्त्वेन प्रातीतिकरजतसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिर्नत्वसम्भव इत्यर्थः। वृत्तीति। नेदं रजतं किन्तु शुक्तिरिति बाधात्मकाधिष्ठानतत्त्वतत्साक्षात्कारवृत्त्या तदभाववत्त्वस्यानुपस्थितत्वेन तत्साक्षिणा ग्रहीतुं न शक्यते। अन्यथातिप्रसङ्गात्। तस्मादप्रामाण्यं परत एव गृह्यते ज्ञानग्राहिका[२]तिरिक्तरसामग्र्येत्यर्थः। तथाहि ज्ञानान्तरं प्रवृत्तिर्द्विधा संवादिप्रवृत्तिर्विसंवादिप्रवृत्तिश्चेति आद्या फलपर्य्यन्ता। द्वितीया तच्छून्या तत्र विसंवादिप्रवृत्त्याऽप्रामाण्यं ज्ञानस्यानुमीयते। तथाहि विवादास्पदं शुक्तौ रजतज्ञानमप्रामाण्यं भवितुमर्हति विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वाद्व्यतिरेकेण प्रमावदिति ज्ञानग्राहि[३]कातिरिक्तेनानुमानेन ज्ञानस्याप्रामाण्यं निश्चो-

---

(१) (ग) 'तु' पाठो न।

(२) ग, क, ग्राहकति पा। (३) ग, क, ग्राहकेति पा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वेन साक्षिणा ग्रहीतुमशक्यतया परत एवाप्रामाण्यं गृह्यते ॥ ७ ॥

यते ज्ञानं तु साक्षिणा गृह्यतेऽप्रामाण्यं पुनरनुमानेन तस्मात्परत एवाप्रामाण्यं गृह्यत इति भावः। एवं प्रमा स्वत एवोत्पद्यते च स्वतस्त्वं नामोत्पत्तौ ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वम्। नचाप्रमायामतिव्याप्तिस्तस्यास्तदतिरिक्तदोषजन्यत्वात्। नच प्रमायामपि दोषाभावजन्यतया परतस्त्वापत्तिरिति वाच्यम्। परमत गुणजन्यत्वस्यैवोत्पत्तौ परतस्त्वेन विवक्षितत्वात्। तस्यास्माभिरनङ्गीकारात्। प्रमामात्रेऽनुगतगुणस्यासम्भवेन तस्याप्रमाणिकतया च प्रमायास्तज्जन्यत्वानुपपत्तेः। किञ्च दोषाभावस्यापि न प्रमाहेतुत्वमभावमात्रस्य श्रुत्या करणत्वप्रतिषेधात्। किन्तु दोषाभावस्य परमते दण्डत्वादिवदनुकूलमात्रत्वम्। अपि च दोषस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य कारणत्वं न सम्भवत्येव। प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य्यानुत्पादकस्याग्निमसमयसम्बन्धविघटकतयान्यथा सिद्धत्वात्। तस्मात्स्वत एव ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रात्प्रमोत्पद्यत इति सिद्धम्।

अप्रमा तु परत एवोत्पद्यते। ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तस्य दोषस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रमां प्रति कारणत्वावधारणाच्च[१]। तस्मादुत्पत्तावपि परत एवाप्रामाण्यमिति सर्वमवदातम् ॥ ७ ॥

---

(१) ग, चेति पादो न।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रामाण्यस्वतस्त्वपक्षे संशयो दोषवशादुपपद्यते। इत्ययं (१)प्रमाणसंशयो वेदान्ताद्वितीये ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति संशयः। करणगता सम्भावना सा च श्रवणेन निवर्त्तते। तच्च निरूपितम्। तदपि श्रवणं शारीरक प्रथमाध्यायपठनेन निष्पद्यते। प्रमेयगतासम्भावना द्वि-

---

ननु प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतस्त्वाङ्गीकारेऽनभ्यासदशायामिदं जलज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयः कथं स्यान्निश्चितेऽर्थे संशयायोगादत आह प्रामाण्येति। स्वत इति ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वपक्ष इत्यर्थः। दोषेति। दोषघटितसामग्र्याः बलवत्त्वात्प्रामाण्यसंशय उपपद्यते इत्यर्थः। एवमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वस्य निश्चितत्वात् प्रामाण्यनिश्चयेन संशयनिवृत्तिरुत्पद्यत इत्यभिप्रेत्योक्तं प्रामाण्यसंशयमुपसंहरति इतीति। इदानीं करणसंशयं निरूपयति वेदान्तेति। सा कस्मान्निवर्त्तते इत्यपेक्षायामाह सा चेति। तर्हि श्रवणं निरूप्यतामित्याकाङ्क्षायामाह तच्चेति। द्वितीयपरिच्छेदे तात्पर्य्यनिरूपणावसरे इति शेषः। तच्च श्रवणं कुतो निष्पद्यत इत्याशङ्क्याह शारीरक इति। प्रमाणगतासम्भावनां द्विप्रकारां निरूप्य प्रमेयगता संभावनां निरूपयितुं विभजते प्रमेयेति। केयमनात्मगता सम्भावनेत्याकाङ्क्षायामाह स्थाणुर्वेति। अयं

---

(१) [क] प्रामाण्य इति पा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विधा अनात्मगतात्मगता चेति । स्थाणुर्वा पुरुषोवेत्य-नात्मसंशयः । आत्मसंशयोऽनेकविधः । तथाहि ब्रह्माद्वितीयं सद्वितीयं वा । अद्वितीयत्वेऽपि आनन्दगुणकं वानन्दस्वरूपं वा इत्यादि परमात्मगतसंशयः । आत्मा देहाद्यतिरिक्तो वा न वा देहाद्यतिरिक्तत्वेऽपि कर्त्ता वाऽकर्त्ता वा अकर्त्तृत्वेऽपि चिद्रूपोऽचिद्रूपो वा चिद्रूप-

---

साधारणदर्शनजो विशेषदर्शनेन निवर्त्तते इति द्रष्टव्यं विप्रतिपत्तिजन्यात्मसंशयोऽनेकप्रकार इत्याह आत्मेति । विरुद्धार्थप्रतिपादकानेकवचनं विप्रतिपत्तिः । सा भाष्यकारेण निरूपिता[१] । देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्यात्मेत्यपरे । मन आत्मेत्यन्ये । क्षणिकं विज्ञानमात्मेत्यपरे । शून्यमात्मेत्यपरे । देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्तेत्यन्ये । आत्मा तु केवल भोक्ता न तु कर्त्तेत्येके । [२]तदन्यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वर इति केचित् । आत्मा तु भोक्ता स इत्येके । एवं बहवो विप्रतिपन्ना इत्येवं विप्रतिपत्तिवशाज्जायमानमनेकप्रकारमात्मसंशयं दर्शयति तथाहीत्यादीति ।

"सलिल एको द्रष्टाऽद्वैत" इत्यादि श्रुत्याद्वैतात्मावगम्यते । स चोपाधिभेदाद्द्विविधः परमात्मा जीवात्मा चेति । तत्र मायोपाधिकः परमात्मा । स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरोपाधिको जीवात्मा स

---

[१] ग, दर्शितेति पा । [२] ग, तद्व्यतिरिक्त इति पा ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वेऽपि आनन्दात्मको वा न वेत्यादि जीवगतः संशयः। जीवस्य सच्चिदानन्दरूपत्वेऽपि परमात्मना सहैक्यं सम्भवति न वा ॥ ८ ॥

ऐक्येऽपि तज्ज्ञानं मोक्षसाधनं न वा मोक्षसाधनत्वेऽपि तज्ज्ञानं कर्म्मसमुच्चितं मोक्षसाधनं वा केवलज्ञानं

एव कर्त्ता भोक्ता च उपाधिविवेकेन द्वयं किन्तु शुद्धोऽद्वैतो भवति। तदुक्तम्।

"जीवात्मा परमात्मा चेत्यात्मा द्विविध ईरितः।
चित्तादात्म्यात्त्रिभिर्देहै जीवः सन् भोक्तृतां व्रजेत् ॥
परमात्मा सच्चिदानन्दस्तादात्म्यं नामरूपयोः।
गत्वा भोग्यत्वमापन्नस्तद्विवेके तु नोभयम्" ॥

एवञ्च पूर्वोक्तः परमात्मा तत्पदार्थः। जीवस्त्वं पदार्थः। ततस्तत्पदार्थस्य परमात्मनः संशयमनेकप्रकारं दर्शयति ब्रह्मेति। आदिशब्देन ज्ञानगुणकं वा ज्ञानस्वरूपं वा सत्ताजातिमद्वा सत्तास्वरूपं वा सगुणं वा निर्गुणं वेत्यादिसंशया गृह्यन्ते त्वं पदार्थे संशयमनेकप्रकारं दर्शयत्यात्मेति। आदिशब्देनेन्द्रियादयो गृह्यन्ते। अत्राप्यादिशब्देन परिणामी वा कूटस्थो वा सत्ताजातिमान् वा सद्रूपो वेत्यादिसंशया गृह्यन्ते। एवं पदार्थसंशयं प्रदृश्य वाक्यार्थे संशयमाह जीवस्येति ॥ ८ ॥

इदानीं मोक्षसाधने संशयं दर्शयति ऐक्येऽपीति। ऐक्यगतेति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेत्यैक्यगतसंशयः। अयं सर्वोऽपि संशयो मननेन तर्कात्मकेन निवर्त्तते। तर्को नामानिष्टप्रसङ्गः। व्याप्यारोपेण व्यापकापादानमिति यावत्। व्याप्याश्रयो व्याप्यं व्याप्तिनिरूपकं व्यापकम्। तथाच यदि प्रपञ्चः सत्यस्यात्तर्हि अद्वितीयश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ ९ ॥

ऐक्यमतस्तज्ज्ञानगतः संशयः। अयं संशयः कस्मान्निवर्त्तत इत्याह अयमिति। ननु कोऽयं तर्को येन सर्वोऽपि संशयो निवर्त्तते तत्राह तर्कोनामेति।

प्रसञ्जयतीति प्रसङ्गः अनिष्टप्रसञ्जक इत्यर्थः। तमेव विवृणोति व्याप्येति व्यापकेति व्यापकप्रसञ्जनमित्यर्थः। ननु किं तद्व्याप्यं किं तद्व्यापकमित्याकाङ्क्षायां तदुभयं व्युत्पादयति व्याप्नोति। व्याप्तिं निरूपयति ज्ञापयतीति व्याप्तिनिरूपकं व्याप्तिप्रतियोगीत्यर्थः। व्याप्तिः पूर्वमेव निरूपिता इति भावः। एवं तर्कं निरूप्य वह्नेस्तर्कांस्तत्तत्संशयनिवर्त्तकानुदाहरति तथाचेति। प्रपञ्चस्य सत्यत्वे जड़ाजड़योरैक्यायोगात्परमात्मनोऽद्वितीयत्वसाधकं तर्कमुदाहरति यदीति। नच भेदश्रुतिविरोधादद्वितीया श्रुतेरन्यपरतया न तद्विरोध इति वाच्यम्। फलवत्यज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यनियमादद्वैतस्याज्ञातत्वेन तज्ज्ञानान्निरतिशयपुरुषार्थसम्भवेन वाद्वैते श्रुतितात्पर्य्यस्य युक्तत्वान्न तच्छ्रुतेरन्यपरत्वं भेदस्य मानान्तरसिद्धत्वेन तत्प्रतिपादकश्रुतेरनुवादकतयाऽप्रामाण्यप्रसङ्गात्। 'उदरमन्तरं कुरुतेऽथ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वेऽपि आनन्दात्मको वा न वेत्यादि जीवगतः संशयः। जीवस्य सच्चिदानन्दरूपत्वेऽपि परमात्मना सहैक्यं सम्भवति न वा ॥ ८ ॥

ऐक्येऽपि तज्ज्ञानं मोक्षसाधनं न वा मोक्षसाधनत्वेऽपि तज्ज्ञानं कर्म्मसमुच्चितं मोक्षसाधनं वा केवलज्ञानं

एव कर्त्ता भोक्ता च उपाधिविवेकेन द्वयं किन्तु शुद्धोऽद्वैतो भवति। तदुक्तम्।

"जीवात्मा परमात्मा चेत्यात्मा द्विविध ईरितः।
चित्तादात्म्यात्त्रिभिर्देहै जीवः सन् भोक्तृतां व्रजेत् ॥
परमात्मा सच्चिदानन्दस्तादात्म्यं नामरूपयोः।
गत्वा भोग्यत्वमापन्नस्तद्विवेके तु नोभयम्" ॥

एवञ्च पूर्वोक्तः परमात्मा तत्पदार्थः। जीवस्त्वं पदार्थः। ततस्तत्पदार्थस्य परमात्मनः संशयमनेकप्रकारं दर्शयति ब्रह्मेति। आदिशब्देन ज्ञानगुणकं वा ज्ञानस्वरूपं वा सत्ताजातिमद्वा सत्तास्वरूपं वा सगुणं वा निर्गुणं वेत्यादिसंशया गृह्यन्ते त्वं पदार्थे संशयमनेकप्रकारं दर्शयत्यात्मेति। आदिशब्देनेन्द्रियादयो गृह्यन्ते। अत्राणादिशब्देन परिणामी वा कूटस्थो वा सत्ताजातिमान् वा सद्रूपो वेत्यादिसंशया गृह्यन्ते। एवं पदार्थसंशयं प्रदृश्य वाक्यार्थे संशयमाह जीवस्येति ॥ ८ ॥

इदानीं मोक्षसाधने संशयं दर्शयति ऐक्येऽपीति। ऐक्यगतेति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेत्यैक्यगतसंशयः। अयं सर्वोऽपि संशयो मननेन तर्कात्मकेन निवर्त्तते। तर्को नामानिष्टप्रसङ्गः। व्याप्यारोपेण व्यापकापादानमिति यावत्। व्याप्याश्रयो व्याप्यं व्याप्तिनिरूपकं व्यापकम्। तथाच यदि प्रपञ्चः सत्यस्यात्तर्हि अद्वितीयश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ ९ ॥

ऐक्यमतस्तज्ज्ञानगतः संशयः। अयं संशयः कस्मान्निवर्त्तत इत्याह अयमिति। ननु कोऽयं तर्को येन सर्वोऽपि संशयो निवर्त्तते तत्राह तर्कोनामेति।

प्रसञ्जयतीति प्रसङ्गः अनिष्टप्रसञ्जक इत्यर्थः। तमेव विवृणोति व्याप्येति व्यापकेति व्यापकप्रसञ्जनमित्यर्थः। ननु किं तद्व्याप्यं किं तद्व्यापकमित्याकाङ्क्षायां तदुभयं व्युत्पादयति व्याप्नोति। व्याप्तिं निरूपयति ज्ञापयतीति व्याप्तिनिरूपकं व्याप्तिप्रतियोगीत्यर्थः। व्याप्तिः पूर्वमेव निरूपिता इति भावः। एवं तर्कं निरूप्य वह्नंस्तर्कांस्तत्तत्संशयनिवर्त्तकानुदाहरति तथाचेति। प्रपञ्चस्य सत्यत्वे जड़ाजड़योरैक्यायोगात्परमात्मनोऽद्वितीयत्वसाधकं तर्कमुदाहरति यदीति। नच भेदश्रुतिविरोधादद्वितीया श्रुतेरन्यपरतया न तद्विरोध इति वाच्यम्। फलवत्यज्ञातेऽर्थे श्रुतेस्तात्पर्यनियमादद्वैतस्याज्ञातत्वेन तज्ज्ञानान्निरतिशयपुरुषार्थसम्भवेन वाद्वैते श्रुतितात्पर्य्यस्य युक्तत्वान्न तच्छ्रुतेरन्यपरत्वं भेदस्य मानान्तरसिद्धत्वेन तत्प्रतिपादकश्रुतेरनुवादकतयाऽप्रामाण्यप्रसङ्गात्। 'उदरमन्तरं कुरुतेऽथ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदि परमात्मा जीवभिन्नः स्यात् तर्हि घटादिवदनात्मत्वेनानित्य एव स्यात् ॥ १० ॥

तस्य भयम्भवती'ति भेददर्शिनोऽनर्थश्रवणात्। 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मी'ति न स वेद यथा पशुरि'ति भेदस्य निन्दितत्वाच्च। श्रुतेस्तत्र तात्पर्यं न सम्भवत्येवातोऽद्वैतश्रुतेरतत्परत्वेन दुर्बलत्वादद्वैतश्रुतेस्तत्परत्वेन बलवत्त्वाद्बलवद्विरोधोऽनुपपन्न इति प्रपञ्चस्य सत्यतानुपपन्नम्। एवञ्च ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वमद्वितीयत्वमनेन तर्केण सिद्ध्यतीति भावः ॥ ९ ॥

जीवपरमात्मैक्यसंशयनिवर्त्तकं तर्कमुदाहरति यदि परमात्मेति। नच परमात्मैव नास्ति यस्यानित्यत्वमापद्येतेति वाच्यम्। श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैस्तस्यावश्यमभ्युपेयत्वात्। नन्वाम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्य"मतदर्थानामि"ति जैमिनिना कृतस्य वेदस्य विधिनिष्ठतया प्रामाण्यस्य प्रतिपादितत्वादीश्वरप्रतिपादकश्रुतिनां तद्विरुद्धतया स्वार्थे प्रामाण्यायोगात् कथं तद्बलेनेतदभ्युपगमः। नचेश्वरप्रतिपादकश्रुतेरध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन कथमप्रामाण्यमिति वाच्यम्। कर्त्रादिस्तावकतया विध्यपेक्षितदेवतादिप्रकाशनपरत्वेन वा विधिपरत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः। नच भिन्नप्रकरणनिष्ठानां कथं कर्मविधिपरत्वमिति वाच्यम्। तद्भुपासनाविधिपरत्वोपपत्तेः। नचोपासनाविधिशेषत्वेन परमात्मनः सिद्धत्वात्कथं तदभाव इति वाच्यम्। "असावादित्यो देवमधु"रित्यादिनादित्ये मधुत्वो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पासनवज्जीवेऽविद्यमानमारोप्योपासनोपपत्तेः परमात्मप्रतिपादक श्रुतिनां तत्प्रतिपादने प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसम्भवेन तत्र सङ्गतिग्रहायोगात्। परमात्मनः सिद्धवस्तुत्वेनापरिच्छिन्नतया हेयोपादेयशून्यतया च तत्प्रतिपादनफलाभावाच्च। तस्माद्वेदनमात्रस्य विधिपरत्वेन प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम्। तस्मात्कथं श्रुत्यादिभिः परमात्माभ्युपगमोऽतो निर्विषयोऽयं तर्क इति। अत्रोच्यते परमात्मावश्यमभ्युपगन्तव्यः। नच तत्र प्रमाणाभावः। श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां सत्त्वात्। तथा हि

"स देव सौम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयम्" "सत्यं ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दम्ब्रह्म" "यः सर्वज्ञः स सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः" "एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी" "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरोऽयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरोऽयमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्"

"यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः" ॥
नारायणः परम्ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परम्।
नारायणः परं ज्योतिरात्मा नारायणः परम् ॥
ऋतं सत्यं परम्ब्रह्म पुरुषं कृष्णं पिङ्गलम्।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः ॥
तमीश्वराणां परमं महेश्वरं
तं देवानां परमञ्च दैवतम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पतिं पतीनां प्रथमं पुरस्ता-
द्विदाम[१] देवं भुवनेशं मीड्यम् ॥

"स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः"। "स इक्षाञ्चक्रे"। "एतद्वै सत्यकामपरञ्चापरञ्च ब्रह्म हिरण्यगर्भं जनयामास। पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु। यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवात्मा बुद्धि प्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये"।

सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो
नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते।
उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषःपरः ॥
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥
"उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥
आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथक् पृथक्।
तथात्मैकोऽप्यनेकः स्यात् जलाधारेष्विवांशुमान् ॥
चेतज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता।
ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसञ्ज्ञकाः ॥
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित्।
विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वनासाक्षि वाङ्कः ॥

---

(१) ग, विधामेति पा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथा सुखम् ।
यदक्षरं परब्रह्म य ईश्वरः परः पुमान् ॥
गुणोर्मिसृष्टिस्थितिकालसंलयः
प्रधानबुद्ध्यादि जगत्प्रपञ्चसूः ।
स नोऽस्तु विष्णुर्मतिभूतिमुक्तिदः ॥
ब्रह्माक्षरमजं नित्यं यथासौ पुरुषोत्तमः ।
हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानाव्यक्तरूपिणे ॥
ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ॥
यस्याज्ञया जगत्स्रष्टा विरञ्चिः पालको हरिः ।
संहरिता कालरुद्राख्यो नगस्तस्मै पिनाकिने ॥
अपुण्यपुण्योपरमोऽयं पुनर्भवनिर्भयाः ।
शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः" ॥

इत्यादि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवचनसहस्राणि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वशक्तिमनन्तकल्याणगुणकपरमात्मानमुपक्रमोपसंहारादिलिङ्गनिश्चिततात्पर्याणि प्रतिपादयन्ति । न चैषामर्थान्तरता युक्ता श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । नचैषां कर्त्तादिस्तायकत्वं भिन्नप्रकरणस्थत्वात् । नचोपासनाविधिपरत्वं तदश्रवणात् । नचा"त्मा-वारे द्रष्टव्य" इत्यादिश्रवणात् ज्ञानविधिपरत्वं ज्ञानस्य प्रमाणवत्तु परतन्त्रतया कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा कर्त्तुमशक्यत्वेन विधेयत्वायोगात् । नचैषां विधिपरत्वानङ्गीकारे प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसम्भवेन सङ्गतिग्रहायोगादप्रमाण्याप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । 'पुत्रस्ते जात' इति वाक्यश्रवणान्तरं हर्षादिनानुमानेन पुत्रादिपदानां सङ्गतिग्रहदर्श-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नात्। तथाचापि तदुपपत्तेर्नामाप्रामाण्यापत्तिः। नच नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यादिवद्वेदान्तानां सिद्धार्थपरत्वेनाप्रामाण्यं तत्प्रतिपाद्यपरमात्मनोऽपरिच्छिन्नत्वेन हेयोपादेयत्वाभावेनानर्थक्यहेति वाच्यम्। परमात्मनो मानान्तरायोग्यतयाऽज्ञातत्वेन तज्ज्ञानात् परमपुरुषार्थसम्भवेन च तत्प्रतिपादकवेदान्तानां प्रामाण्यप्रयोजनत्वोपपत्तेः। किञ्च

ज्ञानविधिपरत्वे वेदान्तानां विधेयज्ञानसाध्यस्य मोक्षस्य स्वर्गादेरिवानित्यत्वं प्रसज्येत अदृष्टजन्यभावकार्य्यस्यानित्यत्वनियमात्। नच तदिष्टं सर्वे मोक्षवादिनो मोक्षं नित्यमभ्युपगच्छन्ति। ततश्च सर्वतन्त्रविरोधः प्रसज्येत् "अनावृत्तिः शब्दादि"ति सूत्रविरोधश्च। तस्मादयुक्तमेतत्। अपि च मोक्षो नाम ब्रह्मभावो वाऽज्ञाननिवृत्तिर्वा सर्वथापि तस्य ज्ञानैकसाध्यत्वेन विधेयज्ञानजन्यापूर्वस्यानुपयोगान्निरर्थको ज्ञानविधिः। किञ्च

मोक्षस्योत्पत्त्याद्यसम्भवेन ज्ञानैकव्यङ्ग्यतया ज्ञानविधिर्निरर्थकः। उत्पत्त्याद्यन्यतमस्य विधिफलत्वात्। अभिव्यक्तिस्तु प्रमाणजन्येन केवलज्ञानेनापि सम्भवति। किञ्च ब्रह्मज्ञाने विधिराहोस्विदात्मसाधने श्रवणादौ वा। नाद्यो ब्रह्मणो विधेयज्ञानविषयत्वायोगात्। अन्यदेव तद् विदितादथोऽविदितादधीत्या"दि श्रुत्या ब्रह्मणो विदिक्रिया कर्म्मत्वप्रतिषेधात्।

किञ्चास्तु तर्हि प्रदेशान्तरविहितोपासनाकर्म्मत्वमिति चेदतिनिपुणमतिर्भवान् यतो ज्ञानाविषयस्योपासनाविषयत्वं ब्रवीति। किञ्च "यद्वा चानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्या'त्मानन्दो न स्यात्तर्हि कोऽपि न व्याप्रियेत'

यदिदमुपासते"त्यादि श्रुतिरूपासनाकर्म्मत्वमपि तस्य निषेधति। अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वादित्यधिकरणविरोध इति चेन्न। तन्निष्ठाज्ञाननिवर्त्तकत्वेन तद्विषयत्वोपचारादविरोधः। न द्वितीयः इष्टापत्तेः। वेदान्तानां ब्रह्मणि महातात्पर्य्येऽप्यवान्तरतात्पर्य्येण श्रवणादिविध्युपगमे बाधकाभावात्। तस्माद्वेदान्तानां विधिपरत्वासम्भवात्, सङ्गतिग्रहसम्भवाच्च। फलवदज्ञातार्थबोधकत्वेन प्रामाण्यसम्भवाच्च तन्मूलभूतस्मृत्यादीनामपि तुल्यन्यायत्वाच्छ्रुत्यादिभिः परमात्माङ्गीकार्य्यः। किञ्च

जड़स्य कर्म्मणः फलदातृत्वायोगात् परमात्मावश्यमभ्युपगन्तव्यः। तदेतत् सर्वमभिप्रेत्य भगवदादरायणेनोक्तम् "फलमत उपपत्ते"रिति तस्मात् स परमात्मा यदि जीवभिन्नः स्यात्तर्हि घटादिवदनात्मत्वेनानित्य एव स्यात्। नच तदिष्टं नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणविरोधप्रसङ्गात्। एतेन साङ्ख्यादयः परस्ता वेदितव्याः। अचेतनस्य प्रधानस्याप्रमाणिकत्वेन परमेश्वरस्यैव जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वादत एव पतञ्जलिनैयायिकादयोऽपि निराकृताः। निरपेक्षेश्वरस्य निमित्तत्वे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् श्रुत्यातदङ्गीकारे यथाश्रुति सोपाधिकसगुणेश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तस्यैव मायाविनिर्मुक्तस्य प्रत्यगभिन्नत्वमुक्तदोषपरिहाराय श्रुत्याद्यविरोधाय च सर्वैरवश्यमभ्युपगन्तव्यम्। तस्माद्यथोक्ततर्कस्य सविषयत्वात्ततो ब्रह्मात्मैक्यसंशयो निवर्त्तत इति भावः॥ १०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्यादिव्याप्यारोपेण व्यापकप्रसञ्जनरूपा[1]स्तर्काः श्रुत्युक्ता द्रष्टव्याः। एतच्च मननं निरूपितमेतन्मननम् शारीरद्वितीयाध्यायपठनेन निष्पद्यते। संशयविरोधिज्ञानन्निश्चयः ॥ ११ ॥

इदानीं शोधितत्वंपदार्थस्य सुखात्मत्वसाधकं तर्कमुदाहरति यद्यात्मेति। आत्मा शोधितत्वंपदार्थः, आनन्द आनन्दस्वरूपः कोऽपि कश्चिदपि जनो न व्याप्रियेत न प्रवर्त्तेत स्वार्थमित्यत्रार्थः। तथाच श्रुतिः "कोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि"ति यद्यप्याकाशशब्दः परमात्मपरः 'आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादि'ति न्यायेन रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति पूर्ववाक्ये रसशब्देनानन्दवाचिना परमात्मनो विवक्षितत्वादेष) ह्येवानन्दयतीत्युत्तरवाक्येऽपि एतच्छब्दार्थस्यान्येषामानन्दयितृत्वप्रतिपादनेन तस्यैव विवक्षितत्वाच्च। मध्येऽपि स एव विवक्षित इति तथापि शोधितयोस्त्वंपदार्थयोर्नाममात्रभेदमन्तरेण स्वरूपभेदाभावात्। अत्रापि श्रुतिः प्रमाणं भवत्येव। नन्वेवं स्वसमवेतसुखार्थमपि प्रवृत्तिसम्भवात्। कथमनेन तर्केणात्मनः सुखात्मनः सुखात्मकत्वसिद्धिर्न सुखत्वेनैव सुखस्योद्देश्यत्वात्न स्वसमवेत-

---

[1] क, रूपात्मकतर्का इति पा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुखत्वेन गौरवात्। न चैवं वैरिसुखोद्देशेनापि[१] प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तस्य प्रेमगोचरत्वाभावात्। स्वस्वरूपसुखस्य निरुपाधिकप्रेमगोचरत्वेन तदुद्देशेनैव निरुपाधिकप्रवृत्तेर्दर्शनात्। नच निरुपाधिकप्रेमगोचरत्वमपि सुखसमवायित्वेनात्मन इति वाच्यम्। तर्हि दुःखसमवायित्वेन निरुपाधिकद्वेषगोचरत्वमपि स्यात्। नच तत्कस्यचिदस्ति तस्मात्सर्वेषां स्वार्थे प्रवृत्तिदर्शनादात्मा सुखस्वरूप एवेति भावः। आदिशब्देन यदि परमात्मानन्दो न स्यात् तत्प्राप्तेर[२]पुरुषार्थत्वं स्यात्। यदि परमात्मा चिद्रूपो न स्यात्। तर्हि घटादिवज्जड़त्वेन सूर्य्याद्यवभासकत्वं न संभवेत्। नचेष्टापत्तिः "तस्य भासा सर्वमिदं विभातिः तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः आधारमानन्दमखण्डबोधं विज्ञानमानन्दम्ब्रह्म" "ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यत" इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधप्रसङ्गः। यदि परमात्मा सगुणस्यात्तर्हि निर्विशेषस्वरूपप्रतिपादकश्रुतिविरोधः स्यात्। यदि जीवश्चिद्रूपो न स्यात् तर्हि जड़त्वेन सावयवतया घटादिवदनात्मत्वेन जगदान्ध्यप्रसङ्गः। "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः [३]स्वयं ज्योतिर्भवति" "क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत?" इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधश्च प्रसज्येत यद्यात्मा कर्त्ता स्यात्तर्हि विकारितया[४] परिणामित्वेनानित्यस्स्यात्। यदि कर्म-

---

[१] ग, —सुखोद्देशो नापीति पाठः।

[२] ग, —र पुरुषार्थप्रसंग इति पाठः।

[३] ग, अत्रायमिति पाठाधिकः।

[४] ग, परिणामित्येनानित्यत्वं प्रसज्येत।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स च द्विविधः। यथार्थोऽयथार्थश्चेति। अविसंवादी यथार्थ निश्चयः। स चोक्त एव "विसंवाद्ययथार्थनिश्चयः"।

समुच्चितं ज्ञानं मोक्षसाधनं स्यात् तर्हि मोक्षस्यापि कर्म्मजतया स्वर्गस्येवानित्यत्वं प्रसज्येदेवमादि तर्का गृह्यन्ते। तर्हि तर्कात्मकं मननं निरूपणीयमित्याकाङ्क्षायामाह एतदिति। इदं मननं कुतो निष्पद्यतेऽत्राह एतन्मननमिति। क्रमप्राप्तस्य निश्चयस्य लक्षणमाह संशयेति ॥ ११ ॥

तं विभजते स चेति। यथोद्देशं यथार्थं निरूपयति अविसंवादीति। फलपर्य्यवसायिज्ञानं यथार्थनिश्चयः निष्फलं ज्ञानं विसंवादि। अयथार्थ निश्चयं विभजते स चेति तर्क इति। उक्तो निरूपितः अतीतानन्तरग्रन्थ इति शेषः। विपर्य्ययलक्षणमाह विपर्य्यय इति। किमिदं ज्ञानस्य मिथ्यात्वं न तावद्बाध्यत्वं ज्ञानस्य स्वरूपेण तदयोगात्। नापि निर्विषयत्वनिर्विषयज्ञानाभावादित्याशङ्कायामाह अतस्मिंस्तदिति। तदभाववति तज्ज्ञानं मिथ्याज्ञानमित्यर्थः। ततो ज्ञानस्य बाधाभावेऽपि विषयबाधेन तत्सम्भवात्। बाध्यत्वं ज्ञानस्य मिथ्यात्वमित्यर्थः विपर्य्ययं विभजते स चेति निरुपाधिकं विभज्य यथोद्देशं व्युत्पादयति आद्येति शुक्ताविति। इदं रजतमिति भ्रमः। बाह्योनिरुपाधिकभ्रम इत्यर्थः। अहमित्याभ्यन्तरो निरुपाधिकभ्रम इत्यर्थः। सोपाधिकं भ्रमं विभज्य यथाक्रमं व्युत्पादयति सोपाधिकेति। लोहितेति। बाह्यः सोपाधिकभ्रम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding:MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu